

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

- **Τρ. Κωστόπουλος** : Το αδιέξοδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- **Ι. Κασκαρέλης** : Επιστήμη, οικονομική επιστήμη και επιστήμονες
- **Γ. Κλεφτάρης** : Παράγοντες αυτο-αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας και ψυχολογική συμβουλευτική
- **Γ. Τζαμαλούκα και συνεργάτες** : Νυσταλέα οδήγηση και ημερήσια υπνηλία ως προγνωστικοί δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης
- **Κ.-Β. Πρίπορας** : Οι στάσεις των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο
- **Αρ. Σταμούλης** : Δημόσιο και ιδιωτικό Πανεπιστήμιο: Συγκεντρωτικό κατεστημένο και φιλελεύθερος εκμοντερνισμός
- **Γ. Σκουλής** : Επικοινωνιακός λόγος: συνείδηση και γνώση στην εκπαίδευση και εξουσία
- **Γ. Γούγα** : Διαχείριση και εκπαίδευση:
- **Ι. Καμαριανός** : εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική
- **Ν. Χανιωτάκης** : Απόψεις υποψηφίων
- **Απ. Ευθυμίου** : εκπαιδευτικών για την πρακτική τους άσκηση
- **Γ. Πυργιωτάκης** : τους άσκηση
- **Γ. Πεχτελίδης** : Ανακατασκευή της σχολικής γνώσης: προς μια «παιδαγωγική της διαφοράς και της περατότητας»
- **Summaries**
- **Περιλήψεις άρθρων**

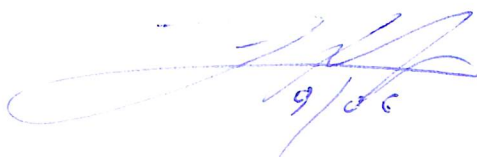
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

Τεύχος 45

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

A handwritten signature in blue ink, consisting of a large, stylized initial 'P' followed by a series of loops and a date '9/86' written below the signature.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Τρύφων Κωστόπουλος:

Το αδιέξοδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η Ευρωπαϊκή Ένωση
υπό το πρίσμα της οικονομίας και της πολιτικής 5

Ιωάννης Α. Κασκαρέλης:

Επιστήμη, οικονομική επιστήμη και επιστήμονες 37

Γιώργος Κλεφτάρας:

Παράγοντες αυτο-αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας
και ψυχολογική συμβουλευτική 53

Τζαμαλούκα Γ., Παπαδακάκη Μ., Σουλτάτου Π., Στοϊκίδου Μ., Κοντογιάννης Θ., Χλιαουτάκης Ι.:

Νυσταλέα οδήγηση και ημερήσια υπνηλία ως προγνωστικοί
δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης 73

Κωνσταντίνος-Βασίλειος Πρίπορας:

Οι στάσεις των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις διαφημίσεις
με σεξουαλικό περιεχόμενο: Μια ποιοτική έρευνα 99

Αριστοτέλης Σταμούλας:

Δημόσιο και ιδιωτικό Πανεπιστήμιο: Συγκεντρωτικό κατεστημένο
και φιλελεύθερος εκμοντερνισμός 113

Γιώργος Ε. Σκουλάς:

Επικοινωνιακός λόγος: Συνείδηση και γνώση
στην εκπαίδευση και εξουσία 137

Γεωργία Γούγα, Ιωάννης Καμαριανός:

Διαχείριση και εκπαίδευση: Εκπαιδευτικές πρακτικές
και γραφειοκρατική λογική 159

Νικόλαος Χανιωτάκης, Απόστολος Ευθυμίου,

Γεώργιος Πυργιωτάκης:

Απόψεις υποψήφιων εκπαιδευτικών
για την πρακτική τους άσκηση 185

Γιάννης Πechτελίδης:

Ανακατασκευή της σχολικής γνώσης: προς μια «παιδαγωγική
της διαφοράς και της περατότητας» 213

Βιβλιοκριτικές 237

Βιβλιοπαρουσίαση 244

Summaries 245

Περίληψεις άρθρων προηγούμενων τευχών 40-44 251

Το αδιέξοδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπό το πρίσμα της οικονομίας και της πολιτικής

Τρύφων Κωστόπουλος*

Περίληψη

Το οικονομοκοπολιτικό φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης ανταποκρίνεται στις αντικειμενικές τάσεις κίνησης και ανάπτυξης της οικονομίας, η οποία διαρκώς διεθνοποιείται. Οι οικονομικές ολοκληρώσεις αποτελούν αδιαμφισβήτητες νομοτέλειες του καπιταλισμού της εποχής μας και είναι αποτέλεσμα του διεθνούς ανταγωνισμού. Οι προσπάθειες των ιμπεριαλιστικών χωρών για παγκόσμια ηγεμονία, δένουν στο άρμα τους ένα-ένα τα μικρά κράτη, ως βαγόνια σε αμαξοστοιχία. Ο ανταγωνισμός είναι σφοδρός, οι πόλεμοι είναι τότε κρυφοί και τότε ξεσπούν ανοιχτά. Στο πλαίσιο αυτό του διεθνούς ανταγωνισμού, λειτουργεί και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Το μέλλον αβέβαιο. Γενικός κριτής. Η πάλη των τάξεων.

1. Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε μερικές πλευρές της ευρωπαϊκής ενοποίησης οι οποίες δεν είναι και τόσο γνωστές, αφού στην καλύτερη των περιπτώσεων αποσιωπούνται από την πλειοψηφία των μελετητών ή συνειδητά αποκρύπτονται. Όπως για παράδειγμα, η πατρότητα της ιδέας για την Ενωμένη

* Ο Τρύφων Κωστόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και εκλεγμένος επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Πειραιά.

Ευρώπη, «ανήκει περισσότερο στον Γουίνστον Τσώρτσιλ, στον πιο διορατικό και αδιάτακτο εκπρόσωπο του αγγλικού ιμπεριαλισμού. Και φυσικά δύσκολα θα μπορούσε να κατηγορήσει κανείς τον Τσώρτσιλ, για ουμανιστικά κίνητρα»¹, αφού ο γηραιός πολιτικός, παρέμεινε το σύμβολο, ο θεματοφύλακας, αλλά και ο μεγάλος εγ-
γυητής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τόσο στην πα-
τρίδα του, όσο και στον κόσμο γενικότερα. Ο Βρετανός πολιτικός
τον Σεπτέμβριο του 1946 μπροστά στα μεταπολεμικά ερείπια κα-
τά τη διάρκεια ομιλίας του στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης πρότει-
νε τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών Ηνωμένων Πολιτειών.

Στο ίδιο μήκος κύματος, και ο John Foster Dulles, υπουργός
Εξωτερικών των ΗΠΑ, σε ομιλία του στις 17 Ιανουαρίου του 1947,
ανάλογης ιστορικής σημασίας με την ομιλία του Churchill δήλωνε:
«Η Ευρώπη πρέπει να ομοσπονδοποιηθεί ή να εξαφανισθεί!».

Σ' αυτή την κατεύθυνση εντάσσεται και η ιστορική διακήρυξη
της 9ης Μαΐου 1950, η οποία σήμερα εορτάζεται και ως «η ημέ-
ρα της Ευρώπης» του υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας Robert
Schuman. Ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Γαλλίας σε ομιλία του
εμπνευσμένη από τις προτάσεις του συμβούλου του Jean Monnet
πρότεινε να τεθεί η παραγωγή άνθρακα και χάλυβα της Γαλλίας
και της Γερμανίας υπό κοινό έλεγχο.

2. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία και το πρόβλημα της ηγεμονίας

Πολύ πιο πριν από τους οραματιστές της καπιταλιστικής
Ευρώπης και συγκεκριμένα στις αρχές του αιώνα, ο Λένιν στο πε-
ρίφημο άρθρο του: «Για το σύνθημα των Ενωμένων Πολιτειών της
Ευρώπης» είχε προβλέψει και το ενδεχόμενο της Ενωμένης
Ευρώπης και το ταξικό της περιεχόμενο. Κατά τον Λένιν: «Οι
Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης στις συνθήκες του καπιταλι-
σμού θα ισοδυναμούσαν με συμφωνία για το μοίρασμα των αποι-
κιών. Στον καπιταλισμό όμως δεν μπορεί να υπάρξει άλλη βάση,
άλλη αρχή μοιρασιάς εκτός από τη δύναμη [...] Στις συνθήκες
του καπιταλισμού είναι αδύνατη μια ισόμετρη οικονομική ανάπτυ-
ξη των διαφόρων οικονομιών και των διαφόρων κρατών [...] Φυσι-
κά είναι δυνατές προσωρινές συμφωνίες ανάμεσα σε καπιταλιστές
και ανάμεσα σε κράτη. Μ' αυτή την έννοια μπορεί να δημιουργη-
θούν και οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, σαν συμφωνία των

ευρωπαϊών καπιταλιστών ... με ποιο σκοπό; Μόνο με το σκοπό να πνίξουν από κοινού το σοσιαλισμό στην Ευρώπη, να περιφρουρήσουν από κοινού τις ληστεμένες αποικίες ενάντια στην Ιαπωνία και στην Αμερική», και ο Λένιν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης μέσα σε καπιταλιστικό καθεστώς είτε είναι απραγματοποίητες, είτε είναι αντιδραστικές»².

Η θεωρητική σύλληψη του Λένιν είναι καθ' όλα προφητική και επίκαιρη. Η ερμηνεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης μπορεί να γίνει και μάλιστα σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό με βάση τις υποθέσεις του. Η βάση των συμφωνιών οι οποίες κλείνονται κατά τη διάρκεια των Συνόδων Κορυφής είναι η δύναμη. Οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες αναθεωρούνται στη βάση των αλλαγών που παρατηρούνται στο συσχετισμό των δυνάμεων, ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά κράτη έθνη, με αποτέλεσμα οι συμφωνίες να έχουν πάντα προσωρινό χαρακτήρα.

Ο απώτερος σκοπός των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, κατά τον Λένιν είναι το πνίξιμο του σοσιαλισμού, και μ' αυτή την έννοια τις θεωρούσε υπό καπιταλιστικό καθεστώς αντιδραστικές. Άλλωστε κανένας δεν μπορεί να ισχυριστεί και μάλιστα σοβαρά, ότι με την παρουσία αρκετών σοσιαλιστικών κυβερνήσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχουμε αυτόματα και σοσιαλισμό. Μάλλον το αντίθετο συνήθως συμβαίνει. Για παράδειγμα οι σοσιαλιστές και σοσιαλδημοκράτες τύπου Ντ' Αλέμα, Ζοσιέν, Μπλέρ και Σρέντερ βομβάρδιζαν ανηλεώς χωρίς οίκτο τη Γιουγκοσλαβία, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η Ενωμένη Ευρώπη υπό καπιταλιστικό καθεστώς ούτως ή άλλως είναι αντιδραστική. Με αυτή την έννοια, οι φιλοευρωπαϊστές συνειδητά αποσιωπούν το βαθύτερο νόημα του άρθρου του Λένιν, αλλά και γενικότερα του μαρξισμού.

Επίσης, θέλουμε να αναφερθούμε και στην άποψη την οποία διατύπωσε ο μεγαλοφυής Αλβέρτος Αϊνστάιν σχετικά με το μέλλον της Ευρώπης σε συνέντευξή του που παραχώρησε το 1930 επισημαίνοντας ότι: «η Ευρώπη θα μπορούσε σήμερα να αποτελεί ένα ομοσπονδιακό κράτος και όχι ένα φρενοκομείο εθνικισμών. Ο εθνικισμός είναι παιδική αρρώστια. Είναι η ιλαρά της ανθρωπότητας»³. Η μεγαλοφυΐα του Αϊνστάιν με σαφήνεια διακρίνει το κύριο (εθνικό κράτος) και το δευτερεύον (ευρωπαϊκή ενοποίηση) καταγγέλλοντας την εθνικιστική φρενίτιδα η οποία επικρατούσε τότε, αλλά και τώρα στην Ευρώπη και διέβλεπε ως λύση ένα ομοσπονδιακό ευρωπαϊκό κράτος με σαφή όμως ειδοποιό διαφορά από την κρατούσα αντίληψη, τον σοσιαλιστικό του προσανατολισμό. Να σημειωθεί ότι ο διαπρεπής επιστήμονας εκφράστηκε ευμενώς

για το κομμουνιστικό μέλλον της ανθρωπότητας. Στην ίδια συνέντευξη ανάμεσα στα άλλα κατέληγε: «ο μπολσεβικισμός είναι εξαίρετο πείραμα. Δεν αποκλείεται η ροή της μελλοντικής κοινωνικής ανάπτυξης να βρίσκεται στην κατεύθυνση που δείχνει ο κομμουνισμός»⁴.

Τα στοιχεία του ανωτέρω Πίνακα 1 είναι αποκαλυπτικά για την αδιαμφισβήτητη οικονομική και πολιτική πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ στη διεθνή πολιτική σκηνή. Η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι ΗΠΑ είναι οι δύο μεγαλύτερες οικονομίες στον κόσμο και αλληλεξαρτώνται όλο και περισσότερο. Μαζί, αποτελούν το 50% της παγκόσμιας οικονομίας⁵. Το ΑΕΠ των ΗΠΑ, αγγίζει τα 10 τρισεκατομμύρια δολάρια και αντιστοιχεί στο 30% του παγκόσμιου προϊόντος. Δηλαδή η ΕΕ15 παράγει το 20% του παγκόσμιου προϊόντος. Δεύτερη μεγαλύτερη σε μέγεθος εθνική οικονομία μετά τις ΗΠΑ, είναι η Ιαπωνία. Η χώρα αυτή παράγει το 14% του παγκόσμιου ΑΕΠ⁶. Οι

Πίνακας 1

Η ΕΕ15, οι ΗΠΑ η Ιαπωνία και η Κίνα με μια ματιά

	Ε.Ε.	ΗΠΑ	ΙΑΠΩΝΙΑ	ΚΙΝΑ
Έτος 2003				
Πληθυσμός (εκατ.)	377	278	126	1.284
Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε ευρώ	8,5 τρις	10,7 τρις	5,1 τρις	5,04 τρις
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ευρώ	21.295	30.492	23.520	3.684
Ανεργία (% του εργατικού δυναμικού)	8,1	6,1	5,4	10
Πληθωρισμός (%)	1,8	2,8	-0,9	-0,8
Αμυντικές δαπάνες (δισ. \$ 2003)	150	410	–	–
Ανάπτυξη (%)	1,0 1ο τρίμηνο 2003	1,9 1ο τρίμηνο 2003	-0,3 2002	8 2002

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat, CIA World Fact Book, αναδημοσίευση ΤΑ ΝΕΑ, 21-22/6/2003.

συσχετισμοί είναι λίαν ευμετάβλητοι. Οι ΗΠΑ φαίνεται να έχουν το προβάδισμα. Ένα ενιαίο εθνικό κράτος, οι ΗΠΑ, με πληθυσμό 278 εκ. κατοίκους παράγουν 10,7 τρις \$ ΑΕΠ και με 30.492 \$ κατά κεφαλήν ΑΕΠ, όταν η ΕΕ15 με πληθυσμό 377 εκ. κατοίκους παράγει 8,5 τρις \$ ΑΕΠ και με κατά κεφαλήν ΑΕΠ 21.295 \$. Το 2003 οι ΗΠΑ κατέβαλαν για αμυντικές δαπάνες 410 δις \$ έναντι 150 της ΕΕ15. Η υπεροχή των ΗΠΑ έναντι της Ευρώπης στα όπλα είναι καταφανής. Η ανεξαρτησία της Ευρώπης έναντι των ΗΠΑ φαντάζει όνειρο θερινής νυκτός. (Πίνακας 1)

Το οξύμωρο της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι ότι ευρωπαίοι και αμερικάνοι ιμπεριαλιστές για διαφορετικούς λόγους επιδιώκουν την ένωση της Ευρώπης. Σημείο συνάντησης του διεθνούς κεφαλαίου είναι η αγορά. Η ενιαία αγορά προκάλεσε τη δημιουργία της πρώην ΕΟΚ. Το ευρωπαϊκό κεφάλαιο για να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό των αμερικανικών και ιαπωνικών κεφαλαίων προχώρησε στην ενοποίηση της Ευρώπης. Οι ΗΠΑ –αδιαμφισβήτητη ηγεμονική δύναμη της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης– προτιμούν να διαπραγματεύονται με μια Ευρώπη των ΕΕ25 παρά με κάθε ξεχωριστή χώρα της Γηραιάς Ηπείρου. Για να έχουν δε το πάνω χέρι σ' αυτές τις διαπραγματεύσεις εργάζονται μεθοδικά ώστε να δημιουργήσουν μια φιλοαμερικανική Ευρώπη. Μ' αυτή την έννοια σπεύδουν να εξαγοράσουν κράτη παρίες της Ένωσης, όπως είναι οι Χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ΧΚΑΕ) και πιέζουν να εισέλθει στην Ένωση το κράτος χωροφύλακας των ΗΠΑ στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή η Τουρκία.

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση ομοιάζει ως αρχαία ελληνική τραγωδία. Εκόντες άκοντες οι ιμπεριαλιστές σπρώχνουν το άρμα της Ένωσης. Η τραγωδία συνίσταται στο γεγονός ότι από αυτό το αντικειμενικό δημιούργημα, του διεθνούς καπιταλισμού είναι αδύνατον να επωφελούνται οι πάντες.

Τις ανισότητες αυτές σχέσεις εκμεταλλεύονται οι ΗΠΑ και βήμα το βήμα εξαγοράζουν χώρες-μέλη και τις στρέφουν εναντίον του γαλλογερμανικού άξονα. Το εθνικό κράτος, αυτό το «μαντρί» της αστικής τάξης, είναι το μεγάλο εμπόδιο για τη Γερμανία να ανταγωνιστεί τις ΗΠΑ, η οποία ένεκα τις ισχύος της προσεταιρίζεται περισσότερα έθνη στη διεθνή κόνιστρα.

Όλη η αστάθεια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος και το αβέβαιο του μέλλοντός του εύκολα παρατηρείται εξετάζοντας τον Κοινοτικό Προϋπολογισμό⁷. Ειδικότερα, ο προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μόλις ανέρχεται στο 1% του κοινοτικού

Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ). Και το ερώτημα που τίθεται είναι πώς θα οικοδομηθεί με αυτούς τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους, το μεγαλεπήβολο «ευρωπαϊκό ιδεώδες;» Όταν στα κράτη-μέλη της Ένωσης οι κρατικές δαπάνες και οι εθνικοί προϋπολογισμοί υπερβαίνουν το 50% του ΑΕΠ και στην Σουηδία πλησιάζουν το 70% του ΑΕΠ⁸;

Στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορούμε να ισχυριστούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε έναν υπολανθάνοντα και στρεβλό «ιμπεριαλιστικό οικονομισμό», που κατά παράδοξο τρόπο στερείται οικονομικής βάσης. Η πραγματικότητα κατά περίεργο τρόπο εμφανίζεται ανεστραμμένη με το κεφάλι κάτω. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προβάλλει η πολιτική σε βάρος της οικονομίας. Εν τούτοις παρατηρώντας το όλο πρόβλημα με μια περισσότερη διεισδυτική ματιά, εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε το οικονομικό όχημα που οδηγεί και μάλιστα με γρήγορους ρυθμούς την άνιση Ευρωπαϊκή Ενοποίηση.

Εξάλλου είναι γνωστό ότι οι οικονομικές ολοκληρώσεις στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπως και η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης λειτουργούν και ως αντίρροπες τάσεις στον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, τον οποίο διατύπωσε ο Μαρξ τον 19ο αιώνα. Η ενιαία αγορά διευκολύνει τις συναλλαγές, απελευθερώνει στο έπακρο την κίνηση του κεφαλαίου, και συγκρατεί την πτωτική τάση στα ποσοστά κέρδους συνολικά του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, προκαλώντας ταυτόχρονα μαζική ανεργία και ανθρώπους του κοινωνικού περιθωρίου. Ο νόμος της πτωτικής τάσης στο ποσοστό κέρδους βρίσκει πλήρη εφαρμογή στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όλα τα δεινά για την εργατική τάξη συμπυκνώνονται σ' αυτό το οικοδόμημα. Αύξηση της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης με παράλληλη αύξηση των κερδών. Επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας με κατάργηση πλέον και αυτού του ιστορικού 8ώρου, μείωση των μισθών των εργαζομένων κτλ.

Το παλιό αντιδραστικό σύνθημα *Deutschland ueber alles* προβάλλεται πια και από τους σοσιαλδημοκράτες. Τα «καλά παιδιά» της Γερμανίας, με την άνοδό τους στην εξουσία (1998), Γκέρχαντ Σρέντερ και Γιόσκα Φίσερ, έδωσαν ήδη την πρώτη τους σκληρή μάχη, για την υπεράσπιση των «εθνικών» συμφερόντων τους στο πεδίο της ευρωπαϊκής πολιτικής και συγκεκριμένα στο θέμα της χρηματοδότησης των Κοινοτικών Ταμείων. Αυτός άλλωστε ήταν και ο κύριος στόχος της Γερμανικής προεδρίας του πρώτου Εξαμήνου του 1999, δηλαδή η ραγδαία μείωση των γερμανικών εισφορών στον ήδη ισχνό κοινοτικό προϋπολογισμό. Η διαμάχη της Γερμα-

νίας για τη μείωση των εισφορών της στον κοινοτικό προϋπολογισμό βρίσκεται με τις υπόλοιπες χώρες του πλούσιου βιομηχανικού Βορρά, οι οποίες κι αυτές αρνούνται να καταβάλουν επιπλέον χρήματα, αν και διαθέτουν μεγαλύτερο κατά κεφαλήν εισόδημα από τη Γερμανία. Οι γνωστές ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις.

Μπροστά σ' αυτή την αρνητική κατάληξη, δηλαδή μιας πιθανής μείωσης των εισφορών, θύματα προφανώς θα πέσουν οι χώρες του φτωχού αγροτικού Νότου και οι προβληματικές οικονομίες τους. Ο «αριστερός» καγκελάριος διαβλέποντας αυτές τις προθέσεις, χωρίς ίχνος κοινωνικής αλληλεγγύης δεν δίστασε αρχικά να απειλήσει ανοιχτά τους λαούς του Νότου, απειλώντας ότι θα αφήσει τα Ταμεία Συνοχής να καταρρεύσουν, σε περίπτωση που οι χώρες αυτές αποφάσιζαν να μπλοκάρουν τους «ανθρωπιστικούς» του στόχους στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας, και δεν υποταχτούν πλήρως στις θελήσεις του. Απειλή την οποία επανέλαβε με μεγαλύτερη ένταση, όταν δεν επετεύχθη η κατ' αρχήν έγκριση από τους «25» του Ευρωπαϊκού Συντάγματος στη Σύνοδο Κορυφής του 2003.

Για τη σχέση Βορρά-Νότου ο ιταλός ηγέτης και θεωρητικός του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος Αντόνιο Γκράμσι σημειώνει προφητικά: «Είναι γνωστό ποια ιδεολογία διάδωσαν στόμα με στόμα οι προπαγανδιστές της αστικής τάξης στις μάζες του Βορρά. Ο Νότος είναι το σιδερένιο βάρος που εμποδίζει ταχύτερες προόδους στην πολιτιστική ανάπτυξη της Ιταλίας, οι Νότιοι είναι βιολογικά κατώτερα όντα, μισοβάρβαροι ή εντελώς βάρβαροι, από φυσικού τους, αν ο Νότος είναι καθυστερημένος, το φταίξιμο δεν είναι του καπιταλιστικού συστήματος ή όποιας άλλης αιτίας, αλλά της φύσης που έκανε τους Νότιους σκληρούς, ανίκανους, δολοφόνους, βαρβάρους, ανακατεύοντας αυτή την τέχνη του ορφανού με την καθαρά ατομική έκρηξη μεγαλοφυϊών, που είναι σαν τους μοναχικούς φοίνικες σε μία άγονη και στείρα έρημο⁹.

Ο σοσιαλδημοκράτης καγκελάριος προφανώς θεωρεί βάρος για την οικονομία της πλούσιας πατρίδας του τον προβληματικό Νότο της Ένωσης, και αρνείται να συμβιβαστεί με την επιτακτική αναγκαιότητα για τη μεταφορά πλούτου από τις αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά προς τον Νότο, και στην επίσης φτωχή Ανατολή.

Με άλλα λόγια η προσπάθεια μεταλλαγής της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μια αυστηρά ομοσπονδία, με όλα τα χαρακτηριστικά της, όπου τα κράτη-μέλη θα στερούνται της εθνικής των κυριαρχίας, κι όπου το βαρύ χέρι της Γερμανίας θα υπαγορεύει τις τύχες των, ιδιαίτερα με την έλευση του ευρώ βρίσκεται προ των πυλών.

Οι γερμανικοί σχεδιασμοί για μια ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρώπης φέρνει στη μνήμη των υπολοίπων ευρωπαίων τα σχέδια του Δρ. Σαχτ και του Φουνκ, για μια Ευρωπαϊκή Οικονομική Ένωση, το 1940, όπου το τότε Γ' Ράιχ θα ήταν το κυρίαρχο κράτος μέσα στην Ευρώπη και το Ράιχαμαρκ ένα από τα δύο σταθερά νομίσματα του κόσμου, μαζί με το δολάριο. Οι χώρες που θα μπορούσαν να μετάσχουν στην τότε Ένωση θα ήσαν η Ολλανδία, η Δανία, η Σλοβενία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η Ουγγαρία. Συνδεδεμένα κράτη-μέλη θα ήσαν το Βέλγιο, η Νορβηγία και η Σουηδία. Ειδικές συμφωνίες θα εσουνάπτοντο μετά τη λήξη του πολέμου με τη Γαλλία και τη Βρετανία. Το σημερινό γερμανικό σχέδιο δεν απομακρύνεται πολύ από τη βασική έμμονη ιδέα των γερμανών για ένωση της Ευρώπης, όχι πλέον δια των όπλων, αλλά δια του ευρώ, όπως το 1940. Τότε το υπουργείο Οικονομικών του Ράιχ έβλεπε «ως μόνη απλή μέθοδο συνενώσεως, το ενιαίο νόμισμα!». Έτσι όμως και τώρα, το ενιαίο νόμισμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται ο δούρειος ίππος της γερμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη. Όπως ανέφερε σχετικώς ένας γερμανός διπλωμάτης, είναι καιρός να αρχίσει η Γερμανία να ασκεί τόση επιρροή στην Ευρώπη, όση δημοσιονομική ενίσχυση παρέχει στα Ταμεία της. Αυτό κυρίως, όμως, που αναδεικνύει τον ρόλο της Γερμανίας ως ηγέτη της Ευρώπης είναι το πώς εννοεί την ευρωπαϊκή ενοποίηση, δηλαδή την επέκταση της ΕΕ15 σε ΕΕ25, με διεύρυνση προς Ανατολάς. Το γνωστό *Drang Nach Osten Q...*¹⁰.

Η Γερμανία συμμετέχοντας κατά 31,91% στο ΕΥΡΩ επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό το ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Μ' άλλα λόγια, τι αντίσταση δύναται να προβάλει μια χώρα σαν την Ελλάδα με συμμετοχή 0,42% στο ΕΥΡΩ; (Πίνακας 2).

Εκείνο το οποίο πρέπει να τονιστεί με την είσοδο του ευρώ, για χώρες όπως η Ελλάδα είναι ότι, όσο οι διαφορετικές χώρες μπορούσαν να μεταβάλουν τις συναλλαγματικές ισοτιμίες των νομισμάτων τους, μπορούσαν να ανταγωνιστούν σε διεθνές επίπεδο άλλες χώρες και άλλα κεφάλαια τα οποία είναι πιο παραγωγικά και ισχυρότερα, υποτιμώντας ακόμη και το νόμισμά τους. Τη στιγμή όμως που δεν μπορεί να γίνει αυτό, το ελληνικό κεφάλαιο, για παράδειγμα δεν μπορεί να κάνει περαιτέρω υποτίμηση για να ανταγωνιστεί άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο μόνος τρόπος για να επιβιώσει είναι να αυξάνει συνεχώς την απόσπαση υπεραξίας¹¹.

Πίνακας 2
Κεντρικές ισοτιμίες και ποσοστιαία συμμετοχή
κάθε νομίσματος στο καλάθι του ευρώ

Νόμισμα	Κεντρικές Ισοτιμίες έναντι του ECU από 8.10.'90	Στάθμιση των νομι- σμάτων στις 8.10.'90 βά- σει των κε- ντρικών ισο- τιμιών (%)	Κεντρικές Ισοτιμίες έναντι του ΕΥΡΩ από 1.1.01	Στάθμιση των νομι- σμάτων στις 1.1.01 βά- σει των τρε- χουσών κε- ντρικών ισο- τιμιών (%)
Αυστριακό σελίνι			13,7603	
Βελγικό φράγκο	42,4032	7,78	40,3399	8,18
Γερμανικό μάρκο	2,05586	30,36	1,95583	31,91
Ελληνική δραχμή	205,31	0,70	340,75	0,42
Πορτογαλικό εσκούδο	178,735	0,78	200,482	0,69
Γαλλικό φράγκο	6,89509	19,32	6,55957	20,30
Ολλανδικό φιορίνι	2,31643	9,49	2,20371	9,97
Ιρλανδική λίρα	0,767417	1,11	0,787564	1,08
Λουξερ- βουργιανό φράγκο	42,4032	0,31	40,3399	0,32
Ιταλική λirέτα	1538,24	9,87	1936,27	7,84
Ισπανική πεςέτα	133,631	5,18	166,386	4,16
Φινλανδική κορώνα			5,94573	

Πίνακας 2 (συνέχεια)

Νόμισμα	Κεντρικές Ισοτιμίες έναντι του ECU από 8.10.'90	Στάθμιση των νομι- σμάτων στις 8.10.'90 βά- σει των κε- ντρικών ισο- τιμιών (%)	Κεντρικές Ισοτιμίες έναντι του ΕΥΡΩ από 1.1.01	Στάθμιση των νομι- σμάτων στις 1.1.01 βά- σει των τρε- χουσών κε- ντρικών ισο- τιμιών (%)
Δανική κορώνα	7,84195	2,52		
Λίρα στερλίνα	0,696904	12,60		
Σουηδική κορώνα				

Πηγή: Eurostat, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Θεματολογικά Δελτία για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τις Δραστηριότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Γενική Διεύθυνση Μελετών, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο, 1994, σελ. 451.

3. Η όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων υπό το πρίσμα της ΕΕ25

Η οικονομική δραστηριότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης συγκεντρώνεται σε έναν πυρήνα, ο οποίος εκτείνεται στο τρίγωνο μεταξύ North Yorkshire στη Βρετανία, Franche-Compte στη Γαλλία και Αμβούργο στη Γερμανία. Πρόκειται για μια περιφέρεια η οποία αντιστοιχεί μόλις στο 1/7 του εδάφους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και κατοικεί το 1/3 του πληθυσμού της. Εντούτοις σ' αυτή την περιοχή παράγεται το ήμισυ του εισοδήματος (47%) της κοινότητας¹².

Οι ανισότητες όσον αφορά την ανεργία εξακολουθούν να είναι μεγάλες στην Ένωση. Το 1999, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Γαλλία, η Ιταλία και Φινλανδία είχαν ποσοστά ανεργίας πάνω από το 10%, δηλαδή ποσοστό διπλάσιο από το Λουξεμβούργο, της Ολλανδίας, της Αυστρίας και της Πορτογαλίας, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ήταν κάτω από το 5%¹³. Στη συνέχεια τα δεδομένα μετεβλήθησαν. Στις ήδη προβληματικές ευρωπαϊκές οικονομίες, προσετέθη

και ο οικονομικός γίγαντας, η Γερμανία, η οποία το 2005 αριθμεί 5.037.000 ανέργους, δηλαδή πάνω από το 12% του εργατικού δυναμικού, ποσοστό ρεκόρ για τη μεταπολεμική Γερμανία¹⁴.

Οι περιφερειακές ανισότητες γίνονται ακόμα πιο έντονες. Το 10% του πληθυσμού στις προβληματικές περιφέρειες το 1999 είχε ποσοστό ανεργίας 23%, δηλαδή 8 περίπου φορές μεγαλύτερο δείκτη ανεργίας από τις λιγότερο πληττόμενες περιφέρειες με ανεργία 3%. Επίσης το 1996, το εισόδημα του 18% του πληθυσμού της Ένωσης, δηλαδή ένας στους έξι κατοίκους, ήταν κάτω από το όριο της φτώχειας, το οποίο σύμφωνα με την Eurostat, είναι το τμήμα του πληθυσμού με εισόδημα ίσο ή μικρότερο του 60% του μέσου εισοδήματος της χώρας του. Με τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οικονομικό τοπίο μετεβλήθη άρδην. Με βάση την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης προκύπτει ότι οι εισοδηματικές διαφορές ανάμεσα στα κράτη και τις περιφέρειες διπλασιάστηκαν. Δηλαδή σε μια Ένωση με 25 κράτη μέλη, έχουμε ως επακόλουθο, σε εθνικό επίπεδο, πάνω από το 1/3 του πληθυσμού να ζει σε χώρες με κατά κεφαλή εισόδημα μικρότερο του 90% του μέσου όρου της Ένωσης, σε σύγκριση με το 1/6 της Ένωσης των «15».

Σε εθνικό επίπεδο, σε μια Ένωση των «25», οι χώρες χωρίζονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

Η ομάδα των πιο πλούσιων κρατών μελών των οποίων το εισόδημα βρίσκεται πάνω από το μέσο όρο, και περιλαμβάνει τα «12» από τα «15» κράτη μέλη της Ένωσης των «15» – δηλαδή όλα εκτός από την Ελλάδα, την Ισπανία, και την Πορτογαλία.

Ακολουθεί μια ενδιάμεση ομάδα, με την Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Κύπρο, τη Μάλτα, τη Σλοβενία και την Τσεχία, των οποίων το εισόδημα ανέρχεται στο 80% περίπου του μέσου όρου και έχουμε έναν πληθυσμό της τάξεως του 13% του συνολικού πληθυσμού της Ένωσης των 25.

Η πραγματική όμως αλλαγή σε σύγκριση με τη ΕΕ των «15» δημιουργείται από την ύπαρξη μιας τρίτης μεγάλης ομάδας, στην οποία περιλαμβάνονται οι υπόλοιπες 8 χώρες, στις οποίες το κατά κεφαλήν εισόδημα ανέρχεται μόλις στο 40% του μέσου όρου της ΕΕ των «25». Πρόκειται για μια μεγάλη ομάδα, με πληθυσμό που αντιστοιχεί στο 16% του συνολικού πληθυσμού της ΕΕ25¹⁵.

Οι εισοδηματικές ανισότητες στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ανάμεσα στα κράτη μέλη, αλλά κυρίως μεταξύ των περιφερειών, εξακολουθούν να είναι έντονες. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat το 2000 στην ΕΕ25 στην ευρύτερη περιοχή του Λονδίνου

το κατά κεφαλήν ΑΕΠ εκτινάχθηκε στο 266,1% του μέσου κοινοτικού ΑΕΠ, έναντι 51,9% της Ηπείρου της φτωχότερης περιφέρειας της ΕΕ15 και 29,4% της Lubelskie της φτωχότερης περιφέρειας της ΕΕ25 η οποία βρίσκεται στην Πολωνία. Δηλαδή έχουμε μια διαφορά μεταξύ των δύο ακραίων περιφερειών της ΕΕ15 κατά 5,1 φορές, ενώ στην ΕΕ25 οι ακραίες περιφέρειες έχουν σχεδόν διπλάσια απόκλιση σε σχέση με την ΕΕ15, και ανέρχεται στις 9,01 φορές¹⁶. Κάτι το οποίο δεν παρατηρείται στα ομοσπονδιακά κράτη. Στις ΗΠΑ οι εισοδηματικές διαφορές σπάνια ξεπερνούν το διπλάσιο. Η αρνητική αυτή κατάσταση επιδεινώθηκε περισσότερο με τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Η ευρωπαϊκή κατασκευή ως απόρροια των συμφερόντων των ευρωπαϊκών πολυεθνικών επιχειρήσεων φαίνεται, εξετάζοντας για παράδειγμα τη διαχρονική εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου, όπου το βασικό επιχείρημα των υποστηρικτών της ένταξης στην τότε ΕΟΚ, ήταν ότι τα ελληνικά εμπορεύματα θα διακινούνταν ελεύθερα σε μια αγορά 300 εκατ. καταναλωτών, άποψη η οποία δυστυχώς απεδείχθη ουτοπική. Τα ελληνικά προϊόντα στην προσπάθειά τους να εισέλθουν στη μεγάλη ευρωπαϊκή αγορά αποδείχτηκαν υπέρβαρα, σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά τα οποία κυριολεκτικά κατέκλυσαν την ελληνική αγορά ως ανοχύρωτη πόλη. Η εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού ελλείμματος είναι ενδεικτική. Από τη δεκαετία του '90 και μετά, δηλαδή την περίοδο «εξυγίανσης» της ελληνικής οικονομίας, διευρύνεται σταθερά για να ανέλθει το 1999 στα 18 δις. δολάρια και το 2002 στα 21 δις. δολάρια. Δηλαδή το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας ενός έτους αντιστοιχεί περίπου με τους κοινοτικούς πόρους τους οποίους θα εισπράξουμε από την Ευρωπαϊκή Ένωση την δετία 2000-2006 από το Γ' ΚΠΣ και ανέρχονται περίπου στα 27,2 δις. ευρώ¹⁷.

Να σημειωθεί ότι οι Κοινοτικές χρηματοδοτήσεις για την Ελλάδα του Α' ΚΠΣ (1989-1993) ανήλθαν σε 7,2 δις ΕΥΡΩ του Β' ΚΠΣ (1994-1999) σε 16,5 δις και του Γ' ΚΠΣ (2000-2006) σε 27,2 δις ΕΥΡΩ¹⁸.

Η Ελλάδα αδυνατεί να ανταγωνιστεί στην ευρωπαϊκή αγορά τις άλλες χώρες της Κοινότητας με αποτέλεσμα οι όροι εμπορίου να στρέφονται εναντίον της με όλες τις αρνητικές συνέπειες. Ταυτόχρονα ο οικονομικός κολοσσός της Ενωμένης Γερμανίας ασφυκτιά κάτω από το βάρος της οικονομικής ανάπτυξης παρουσιάζοντας το μεγαλύτερο εμπορικό πλεόνασμα, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα που συν-

δέουν αυτή τη χώρα με την Κοινότητα και την τελευταία διεύρυνση.

Η ευρωπαϊκή κατασκευή υπό γερμανική ηγεμονία, έχει ως συνέπεια, τα «μικρά» περιφερειακά κράτη μέλη της Ένωσης σταδιακά να χάνουν την εθνική τους υπόσταση, σε αντίθεση με τα «κεντρικά» ηγεμονικά κράτη μέλη τα οποία διαρκώς ενισχύονται. Η οικονομική διολίσθηση των ασθενέστερων «περιφερειακών» κρατών μελών της Ένωσης φαίνεται να αποτελεί αποτέλεσμα της άνισης ανάπτυξης. Εξάλλου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν υπάρχει κοινοτικό συμφέρον, αλλά μόνο επιμέρους εθνικά συμφέροντα. Μ' αυτή την έννοια έθνη αναπτύσσονται και έθνη περιθωριοποιούνται.

4. Το Σύνταγμα της Ευρώπης και οι ενδοευρωπαϊκές αντιθέσεις

Σχετικά με την έγκριση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, δεν άργησαν να φανούν οι αγεφύρωτες αντιφάσεις οι οποίες χωρίζουν τα εθνικά κράτη της Κοινότητας για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ουσιαστικά τα κράτη μέλη της Ένωσης σε πρώτη φάση ήσαν διηρημένα σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Από την μια πλευρά έχουμε τους φιλοευρωπαϊστές, στρατόπεδο που περιστρέφεται περίξ του γαλλογερμανού άξονα, και από την άλλη το μπλοκ των φιλοαμερικανών με προεξάρχοντες την Ισπανία του πρώην πρωθυπουργού Χοσέ Μαρία Αθνάρ και τη νεοφώτιστη Πολωνία. Η πορεία για την ψήφιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος αποκάλυψε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το μέγεθος των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων ανάμεσα στους δύο πόλους του Ατλαντικού.

Οι συγκρούσεις και οι διαφωνίες εστιάζονται κυρίως στα συμπεράσματα του Σχεδίου Συντάγματος τα οποία προβλέπουν τη δημιουργία θέσης προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που θα εκλέγεται για 2,5 χρόνια με δυνατότητα παράτασης μιας θητείας. Αυτό σημαίνει ότι αυτόματα καταργείται η εκ περιτροπής εξαμηνιαία κυκλική προεδρία. Επίσης διαφωνίες υπάρχουν για τη θέση υπουργού Εξωτερικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τη μείωση σε 15 από το 2009 του αριθμού των επιτρόπων και την κατανομή των αρμοδιοτήτων στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αλλά κυρίως η κορυφή του παγόβουνου των αγεφύρωτων διαφορών επικεντρώνεται στον

νέο τρόπο υπολογισμού της ενισχυμένης πλειοψηφίας στο Συμβούλιο με ταυτόχρονη αναθεώρηση της στάθμισης των ψήφων υπέρ του «σκληρού» πυρήνα. Με βάση το αρχικό Σχέδιο του Συντάγματος το οποίο και απορρίφτηκε προέβλεπε ότι: «η ενισχυμένη πλειοψηφία καθορίζεται ως η πλειοψηφία των κρατών μελών, τα οποία αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον τα 3/5 του πληθυσμού της Ένωσης. Δηλαδή, απαιτούνται, 13 στα 25 κράτη μέλη, τα οποία ταυτόχρονα να αντιπροσωπεύουν το 60% των 450 περίπου κατοίκων της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Η στάθμιση των ψήφων στα Συμβούλια των Υπουργών με κριτήριο το πληθυσμιακό μέγεθος κάθε κράτους μέλους προκαλούν συγκρούσεις και διαιρέσεις στο εσωτερικό της ΕΕ25 και γίνεται φανερό ότι ο γαλλογερμανικός άξονας επιχειρεί να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο και την ηγεμονία στην Ένωση «εξοστρακίζοντας» τα κράτη μέλη υπό αμερικανική επιρροή από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Μ' αυτή την έννοια ιδιαίτερη σημασία αποκτά η εντυπωσιακή κίνηση του γερμανού καγκελάριου, να αναθέσει στο γάλλο πρόεδρο, να εκπροσωπήσει και τη Γερμανία στη συζήτηση κάποιων θεμάτων στη Σύνοδο κορυφής (Ρώμη, Οκτώβριος, 2003). Στην ουσία ήταν μια κίνηση η οποία ερμηνεύτηκε ως επίδειξη ισχύος και συνοχής του γαλλογερμανικού άξονα, ο οποίος προβάλλει ως αδιαμφισβήτητος ηγεμονικός πόλος στην ΕΕ25.

Το σχέδιο Συντάγματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης αρχικά συζητήθηκε τον Οκτώβριο του 2003 στη Ρώμη όπου η Διακυβερνητική Διάσκεψη συγκλήθηκε ειδικά γι' αυτό θέμα. Στη Ρώμη παρουσιάστηκαν και οι πρώτες ρωγμές στη συνοχή της ΕΕ25. Το κείμενο των συμπερασμάτων της Συνόδου χαρακτηρίστηκε από την έντονη διάθεση των εταίρων να ξεπεράσουν τα όποια εμπόδια παρεμβάλλονται για την πολιτική ενοποίηση της ΕΕ25. Ο γαλλογερμανικός άξονας και κατ' επέκταση ο «σκληρός» πυρήνας της ΕΕ25 επιχειρεί να ενισχύσει με κάθε τρόπο τη συμμετοχή της Ένωσης στη διεθνή σκηνή, να γίνει δηλαδή ισότιμος εταίρος με τις ΗΠΑ στη διαμόρφωση της «νέας τάξης πραγμάτων».

Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα στην ουσία είναι μια νέα Συνθήκη η οποία ενσωματώνει όλες τις προηγούμενες συνθήκες και συμφωνίες. Οι ιθύνουσες δυνάμεις, οικονομικές και πολιτικές της ΕΕ25 προσπαθούν να καθυποτάξουν τα μικρότερα κράτη, όπου οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από ένα Διευθυντήριο, το οποίο θα απαρτίζουν τα κράτη μέλη με τον μεγαλύτερο πληθυσμό της Ένωσης: Γερμανία, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο και Ιταλία, στα οποία ήλπιζαν ενδεχομένως να προστεθούν, Ισπανία και Πολωνία. Στη Σύνοδο

Κορυφής (Ρώμη, Οκτώβριος 2003), οι σημαντικές αντιρρήσεις προβλήθηκαν από την Ισπανία και την Πολωνία, χώρες με πληθυσμό 39 εκατομμύρια η καθεμία, οι οποίες δήλωσαν χωρίς περιστροφές την αντίθεσή τους στην αναθεώρηση της Συνθήκης της Νίκαιας.

Με βάση τη Νίκαια, Ισπανία και Πολωνία διαθέτοντας 27 ψήφους στο Συμβούλιο δύο λιγότερες από τη Γερμανία, Βρετανία, Γαλλία και Ιταλία, οι οποίες διαθέτουν 29 ψήφους, φαίνεται να απολαμβάνουν προνομιακό καθεστώς στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Ενώ με την Νίκαια, Γερμανία και Γαλλία διέθεταν μόλις από 9% των ψήφων, με τις προτάσεις της Συντακτικής Συνέλευσης το ποσοστό τους ανέρχεται σε 18% και 13% αντίστοιχα, οπότε μόνες τους διαθέτουν το 1/3 των ψήφων. Αν προσθέσουμε και την Ιταλία, αυτομάτως οι τρεις χώρες διαθέτουν το 44% των ψήφων, οπότε καμιά απόφαση δεν μπορεί να ληφθεί εναντίον τους ακόμη κι αν το επιθυμούν και οι 22 υπόλοιπες χώρες, αφού Γερμανία, Γαλλία, και Ιταλία, συγκεντρώνουν πάνω από 40% του πληθυσμού, που αποτελεί την «αναστέλλουσα μειοψηφία», στο προσχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος.

Με άλλα λόγια, κάτι το οποίο κέρδισαν στη Νίκαια αρνούνται να το παραχωρήσουν. Η νέα συνταγματική ρύθμιση στον τρόπο λήψης των αποφάσεων και η διπλή πλειοψηφία, με απλή πλειοψηφία των κρατών μελών τα οποία απαραίτητα πρέπει να εκπροσωπούν το 60% της ΕΕ25, φαίνεται να υποβάθμιζε Ισπανία και Πολωνία, οι οποίες και γι' αυτό πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση στο θέμα αναστάθμισης των ψήφων σε βάρος τους. Μάλιστα ο πρώην πρωθυπουργός της Ισπανίας Χοσέ Μαρία Αθνάρ εκφράζοντας με ακραιφνώς μεσογειακό ταμπεραμέντο τις απόψεις του σημείωσε: «αγαπώ τόσο τη Γαλλία, ώστε είμαι ερωτευμένος με τη Νίκαια» διατυπώνοντας με λυρισμό τις αντιρρήσεις του έναντι της διπλής πλειοψηφίας, η οποία ευνοεί τις χώρες με μεγάλο πληθυσμό. Με την Ισπανία και την Πολωνία συντάχθηκαν οι μικρές χώρες της ΕΕ25. Το βάρος λοιπόν στο «αντίπαλο δέος» και τις γαλλογερμανικές επιδιώξεις ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας οι κυβερνήσεις της Ισπανίας και της Πολωνίας οι οποίες αντιτάχθηκαν στις προτάσεις του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Οι πάντες βέβαια γνωρίζουν ότι πίσω από αυτή τη διαμαρτυρία βρίσκονται η Βρετανία και η Ιταλία των Μπλερ και Μπερλουσκόνι, οι οποίες επιθυμούν διακαώς τις ΗΠΑ να παρεμβαίνουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις ισπανοπολωνικές αντιδράσεις απάντησε με έντονο ύφος ο καγκελάριος της Γερμανίας, Σρέντερ δηλώνοντας: «δεν είναι δυ-

νατόν η Γερμανία με τα 82 εκατομμύρια κατοίκους να διαθέτει 29 ψήφους και η Πολωνία και η Ισπανία με συνολικό αριθμό κατοίκων τα 80 εκατομμύρια να διαθέτουν μαζί 54 ψήφους»¹⁹.

Το «ναυάγιο» της Ρώμης έδωσε τη θέση του στις οργισμένες απειλές του «σιδηρού» καγκελάριου της Γερμανίας Σρέντερ προειδοποιώντας ότι η χώρα του θα επανεξετάσει τη χρηματοδότησή της προς τα ταμεία της ΕΕ25 κατά τις διαπραγματεύσεις κατάρτισης του κοινοτικού προϋπολογισμού του 2004. Ο καγκελάριος συνόδευσε την απειλή με προειδοποίηση προς άπαντες τους ενδιαφερόμενους να μην παρατείνουν τις διαπραγματεύσεις για το Σύνταγμα πέραν του Δεκεμβρίου 2003, διότι θα προχωρήσει στις απειλές του. Εικάζεται ότι αποδέκτες αυτής της απειλής φαίνεται να είναι η Ισπανία και η Πορτογαλία, οι κυρίως ωφελημένες χώρες από τα Διαρθρωτικά Ταμεία, αλλά και η νεοφώτιστη Πολωνία, η οποία, σύμφωνα με εκτιμήσεις του γαλλικού υπουργείου οικονομικών θα είναι η πλέον ωφελημένη της διεύρυνσης, δοθέντος ότι στο διάστημα 2007-2013 θα χρηματοδοτήσει με κονδύλια της ΕΕ25, το 4,5% του ΑΕΠ της²⁰.

Η δύναμη του ισχυρού, αυτή είναι η «Άγια Ευρωπαϊκή Οικογένεια», όσο και να φαίνεται κυνικό, «δούναι λαβείν» είναι ο απαράβατος κανόνας στις σχέσεις των κρατών μελών στο πλαίσιο της ΕΕ25.

Το «ναυάγιο» της Διακυβερνητικής Διάσκεψης της Ρώμης (Οκτώβριος 2003) το διαδέχτηκε η «τρικυμία» των Βρυξελλών (Δεκέμβριος 2003) και η παταγώδης αποτυχία της Διακυβερνητικής να εγκρίνει το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Οι αντιθέσεις Ισπανίας, Πολωνίας, Πορτογαλίας κι ενός μικρού αριθμού κρατών της διεύρυνσης (Εσθονία) με τη διακριτική υποστήριξη της Βρετανίας από την μια πλευρά, και των χωρών περί τον γαλλογερμανικό άξονα από την άλλη, αποδείχθηκαν αγεφύρωτες. Η πολωνική στάση έχει ερεθίσει εξαιρετικά τα αντανakλαστικά της Γερμανίας, η ηγεσία της οποίας προώθησε τη διεύρυνση της ΕΕ25 υπό τον όρο ένταξης της Πολωνίας. Η Πολωνία η οποία μαζί με τις άλλες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής, ενώ μεγάλωσαν στη γερμανική αυλή, όταν πήραν βίζα για ένταξή τους στην Ένωση ξαφνικά «ανακάλυψαν» την Αμερική! Η εξέλιξη αυτή οδήγησε τον γερμανό καγκελάριο να δηλώσει ωμά: «όποιος αγνοεί τη συλλογική πρόοδο δεν μπορεί να μένει ατιμώρητος»²¹, προφανώς απειλώντας τους πολωνούς με οικονομικές κυρώσεις παραπέμποντας ευσχήμως στο νέο δημοσιονομικό πλαίσιο της ΕΕ25.

Η διαδικασία λήψης αποφάσεων απεδείχθη ανυπέρβλητο εμπό-

διο για την επίτευξη συμφωνίας στη Διακυβερνητική (Βρυξέλλες, Δεκέμβριος 2003). Το πλαίσιο της συνθήκης της Νίκαιας η οποία θα εφαρμοστεί ως το 2009, προβλέπει για εκείνες τις αποφάσεις που απαιτείται ειδική πλειοψηφία, αυτές να λαμβάνονται με τη διαδικασία των σταθμισμένων ψήφων οι οποίες κατανεμήθηκαν στα κράτη μέλη της ΕΕ25, με την προϋπόθεση το άθροισμά τους να αντανakλά το 62% του πληθυσμού της Ένωσης. Το σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος αρχικά προέβλεπε ένα απλούστερο σύστημα της «διπλής πλειοψηφίας», όπου για τη λήψη μιας απόφασης αρκούσε μια πλειοψηφία των 13 από τα 25 κράτη μέλη τα οποία ταυτόχρονα να αντιπροσωπεύουν το 60% του πληθυσμού της Ένωσης. Στο σημείο αυτό επήλθε το μοιραίο. Η Ισπανία και η Πολωνία διαφώνησαν και ζήτησαν τη διατήρηση του συστήματος της Νίκαιας.

Φαινομενικά, η Διακυβερνητική Διάσκεψη οδηγήθηκε σε πλήρη αποτυχία, πάνω στο θέμα του ορισμού της «ειδικής πλειοψηφίας» για την λήψη αποφάσεων στο Συμβούλιο της Ένωσης. Τα βαθύτερα όμως αίτια του «ναυαγίου» πρέπει να αναζητηθούν στις διαφορετικές και αποκλίνουσες απόψεις για τη μελλοντική συγκρότηση της ΕΕ25. Έτσι λοιπόν, από την μια πλευρά, υπάρχει το υπερεθνικό – Ευρωπαϊκό Ομοσπονδιακό Κράτος και η προσέγγιση της «εμβάθυνσης», δηλαδή της πολιτικής ένωσης της κοινότητας, η οποία εκφράζεται από τον γαλλογερμανικό άξονα, τις χώρες της Benelux κ.ά. Οι χώρες αυτές επιδιώκουν την ανάπτυξη της ΕΕ25 σε πολιτική ένωση με ισχυρούς θεσμούς και πολιτικές με αυτόνομη παρουσία στο διεθνές σύστημα ως νέος πόλος επιρροής. Από την άλλη πλευρά, έχουμε τη Διακυβερνητική, εθνοκρατική αντίληψη, την οποία εκφράζουν κυρίως οι σκανδιναβικές χώρες μαζί με τις νεοεισερχόμενες χώρες, οι οποίες τελούν υπό διακριτική αμερικανική επιρροή και θέλουν μια ΕΕ25 ως έναν ακόμη διεθνή οργανισμό συνεργασίας, χωρίς αυτόνομα υπερεθνικά όργανα και ανεξάρτητη διεθνή παρουσία²².

Η Πολωνία, πριν καν γίνει μέλος της ΕΕ25 εξέφρασε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο την αντίληψη αυτή. Με την αδιάλλακτη στάση της, και το «liberum veto» που πρόβαλε, θέλησε να μας υπενθυμίσει το αριστοκρατικό της παρελθόν και να καθιερωθεί, ως ένας εκ των πρωταγωνιστών της ενδοευρωπαϊκής αναμέτρησης. Οι ΗΠΑ δεν έκρυψαν το μεγάλο τους ενθουσιασμό για τον ρόλο τον οποίο επιφυλάσσουν στην Πολωνία να διαδραματίσει στην ΕΕ25. Είναι χαρακτηριστικό αυτό το οποίο υπογράμμισε σε κύριο άρθρο της η *Wall Street Journal*: «χαιρετίζουμε την Πο-

λωνία και την Ισπανία που ύψωσαν το ανάστημά τους σε μια κρίσιμη συγκυρία στην ιστορία της Ευρώπης. Η Πολωνία και η Ισπανία αξίζουν συγχαρητηρίων, γιατί άντεξαν στην αδυσώπητη πίεση από τη Γερμανία και τη Γαλλία. Η Γαλλία και η Γερμανία ποτέ δεν έκρυψαν την επιθυμία τους να θεσμοποιήσουν τον αντιαμερικανισμό που στηρίζει τη σταυροφορία τους μέσα στην ΕΕ εναντίον του πολέμου στο Ιράκ»²³, ερμηνεύοντας χαρμόсуνα από την οπτική γωνία των ΗΠΑ την επίμονη άρνηση της νεοφώτιστης Πολωνίας να υπερψηφίσει το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα²⁴.

Η ουσία της διαφωνίας των ευρωπαίων ηγετών της ΕΕ25 είναι η εναγώνια προσπάθειά τους να θεσμοθετήσουν το καπιταλιστικό ως ισόβιο κοινωνικό σύστημα. Στον απόηχο της αποτυχημένης Διακυβερνητικής Διάσκεψης και στη σωτηρία της καπιταλιστικής Ευρώπης αναφέρθηκε ο Γάλλος πρόεδρος Ζακ Σιράκ, ο οποίος έθεσε ευθέως το ζήτημα της συγκρότησης της «ομάδας των πρωτοπόρων» σημειώνοντας ότι: «επιμένω ότι είναι καλή λύση, γιατί θα δώσει ένα motor, θα δώσει το καλό παράδειγμα, επιτρέποντας στην Ευρώπη να προχωρήσει πιο γρήγορα, πιο μακριά». Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο καγκελάριος της Γερμανίας Γκέρχαρντ Σρέντερ, ο οποίος σε δηλώσεις του στην *Frankfurter Allgemeine Zeitung* έγινε περισσότερο σαφής τονίζοντας ότι, «είναι προφανές πως αν δεν φθάσουμε σε συμφωνία σε ένα ορατό μέλλον για το σχέδιο συντάγματος, η συνέπεια μπορεί να είναι μια Ευρώπη δύο ταχυτήτων»²⁵.

Στο πλαίσιο των ενδοευρωπαϊκών αντιθέσεων, το μέλλον της καπιταλιστικής «ενωμένης» Ευρώπης διαγράφεται δυσοίωνο. Αυτό διαφαίνεται από την προειδοποίηση την οποία απηύθυναν Γαλλία και Γερμανία για στενότερη συνεργασία με άλλες χώρες μέλη, γεγονός που θα οδηγήσει σε μια Ευρώπη δύο ταχυτήτων. Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα δεν είναι η διαδικασία λήψης των αποφάσεων, αλλά οι θεμελιώδεις διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη αναφορικά για το καπιταλιστικό μέλλον της Ευρώπης. Τα κράτη μέλη τα οποία επιδιώκουν την εμβάθυνση της ΕΕ25 και επιμένουν σθεναρά στην υπεράσπιση των στενών εθνικών καπιταλιστικών συμφερόντων τους για την ώρα έχουν πάρει το «πάνω χέρι». Τα κράτη αυτά όμως, όταν κάνουν λόγο γία πολιτική ένωση και για ομοσπονδιακή Ευρώπη, στην ουσία εννοούν την άνοδο των δικών τους πατρίδων στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση εις βάρος των «μικρών» και ανίσχυρων πατρίδων. Άλλωστε η Ευρωπαϊκή Ένωση, «δεν είναι κράτος. Με τη Συνθήκη δεν φτιάχνεται, επίσης, κράτος, επομένως η συζήτηση αν θα είναι ομοσπονδιακό,

μεταεθνικό ή τι άλλο κράτος δεν έχει βάση στο έδαφος της Συνθήκης [...]. Τα αποφασιστικά όργανα της ΕΕ δεν διαθέτουν πολιτική υπευθυνότητα. Τα κράτη θέλουν να παίρνει αποφάσεις η ΕΕ για να αποποιοούνται τις πολιτικές ευθύνες και η ΕΕ παίρνει αποφάσεις χωρίς πολιτικό έλεγχο. Εξ ίσου ανεύθυνη είναι η ΕΕ στο θέμα της οικονομίας. Το εθνικό κράτος δεν νομιμοποιείται να παρέμβει στην οικονομία και η ΕΕ δεν διαθέτει κράτος ώστε να παρέμβει. Άρα η οικονομία λειτουργεί χωρίς κρατική παρέμβαση»²⁶. Με άλλα λόγια, «ευρωπαϊκή ενοποίηση» πεδίο δόξης λαμπρό για την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Φεντεραλιστές και ακραιφνείς εθνικιστές συναγωνίζονται για λιγότερο κοινωνικό κράτος θεοποιώντας την αγορά. Δηλαδή, το ευρωπαϊκό μόρφωμα που οικοδομείται κατοχυρώνει τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την οικονομία της αγοράς²⁷. Μ' αυτή την έννοια «επανέρχεται δριμύτερα το θέμα του νομικο-τυπικού προσδιορισμού και της οργανο-λειτουργικής οριοθέτησης του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου»²⁸.

Η καπιταλιστική Ευρώπη της άνισης και συνδυασμένης ανάπτυξης, αυτή η οποία συνηθίζεται να αποκαλείται ως «Ευρώπη των δύο ταχυτήτων» βρίσκεται προ των πυλών. Ένας κατακερματισμένος ευρωπαϊκός καπιταλισμός είναι αδύνατον να ανταποκριθεί στις δύσκολες ανάγκες που επιβάλλει ο διεθνής ανταγωνισμός. Οι ΗΠΑ προτιμούν μια φιλοαμερικανική ΕΕ25 και κράτη μέλη τύπου Πολωνίας «κύμβαλα αλαλάζοντα» των αμερικανικών συμφερόντων, από μια «ευρωπαϊκή» Ευρώπη υπό τον γαλλογερμανικό άξονα. Με άλλα λόγια η αποτυχία της Διακυβερνητικής κατέγραψε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τους νέους συσχετισμούς δυνάμεων, τις νέες συμμαχίες σε μια «Ευρώπη πολλών ταχυτήτων», με τις ΗΠΑ «ωσεί παρούσες».

5. Ο μεγάλος συμβιβασμός για την έγκριση Ευρωπαϊκού Συντάγματος στον απόηχο του αρχικού «ναυαγίου»

Στην αμερικανική πρόκληση και την προσωρινή νίκη την οποία κατήγαγαν τα κράτη δορυφόροι των ΗΠΑ στην ΕΕ25 απάντησε με σκαιό τρόπο ο «σκληρός» ευρωπαϊκός πυρήνας. Στον απόηχο της Διακυβερνητικής αποτυχίας τα «6» βασικά κράτη μέλη χρηματοδότες του κοινοτικού προϋπολογισμού (με 13,3 δις ευρώ ετη-

σίως), Γερμανία, Γαλλία, Ολλανδία, Σουηδία, Βρετανία, και Αυστρία, με επιστολή τους προς τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ζήτησαν τη μείωση των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων από το 2007 έως το 2013 στο 1% του ευρωπαϊκού Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος από 1,24% που είναι μέχρι σήμερα. Αν υλοποιηθούν οι απειλές του «σκληρού» πυρήνα θα έχουμε περικοπή πόρων της τάξης των 25 δις ευρώ ετησίως για τις χώρες της κοινοτικής συνοχής. Πρόκειται για τις συνέπειες της «μίνι ανταρσίας» των μικρών χωρών και την απάντηση της Γερμανίας ότι «κανείς δε μένει ατιμώρητος»²⁹ όταν παρεμποδίζει το συλλογικό καλό. Μέχρι σήμερα το ανώτατο όριο δαπανών ανέρχεται στο 1,24% του ΑΕΠ της Ένωσης, αλλά ουσιαστικά διανέμεται ποσό ίσο με το 1,06% του ΑΕΠ. Το υπόλοιπο ποσό παρακρατείται ως αποθεματικό για έκτατα γεγονότα. Συνεπώς, αν «περάσει» η πρόταση των «6» για μείωση του προϋπολογισμού, τότε το ανώτατο όριο θα ανέλθει στο 1%, και το πραγματικό ποσό μόλις θα πλησιάζει το 0,8%-0,9% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ³⁰.

Οι «6» χώρες μέλη του κοινοτικού «σκληρού» πυρήνα εκτός από τον περιορισμό των δημοσιονομικών της Ένωσης ζήτησαν στην ίδια επιστολή τη διεύρυνση της κοινοτικής δράσης σε νέους τομείς, όπως είναι η εξωτερική και αμυντική πολιτική, η καταπολέμηση της λαθρομετανάστευσης, μέχρι την κατασκευή μεγάλων έργων προς όφελος της ανταγωνιστικότητας των οικονομιών τους. Στην ουσία η κίνηση των «6» οι οποίοι αποτελούν ένα ετερόκλητο σύνολο στοχεύει αποκλειστικά και μόνο στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μείωση των κοινοτικών δαπανών, τις οποίες κυρίως αυτές επωμίζονται. Πρόκειται για τη γνωστή «μάχη» την οποία επί χρόνια δίδει κυρίως η Γερμανία για να περιορίσει στο ελάχιστο τη δική της συνεισφορά στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Εξίσου επίμονες είναι οι προσπάθειες προς την ίδια κατεύθυνση χωρών όπως η Βρετανία, η Σουηδία, η Ολλανδία, ενώ η Γαλλία συμπαραστέκεται στο Βερολίνο εκ του ασφαλούς βέβαια, καθώς τα κοινοτικά κονδύλια που κυρίως την ενδιαφέρουν, εκείνα για την γεωργία, έχουν ήδη οριστικοποιηθεί³¹.

Το μεγαλύτερο μέρος του προϋπολογισμού χρηματοδοτεί τις λεγόμενες διαρθρωτικές πολιτικές μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και τη γεωργία. Οι «πλούσιες» χώρες του βιομηχανικού Βορρά, οι οποίες είτε δεν δικαιούνται κοινοτικούς πόρους, είτε δεν διαθέτουν μεγάλο γεωργικό τομέα, καταβάλλουν περισσότερα από όσα εισπράττουν. Αντίθετα, η Ελλάδα μαζί με τις άλλες δύο χώρες της μέχρι πρότινος κοινοτικής συνοχής (Πορτογαλία, Ισπανία), ει-

σπράττουν συνολικά περισσότερα απ' όσα καταβάλλουν οι «6» πλούσιες χώρες που κατέθεσαν το αίτημα για μείωση του προϋπολογισμού. Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα εισπράττουν 14,9 δις ευρώ ετησίως καθαρά, αν αφαιρεθεί δηλαδή η συνεισφορά τους στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Το μεγαλύτερο ποσό αναλογικά με το μέγεθος της οικονομίας της εισπράττει η Ελλάδα, ήτοι 3,38 δις ευρώ για το 2002 ή 2,93% του ΑΕΠ της³². Το 2004 εισπράξαμε ακόμα περισσότερα ήτοι 5,8 δις ευρώ, ποσόν το οποίο αντιστοιχεί στο 3,52% του ΑΕΠ³³. Τη δεύτερη θέση κατέλαβε η Πορτογαλία με 4,4 δις ευρώ, ποσό που αντιστοιχεί στο 3,35% του ΑΕΠ της, ενώ σε απόλυτους αριθμούς η Ισπανία εισέπραξε το ίδιο έτος 16,4 δις ευρώ και 2,07 του ΑΕΠ, ακολουθεί η Γαλλία με 12,9 δις ευρώ ή 0,79% του ΑΕΠ³⁴. Ο υπολογισμός δεν μπορεί να γίνει για τα νέα κράτη μέλη, καθώς εντάχθηκαν το μήνα Μάιο.

Οι απειλές των «6» αποτέλεσαν μέσο πίεσης για έγκριση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, καθώς πλήττουν τα συμφέροντα της Ισπανίας και της Πολωνίας, διότι θεωρήθηκαν αποκλειστικά υπεύθυνες για την αποτυχία της Διακυβερνητικής. Μάλιστα με την ένταξη το 2004 των 10 νέων χωρών στην ΕΕ25 ως περισσότερο φτωχές ούτως ή άλλως θα εισπράξουν τη μερίδα του λέοντος από τους κοινοτικούς πόρους. Η Γερμανία αδειάζοντας τα κοινοτικά ταμεία κυνικά δείχνει τα «δόντια» της στους μικρούς και φτωχούς. Η εξέλιξη αυτή θα έχει αρνητικές συνέπειες και για την Ελλάδα. Με την ένταξη των φτωχότερων χωρών, πολλές περιφέρειες της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα, η Στερεά Ελλάδα, η Αττική, το Νότιο Αιγαίο, η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, θα υπερβούν το 75% του μέσου κοινοτικού ΑΕΠ και δεν θα μπορούν να ενταχθούν στον «Στόχο1» με αποτέλεσμα πλέον να μη δικαιούνται κοινοτική χρηματοδότηση. Η αρνητική αυτή εξέλιξη σύμφωνα με έρευνα γερμανικού ερευνητικού κέντρου, οι χρηματοδοτήσεις από την ΕΕ προς την Ελλάδα αναμένεται να μειωθούν σημαντικά από το 2008 και να ανέλθουν το 2013 ακόμη και στο 0,51% του ΑΕΠ της χώρας μας³⁵.

Η συνέχεια είναι γνωστή. Ο «σκληρός» πυρήνας αφού υλοποίησε τις απειλές του προς τις αδύναμες χώρες μέλη, τελικά οι αντιρρήσεις εκάμφθησαν και το Σύνταγμα της ΕΕ25 εγκρίθηκε και μάλιστα ομόφωνα στην Σύνοδο Κορυφής του Ιουνίου 2004 με το συμβιβασμό της διπλής πλειοψηφίας 55% και 65%, αφού ο σκληρός πυρήνας υλοποίησε τις απειλές του προς τις αδύναμες χώρες μέλη. Δηλαδή, η τελική αναλογία κρατών-πληθυσμού που ανευρέθη, είναι να λαμβάνεται μια απόφαση εφ' όσον συγκεντρώ-

νει τη στήριξη του 55% των κρατών-μελών της ΕΕ25 τα οποία αντιπροσωπεύουν το 65% του πληθυσμού της Ένωσης. Αυτό σημαίνει ότι για να ληφθεί μια απόφαση θα πρέπει στην πλειοψηφία αυτή να συμμετέχουν τουλάχιστον 15 κράτη-μέλη. Επίσης προβλέπεται ότι για να εμποδιστεί η λήψη μιας απόφασης θα πρέπει η «αναστέλλουσα μειοψηφία» του 35% να προέρχεται από τουλάχιστον τέσσερα κράτη-μέλη. Η «παλιά» Ευρώπη λοιπόν, Γαλλίας, Γερμανίας, Βελγίου και Λουξεμβούργου που συγκεντρώνουν την «αναστέλλουσα μειοψηφία» ανά πάσα στιγμή δύνανται να μπλοκάρουν ολόκληρη την ΕΕ25. Μ' αυτή την έννοια, αποκαλύπτεται ότι το ευρωσύνταγμα της ΕΕ25 σχεδιάστηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προστατεύει την πλούσια μειοψηφία απέναντι στην κάθε πλειοψηφία.

Ο τρόπος λήψης των αποφάσεων στην ΕΕ25 ο οποίος αλλάζει επί το δυσμενέστερο με το ευρωσύνταγμα δίδει και το στίγμα της αντιδραστικής συνθήκης. Η μετάβαση από το σύστημα της «ειδικής πλειοψηφίας» σε εκείνο της «διπλής πλειοψηφίας» κρατών-πληθυσμού αποτελεί την ουσιαστικότερη καινοτομία που εισάγεται με το ευρωσύνταγμα, η οποία αποτέλεσε και τη μεγαλύτερη πηγή έντασης σε όλες τις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν. Η επέκταση της εφαρμογής της «ειδικής πλειοψηφίας» που αποφασίστηκε σε συνδυασμό με το σύστημα της «διπλής πλειοψηφίας», ενισχύει σημαντικά το ρόλο των ισχυρών κρατών-μελών³⁶.

Και κάτι πολύ σημαντικό. Το Σύνταγμα της ΕΕ25 είναι το μοναδικό «σύνταγμα» στο οποίο αναφέρεται ρητά και κατηγορηματικά ότι η οικονομία της αγοράς αποτελεί συνταγματική δέσμευση για όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης. Από τα πρώτα κιόλας άρθρα του ευρωσυντάγματος αποκαλύπτεται η πρόθεση, αλλά και η αγωνία των «25» να καθιερώσουν ως ιερό και απαραβίαστο το καπιταλιστικό σύστημα και ως το μόνο επιτρεπτό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας. «Η Ένωση παρέχει στους πολίτες της έναν χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης χωρίς εσωτερικά σύνορα και μια ενιαία αγορά όπου ο ανταγωνισμός είναι ελεύθερος και ανόθευτος» αναφέρεται στο άρθρο Ι-3, ενώ στο ίδιο άρθρο σημειώνεται: «Η Ένωση εργάζεται για μια Ευρώπη βιώσιμης ανάπτυξης βασισμένης σε ισόρροπη οικονομική μεγέθυνση, σε μια άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς...».

Δηλαδή, ένα από τα συστατικά χαρακτηριστικά του Ευρωπαϊκού Συντάγματος είναι η εναγώνια προσπάθεια να θεσμοθετηθεί τον καπιταλισμό ως ισόβιο σύστημα. Αυτή η αντιιστορική θέση, μια άλλη όψη της αντιδραστικής αντίληψης περί του τέλους της

ιστορίας, δείχνει την πρόθεση των κυρίαρχων οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων να κατοχυρώσουν και να θωρακίσουν θεσμικά την εξουσία τους στο διηνεκές, θέτοντας ουσιαστικά, στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό διωγμό την ταξική πάλη. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ακόμη και στο σύνταγμα της Γερμανίας, μιας από τις παγκόσμιες μητροπόλεις του καπιταλισμού, αναγνωρίζεται η δυνατότητα μελλοντικής αλλαγής του κοινωνικού συστήματος, εφόσον αυτό γίνει με ειρηνικά μέσα.

Επίσης η απαίτηση εκχώρησης κυριαρχικών δικαιωμάτων από τα κράτη-μέλη προς τα θεσμικά όργανα, δηλαδή στο «Διευθυντήριο» της ΕΕ25, διατρέχει όλη τη φιλοσοφία του ευρωσυντάγματος. Το εθνικό δίκαιο υποχωρεί κατά κράτος έναντι του κοινοτικού δικαίου. «Το Σύνταγμα και οι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα Όργανα της Ένωσης υπερέχουν έναντι του δικαίου των κρατών-μελών» αναφέρεται στο άρθρο I-10, ενώ στο ίδιο άρθρο επισημαίνεται ότι «τα κράτη-μέλη λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο ικανό να εξασφαλίσει την εκτέλεση των υποχρεώσεων οι οποίες απορρέουν από το Σύνταγμα ή προκύπτουν από πράξεις των οργάνων της Ένωσης». Η βαθμιαία εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, η οποία άρχισε από τον οικονομικό τομέα, ολοκληρώνεται με το ευρωσύνταγμα αφού περιλαμβάνει όλους τους κρίσιμους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής σφαίρας. Η κατάργηση του veto σε θέματα δικαιοσύνης, ασφάλειας, παιδείας, υγείας, εξωτερικής πολιτικής και άμυνας, ουσιαστικά σημαίνει δραματική μείωση κάθε δυνατότητας των ασθενέστερων κρατών-μελών να αποτρέπουν μια απόφαση που μπορεί να στρέφεται κατά των ιδιαίτερων συμφερόντων τους. Η αναγνώριση της ΕΕ25 των «πολλών ταχυτήτων» και ενός «σκληρού» πυρήνα στο εσωτερικό της γίνεται με πολλούς τρόπους στο ευρωσύνταγμα. Ένας απ' αυτούς είναι η καθιέρωση των «ενισχυμένων συνεργασιών». Πρόκειται για τη δυνατότητα σε μια ομάδα κρατών-μελών να προχωρεί στην ολοκλήρωση μιας πολιτικής χωρίς τη συμμετοχή των υπολοίπων. Μοναδική προϋπόθεση είναι στην ομάδα να συμμετέχει τουλάχιστον το 1/3 των κρατών-μελών. Αυτό σημαίνει ότι οι ισχυρότερες οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά χώρες-μέλη θα έχουν εκ των πραγμάτων το δικαίωμα να συγκροτούν «ενισχυμένες συνεργασίες» για οικονομικά, στρατιωτικά θέματα ή θέματα εξωτερικής πολιτικής, ενώ άλλες χώρες-μέλη θα υποβιβάζονται σε κράτη «παρίες».

Η μετατροπή του μηχανισμού αυτού με τη μετάβαση από το ισχύον στην ΕΕ15 σύστημα της «ειδικής πλειοψηφίας» σε εκείνο

της «διπλής πλειοψηφίας» κρατών-πληθυσμού αποτελεί την ουσιαστικότερη καινοτομία η οποία εισάγεται με το παρόν Σύνταγμα.

Με την ψήφιση του Ευρωσυντάγματος, ουσιαστικά εγκαταλείπεται οριστικά το ιδρυτικό πλαίσιο λειτουργίας της πρώην ΕΟΚ, το οποίο στηριζόταν στην τυπική ισοτιμία των χωρών-μελών της, σε ότι αφορά τα θεσμικά ζητήματα. Όργανο του ψυχρού πολέμου εναντίον των σοσιαλιστικών χωρών και πρωτίστως της πρώην ΕΣΣΔ, η τότε ΕΟΚ αποσκοπούσε στη μέγιστη δυνατή συσπείρωση δυνάμεων του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαίου. Για να την πετύχει αυτή τη συγκέντρωση χρησιμοποιούσε την αρχή της ομοφωνίας ως τυπική βάση λειτουργίας της, κάτι το οποίο άλλωστε συνέβαινε και στο ΝΑΤΟ.

Τώρα όμως που οι καιροί άλλαξαν και δεν υπάρχει κανένα αντίπαλο δέος σε επίπεδο κρατικής συγκρότησης, οι μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της ηπείρου δεν έχουν καμιά ανάγκη να παραχωρήσουν στις μικρές χώρες τέτοια «υπερβολικά» δικαιώματα. Στην ουσία δηλαδή Γερμανία και Γαλλία, ακολουθούν το παράδειγμα των ΗΠΑ, οι οποίες αγνοούν κάθε διεθνή οργανισμό, που θα μπορούσε να περιορίσει την ανεξέλεγκτη δράση τους, με το Σύνταγμα της ΕΕ25 καταλύουν την αρχή της τυπικής ισοτιμίας των κρατών μελών και την αντικαθιστούν με την αρχή της δύναμης. Οι μεγάλες χώρες και πρωτίστως η Γερμανία θα έχουν και θεσμικά πλέον, όχι μόνο ουσιαστικά, πολύ μεγαλύτερο βάρος από τις μικρές.

Ακόμη και με τη Συνθήκη της Νίκαιας, τα 82 εκατομμύρια των Γερμανών εξισώνονταν με τα περίπου 60 εκατομμυρίων Γάλλων, Βρετανών και Ιταλών, δίνοντας σε κάθε χώρα από 29 ψήφους στο Συμβούλιο Υπουργών, και σχεδόν οι τέσσερις μεγάλες χώρες εξομοιώνονταν με τα 40 εκατομμύρια Ισπανών (27 ψήφοι), ώστε να μην να διαφοροποιούνται οι μεγάλοι από τους μικρούς, αλλά να απομένει κάτι και από την αίσθηση της κοινότητας.

Σε επίπεδο λοιπόν κρατών, καταργείται η τυπική ισότητα την οποία είχαν θεσμικά κατοχυρώσει τα κράτη-μέλη, καθώς αυτή ήταν μεν αναγκαία κατά τη διάρκεια του τέλους του 20ού αιώνα, ως προϋπόθεση για να προσελκύσει τις τότε διστακτικές ευρωπαϊκές χώρες στην υπό γερμανογαλλική ηγεμονία. Σήμερα όμως, θεωρείται υπερβολική παροχή, αφού δεν υφίσταται αντίπαλος πόλος επί ευρωπαϊκού εδάφους.

Έτσι σε 36 ακόμη τομείς καταργείται το δικαίωμα βέτο των εθνικών κρατών και οι αποφάσεις θα λαμβάνονται με πλειοψηφία. Ολόκληροι οι τομείς των ελευθεριών, της ασφάλειας και της δι-

καιοσύνης υφίστανται κατάργηση του βέτο και υπαγωγή στον κανόνα της πλειοψηφίας. Επίσης το δικαίωμα βέτο καταργείται, στην Κοινή Αγροτική Πολιτική, στην προστασία των εργαζομένων από τις απολύσεις, στη διανομή των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων, στην ενέργεια, στο ρόλο της Κεντρικής Τράπεζας, ενώ αντίθετα κατ' απαίτηση της Βρετανίας διατηρείται στη φορολογία, που αφορά κυρίως στις φοροαπαλλαγές των μεγάλων επιχειρήσεων, την κοινωνική, εσωτερική, και αμυντική πολιτική.

5. Συμπέρασμα

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Ενοποίηση, όπως και η περιώνυμη Παγκοσμιοποίηση αποτελούν εσωτερικές τάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου κοινωνικής αναπαραγωγής και ενυπάρχουν μέσα στο ίδιο του το αίμα, άμα τη εμφανίσει του. Αυτό δείχνει όλη η ιστορική διαδρομή του καπιταλισμού. Η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου –ένας από τους βασικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης– πραγματοποιείται κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες όπου η διεθνοποίηση της παραγωγής αποτελεί συστατικό τους στοιχείο.

Κατά συνέπεια η ευρωπαϊκή οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω από τη διαδικασία διεθνοποίησης της παραγωγής και των υπερεθνικών μηχανισμών ταξικής ρύθμισης. Στην ουσία δεν πρόκειται για μια διαδικασία συμπλήρωσης των ελλείψεων και επίλυσης των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα οικονομικά ασθενέστερα κράτη-μέλη της κοινότητας, στο πλαίσιο ενός υπερεθνικού μορφώματος, όπου επικρατεί ο αλτρουισμός και η διεθνής αλληλεγγύη των ισχυρών προς τους αδυνάτους. Στην ουσία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η υποταγή και οι καθυπόταξη των αδυνάτων στις θελήσεις και τα κελεύσματα των ισχυρών.

Το διαρκές κυνήγι του κέρδους από το κεφάλαιο, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον κατακερματισμό των παραγωγικών δυνάμεων. Κάθε τι το μικρό είναι μόνιμος εχθρός του κέρδους και των όπου γης κεφαλαιοκρατών. Το κυνήγι του κέρδους έχει σαν αποτέλεσμα η αστική τάξη από συστάσεώς της να φωλιάζει παντού, να συνάπτει παντού σχέσεις θυσιάζοντας οτιδήποτε μικρό στο βωμό του μέγιστου κέρδους. Ο καπιταλισμός ως τάνκερ στη λίμνη των Ιωαννίνων ασφυκτιά και τρομάζει μπροστά στην έννοια

του μικρού. Θέλει να τρέξει παντού, σ' όλες τις θάλασσες, τις στεριές και στους ουρανούς. Όπως πολύ εύστοχα τόνισε ο πρώτος δολοφονημένος Πρόεδρος των ΗΠΑ Αβραάμ Λίνκολν: «σύνορα που δεν διασχίζουν εμπορεύματα, τα διαβαίνουν στρατιώτες». Ο καπιταλισμός από συστάσεώς του μέχρι σήμερα αναζητεί το παγκόσμιο στο όνομα του κέρδους. Κάτι το οποίο δείχνει περίτρανα και η πορεία της ανθρωπότητας στην αυγή του 21ου αιώνα. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις είναι οι σύγχρονοι στρατοί που εξορμούν στα διεθνή χρηματιστήρια, τους σύγχρονους ναούς του χρήματος, κηρύττοντας τους ακήρυκτους οικονομικούς πολέμους.

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, δεν ήταν τίποτα περισσότερο, αλλά και τίποτα λιγότερο από την αντικειμενική κίνηση του κεφαλαίου για παγκόσμια κυριαρχία. Δεν προέκυψε από την πίεση των αδυνάτων, τουναντίον οι ισχυροί της Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία) αποφάσισαν για τη μορφή αλλά και το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στον αιώνα μας οι οικονομικές και πολιτικές ολοκληρώσεις υπακούουν στους νόμους της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Ο «φρέσκος» αέρας του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού σηματοδοτεί την μετατροπή του κόσμου σ' ένα απέραντο χωριό που στην προμετωπίδα του έχει ως έμβλημα το κυνήγι του κέρδους. Η κίνηση όμως του κεφαλαίου που ακολουθεί δεν είναι ευθύγραμμη πορεία. Υπάρχουν αντιθέσεις, αντιφάσεις όπως και μεγάλες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, οι οποίες πότε εκδηλώνονται ανοιχτά αλλά και πότε καλυμμένα. Η διαρκής αναζήτηση του κέρδους και η επιδίωξη του καπιταλισμού για παγκόσμια ηγεμονία έχει ως αποτέλεσμα να ξεσπούν ανοιχτές συγκρούσεις ανάμεσα σε καπιταλιστές αλλά και σε κράτη ολόκληρα. Άλλωστε δεν πρέπει να μας διαφεύγει η γνωστή ρήση του Μαρξ: «ο μεγαλύτερος εχθρός του καπιταλισμού είναι οι καπιταλιστές». Ο κάθε ξεχωριστός καπιταλιστής και το κάθε ξεχωριστό καπιταλιστικό κράτος, είναι ικανοί να βάλουν φωτιά και να κάψουν το σύστημα προκειμένου πάνω στις στάχτες και στα ερείπια να οικοδομήσουν τα κέρδη τους. Αυτό έδειξε η όλη πορεία της ΕΟΚ κι αυτό δείχνει και η σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο πλαίσιο αυτό, το ευρωπαϊκό οικοδόμημα σιγά, σιγά φαίνεται να αρχίζει να τρίζει εκ βάθρων, και αμφισβητείται από τους εργαζόμενους στην καρδιά του καπιταλιστικού κόσμου, και μάλιστα με πολύ έντονο τρόπο, όπως έδειξαν και τα δημοψηφίσματα στη Γαλλία και την Ολλανδία, με την έννοια ότι «η συμμετοχή στις εκλογές για Συντακτική Βουλή ή σε δημοψήφισμα για τον προσδιορισμό της μορφής του πολιτεύματος έχει μεγαλύτερη

σπουδαιότητα από τις εκλογές για μια συνηθισμένη Βουλή». Οι κοινωνικές αλλαγές για μία ακόμα φορά ακολουθούν τον γνώριμο δρόμο τους. Η εργατική τάξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών και μόνο αυτή μπορεί να θέσει κεφαλαιώδη προβλήματα που αφορούν το μέλλον του καπιταλισμού. Πρόκειται για ποιοτικές αλλαγές στη δομή του συστήματος, που επιφέρει η κοινωνική «θύελλα» των εργαζομένων και τρέμει η αστική τάξη, γιατί αφορά το ίδιο το πολιτικό της μέλλον.

Το οικονομικοπολιτικό φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ανταποκρίνεται στις αντικειμενικές τάσεις κίνησης και ανάπτυξης της οικονομίας, η οποία διαρκώς διεθνοποιείται. Οι οικονομικές ολοκληρώσεις αποτελούν αδιαμφισβήτητες νομοτέλειες του καπιταλισμού της εποχής μας, και είναι αποτέλεσμα του διεθνούς ανταγωνισμού. Οι προσπάθειες των ιμπεριαλιστικών χωρών για παγκόσμια ηγεμονία, δένει στο άρμα τους, ένα-ένα τα μικρά κράτη, ως βαγόνια σε αμαξοστοιχία. Ο ανταγωνισμός είναι σφοδρός, οι πόλεμοι είναι τότε κρυφοί και τότε ξεσπούν ανοιχτά. Στο πλαίσιο αυτό του διεθνούς ανταγωνισμού, λειτουργεί και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Το μέλλον αβέβαιο. Γενικός κριτής. Η πάλη των τάξεων.

Σημειώσεις

1. Ευτύχης Μπιτσάκης, *Ρήξη ή ενσωμάτωση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1989, σελ. 22.
2. Β.Ι. Λένιν, «Για το σύνθημα των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», *Άπαντα*, τόμος, 26ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 361-363.
3. *Το Βήμα*, «Αλβέρτος Αϊνστάιν», 24/2/2002.
4. *Το Βήμα*, «Αλβέρτος Αϊνστάιν», 24/2/2002.
5. *Ευρωπαϊκή Επιτροπή*, «Η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο κόσμος», Βρυξέλλες, 2001, σελ. 7.
6. *Ευρωπαϊκή Επιτροπή*, όπ. παρ., σελ. 23.
7. Kostopoulos Tryfon, «European economic integration regional inequalities and the Community budget», Ανακοίνωση στο: *Regional Science Association 45th European Congress*, Amsterdam, Holland, 23-27 August 2005.
8. Τρύφωνας Κωστόπουλος, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ολοκλήρωση και εθνικό κράτος*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 124.
9. Αντόνιο Γκράμσι, «Μερικά θέματα από το πρόβλημα του Νότου» στο Αντόνιο Γκράμσι, *Πολιτικά Κείμενα*, εκδ. Οδυσσέας, σελ. 159.
10. Κ. Κολμέρ, «Διακυβερνητική ή ομοσπονδιακή είναι σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση», *Μακεδονία*, 11/6/1995.

11. Γκουλιέλμο Καρκέλι, *όπ. παρ.*
12. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Δεύτερη Έκθεση, *όπ. παρ.*, σελ. VII.
13. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Δεύτερη Έκθεση, *όπ. παρ.*, σελ. VI.
14. *Frankfurter Rundschau*, 2/2/2005 Nr 27, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7/2/2005 Nr 31CNN 2/2/2005.
15. Βλ. Αθανάσιος Παπαδασκαλόπουλος, Εμμανουήλ Χριστοφάκης, *Περιφερειακός Προγραμματισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
16. Πηγή: *Eurostat + ΓΔ REGIO*, 2000, σελ. 24.
17. Τρύφωνας Κωστόπουλος, *Ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση και εθνικό κράτος περιφέρειες και περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 131.
18. Τρύφωνας Κωστόπουλος, *Ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 174.
19. *Ριζοσπάστης*, 7/12/2003.
20. Ελένη Τριανταφυλλίδη, «Μετέωρο το νέο Σύνταγμα της Ευρώπης», *Η Καθημερινή*, 9/11/2003.
21. Χριστίνα Πουλίδου, «"Ιστορική" – είτε έτσι, είτε αλλιώς...» *Η αυγή*, 14/12/2003.
22. Παναγιώτης Ιωακειμίδης, «Όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά...», *Τα Νέα*, 19/12/2003.
23. *Wall Street Journal*, 15/12/2003.
24. Γιώργος Δελαστίκ, «Η διεύρυνση της ΕΕ έφερε μεγάλη κρίση», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 21.12.2003.
25. Γιώργος Δελαστίκ, «Η διεύρυνση της ΕΕ έφερε μεγάλη κρίση», *Η Καθημερινή*, 21/12/2003.
26. Αντώνης Μανιτάκης, «Μια νέα Συνθήκη, όχι ένα Ευρωπαϊκό Σύνταγμα», *Η εποχή*, 26/10/2003.
27. Αντώνης Μανιτάκης, «Ποιος κυβερνά την Ευρώπη;», *Η εποχή*, 2/11/2003.
28. Τερλεξής Πανταζής, *Διευθυντικές ολιγαρχίες, γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 513.
29. *Ριζοσπάστης*, «Σύνοδος Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης», 12/12/2003.
30. Δήμητρα Καδδά, «Οι κίνδυνοι για την Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία*, 22/12/2003.
31. Κωνσταντίνος Καλλέργης, «Τριγμοί στην Ευρώπη από την επιστολή των «έξι», *Ελευθεροτυπία*, 17/12/2003.
32. Δήμητρα Καδδά, «Οι κίνδυνοι για την Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία*, 22/12/2003.
33. Κωνσταντίνος Καλλέργης, «Πρωταθλήτρια στα κονδύλια η Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, 23/9/2005.

34. Κωνσταντίνος Καλλέργης, «Πρωταθλήτρια στα κονδύλια η Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, 23/9/2005.
35. Δήμητρα Καδδά, *όπ. παρ.*
36. Κωνσταντίνος Καλλέργης, «Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποκτά σύνταγμα», *Η Καθημερινή*, 20/6/2004.
37. Πανταζής Τερλεξής, *Πολιτική συμμετοχή και σύγχρονο κράτος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1978, σελ. 31.
38. Β.Ι. Λένιν, «Για τους δύο δρόμους», *Άπαντα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τόμος 25ος, Αθήνα, 1978, σελ. 164.

Βιβλιογραφία

- Agorastos Konstantinos, Kostopoulos Tryfon, «Evaluation of Regional Development in Eastern – Central Greece through Integrated Mediterranean Programme», *Regional Science Association 37th European Congress*, Roma, Italy, 26-29 August 1997.
- Agorastos Konstantinos, Kostopoulos Tryfon, Varelas E., «Regional differences between North and South Greece at the turn of the century», *Regional Science Association 38th European Congress*, Vienna, Austria, 28 August - 1 September 1998.
- Boerzel Tanja, *States and regions in the European Union institutional adaptation in Germany and Spain*, Cambridge university press, 2002.
- Buzan Barry-Waeaver Ole, *Regions and powers the structure of international security*, Cambridge University Press, 2003.
- Γκράμσι Αντόνιο, «Μερικά θέματα από το πρόβλημα του Νότου» στο Αντόνιο Γκράμσι, *Πολιτικά Κείμενα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1975.
- Δελαστικός Γιώργος, «Η διεύρυνση της ΕΕ έφερε μεγάλη κρίση», *Η Καθημερινή*, 21/12/2003.
- Commission of the EC, «One market, one money», *European Economy*, no 44, October 1990e.
- Cremona Marisa, *The enlargement of the European Union*, Oxford university press, 2003.
- European Commission, «Economic Policy in EMU», Part B: «Specific Topics/», *Economic Papers*, no 124, November 1997.
- European Union, *Regional and local powers in Europe*, Brussels, 2002.
- European Commission, «Eurostat yearbook the statistical quite to Europa data 1989-1999/», *Eurostat yearbook*, 2001.
- European Commission, *The impact of the introduction of the Euro on capital markets* («Giovannini Report»), July 1997.
- European Monetary Institute, *The Single Monetary Policy in Stage Three: General Documentation on ESCB Monetary Policy Instruments and*

- Procedures*, European Monetary Institute, Frankfurt am Main, September, 1997.
- European Parliament, task force on Economic and Monetary Union, *The Euro and the Consumer*, Briefing 28, Luxembourg, May 1997.
- Eurostat, CIA World Fact Book, 2003.
- Eurostat, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Θεματολογικά Δελτία για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τις Δραστηριότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Γενική Διεύθυνση Μελετών, Βρυξέλλες - Λουξεμβούργο, 1994.
- Fukuyama Francis, *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, London, 1992.
- Fukuyama Francis, «The End of History», *The National Interest*, no 16, Summer 1989, σελ. 3-11.
- Gellner Ernest, *Nation and Nationalism*, Oxford, 1983.
- Generaldirektion, Brüsse I -Luxemburg, 1994.
- Hobsbawn E.J., «Nationalism», *New Statesman and Society*, 24/4/1992.
- Hrbek Rudolf, Weyand Sabine, betrifft: *Das Europa der Regionen*, Beck'sche Reihe, Muenchen, 1994.
- Huntigton Samuel P., «The clash of Civilization», *Foreign Affairs* 72 (3), January 2002.
- Ιωακειμίδης Παναγιώτης, «Όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά...», *Τα Νέα*, 19/12/2003.
- Καδδά Δήμητρα, «Οι κίνδυνοι για την Ελλάδα», *Ελευθεροτυπία*, 22/12/2003.
- Καλλέργης Κωνσταντίνος, «Τριγμοί στην Ευρώπη από την επιστολή των «έξι», *Ελευθεροτυπία*, 17/12/2003.
- Καλλέργης Κωνσταντίνος, «Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποκτά σύνταγμα», *Η Καθημερινή*, 20/6/2004.
- Καλλέργης Κωνσταντίνος, «Πρωταθλήτρια στα κονδύλια η Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, 23/9/2005.
- Κ. Κολμέρ, «Διακυβερνητική ή ομοσπονδιακή είναι σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση», *Μακεδονία*, 11/6/1995.
- Kostopoulos Tryfon, «Europe of Regionals and future of the National-State», *Regional Science Association 39th European Congress*, Dublin IRELAND, August 23-27/1999.
- Kostopoulos Tryfon, «The Economic and Monetary Union of EU, and the regional inequalities in Greece», *Regional Science Association 40th European Congress*, Barcelona, Spain, August 29 - 1 September 2000.
- Kostopoulos Tryfon, «The Regional Inequalities in the European Union and the Countries of Community Cohesion (Portugal, Spain, Ireland and Greece)», *Regional Science Association 41th European Congress*, Zagreb Croatia August 29 - 1 September 2001.
- Kostopoulos Tryfon, «The Regional Dimensions of the European Integration Under the Expected Expansion of the European Union», *Re-*

- gional Science Association 42th European Congress*, Dortmund, Germany August 27-31/2002.
- Kostopoulos Tryfon, «The European Monetary Union and the Regional Inequalities», *Regional Science Association 43th European Congress*, Jyväskylä, Finland, 27th - 30th August 2003.
- Kostopoulos Tryfon, Varelas E, «European economic integration and the Community budget», *Regional Science Association 44th European Congress*, Porto, Portugal, 25th - 29th August 2004.
- Kostopoulos Tryfon, «European economic integration regional inequalities and the Community budget», Ανακοίνωση στο: *Regional Science Association 45th European Congress*, Amsterdam, Holland, 23-27 August 2005.
- Κωστόπουλος Τρύφωνας, *Ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Κωστόπουλος Τρύφωνας, *Ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση και εθνικό κράτος περιφέρειες και περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Κωστόπουλος Τρύφωνας, «Περιφερειακή Οικονομική Ανάπτυξη και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 13, 1994.
- Κωστόπουλος Τρύφωνας, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Τοπική Αυτοδιοίκηση: ο Θεσμός της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996.
- Λένιν Β.Ι., «Για το σύνθημα των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», *Άπαντα*, τόμ., 26ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Λένιν Β.Ι., «Για τους δύο δρόμους», *Άπαντα*, τόμος 25ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Μανιτάκης Αντώνης, «Μια νέα Συνθήκη, όχι ένα Ευρωπαϊκό Σύνταγμα», *Η εποχή*, 26/10/2003.
- Μανιτάκης Αντώνης, «Ποιος κυβερνά την Ευρώπη;», *Η εποχή*, 2/11/2003.
- Μπιτσάκης Ευτύχης, *Ρήξη ή ενσωμάτωση*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1989.
- Πανταζής Τερλεξής, *Διευθυντικές ολιγαρχίες, γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996.
- Πανταζής Τερλεξής, *Πολιτική συμμετοχή στο σύγχρονο κράτος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1978.
- Παπαδάκη Όλγα, *Ευρωπαϊκή πολιτική ολοκλήρωση και πολιτικές αλληλεγγύης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2004.
- Παπαδασκαλόπουλος Αθανάσιος, Χριστοφάκης Εμμανουήλ, *Περιφερειακός Προγραμματισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Πουλίδου Χριστίνα, «Ιστορική» – είτε έτσι, είτε αλλιώς...» *Η Αυγή*, 14/12/2003.
- «Σύνοδος Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Ριζοσπάστης*, 12/12/2003.

Schimmelfennig Frank, *The EU, NATO and the Integration of Europe rules and rhetoric*, Cambridge University Press, 2003.

«Αλβέρτος Αϊνστάιν», *Το Βήμα*, 24/2/2002.

Τριανταφυλλίδη Ελένη, «Μετέωρο το νέο Σύνταγμα της Ευρώπης», *Η Καθημερινή*, 9/11/2003

United Nations (2000), *Human Development Report*, 1999.

United Nations (1999), *Human Development Report*, 1998.

World Bank Report (2000), *World Development Report*, 1999/2000.

Επιστήμη, οικονομική επιστήμη και επιστήμονες

Μια σύντομη πτήση στον κοινωνικο-
οικονομικο-πολιτικό χωρόχρονο

Ιωάννης Α. Κασκαρέλης*

Περίληψη

Η επιτυχία της τεχνολογίας, η οποία βασίστηκε στα επιστημονικά επιτεύγματα, βοήθησε στο να εξυψωθεί η επιστήμη στη θέση μιας θρησκείας που κατέχει την παγκόσμια αλήθεια. Όμως ο κόσμος είναι γεμάτος επιστήμονες, χωρίς ηθικούς φραγμούς, οι οποίοι είναι στερημένοι από μια πραγματική έφεση για να βοηθήσουν την ανθρωπότητα. Αυτό φυσικά είναι αλήθεια και για την οικονομική επιστήμη και τους οικονομολόγους, των οποίων το αντικείμενο ανάλυσης γίνεται όλο και πιο περίπλοκο όσο η συνοχή του κοινωνικού ιστού αμφισβητείται και η στόχευση των πολιτικών καθεστώτων δεν είναι πλέον ευκρινής**.

1. Επιστήμη

Τρομάζει κανείς όταν συνειδητοποιεί την προοπτική που έχει αποφασισθεί και παγιωθεί για την πορεία και το σύγχρονο ρόλο

* Ο Ιωάννης Α. Κασκαρέλης είναι αναπληρωτής καθηγητής Διεθνών Οικονομικών στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανώνυμους κριτές αυτού του άρθρου για τις επισημάνσεις και υποδείξεις τους καθώς και για τη γόνιμη κριτική που άσκησαν στο πρώτο σχέδιο, που κατατέθηκε στον επιμελητή της έκδοσης. Σε όσες από αυτές έχω την ίδια άποψη το κείμενο αναθεωρήθηκε, σε όσες πάλι η άποψή μου είναι διαφορετική το κείμενο αναθεωρήθηκε έτσι ώστε να λαμβάνει υπόψη αυτή την κριτική. Υπήρχε όμως μια γενική ένσταση ενός εκ των κριτών

της επιστήμης, της εκπαίδευσης και των πανεπιστημίων, και την στράτευση σε αυτήν την προοπτική των ανθρώπων που «προάγουν» τις επιστήμες. Η επιτυχία της τεχνολογίας βασισμένης στην επιστήμη εξέθρεψε την ψευδοεπιστήμη του «επιστημονισμού», δηλαδή την εξύψωση της μηχανιστικής και αφαιρετικής μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας στο επίπεδο μιας υπέρτατης παγκόσμιας αλήθειας. Βέβαια η μεθοδολογική προσέγγιση της επιστήμης οδήγησε στην τεχνολογική πρόοδο, διέβρωσε όμως από την άλλη την ηθική σαν αξία και τις ηθικές αναστολές στη συμπεριφορά των ατόμων¹. Όπως υπογράμμισε σε συνέντευξή του (*Ελληνική Αγωγή*, τεύχος Δεκεμβρίου 2001) ο αγαπημένος ηθοποιός των κοσμικών και ανθρώπων του πνεύματος Θ. Καρακατσάνης (απαντώντας σε ερώτηση σχετικά με την γλώσσα) «... τα πανεπιστήμια δεν είναι τίποτε άλλο παρά μαγαζιά, που παίρνουν εντολές να ψάξουν εδώ ή εκεί να κρύψουν πράγματα...». Ενώ ο Federico di Trocchio (1999) θα συμπληρώσει την εικόνα. «... Ο κόσμος είναι γεμάτος από επιστήμονες που στερούνται της πραγματικής έφεσης ή έχουν χάσει πια την επινοητικότητα και τη δημιουργικότητά τους. Πρόκειται, κατά κανόνα, για σοβαρούς και καταρτισμένους επαγγελματίες, εγγυητές της λεγόμενης «φυσιολογικής επιστήμης» ή επιστήμης της ρουτίνας, που δεν δικαιούνται να αξιώνουν τον ολοκληρωτικό έλεγχο του επιστημονικού συστήματος. Αυτή η αξίωση, που ωστόσο σήμερα φαντάζει θεμιτή

την οποία δεν κατάφερα να ενσωματώσω στο κείμενο, γιατί δεν κατάφερα να κατανοήσω το πνεύμα της. Αναφέρεται «στον κίνδυνο ταύτισης αυτής της βάσιμης κριτικής (που ασκεί το άρθρο) με το κύμα αντιεπιστημονικού λόγου των τελευταίων ετών που φτάνει μέχρι την αμφισβήτηση της απελευθερωτικής για το ανθρώπινο γένος συμβολής του Διαφωτισμού ακόμη και της Γαλιλαϊκής επιστημονικής επανάστασης. Ο συγγραφέας οφείλει ως επιστήμονας, να υπογραμμίσει κάπου στο κείμενό του, ότι το σύνολο της υλικής προόδου των δημοκρατικά οργανωμένων κοινωνιών οφείλεται στην οριστική αποδέσμευση του ανθρώπου από τις θεοκρατικές ερμηνείες του φυσικού και κοινωνικού κόσμου». Δεν επιθυμώ να προβώ σε καθολολόγηση πίστεως στις αξίες του σημερινού πολιτισμού ακόμα και αν αυτές είναι οι αξίες του Διαφωτισμού. Αλλά από την άλλη μεριά ομολογώ ότι δεν φιλοδοξούσα μέσα από αυτό το άρθρο να ασκήσω μια τόσο ολοκληρωτική κριτική στον Διαφωτισμό, ο οποίος πράγματι πιστεύω ότι μαζί με την θρησκευτική μεταρρύθμιση, τον Γαλιλαίο, τον Καρτέσιο και άλλους που προηγήθηκαν αλλά και επακολούθησαν, δημιούργησαν ένα κράμα αξιών που οδήγησαν στη βιομηχανική επανάσταση και στον σημερινό πολιτισμό και στις αξίες των σημερινών κοινωνιών. Έτσι λοιπόν πρέπει εδώ να δηλώσω ότι, αφού το παρόν άρθρο απηχεί τις απόψεις του συγγραφέα, ο ίδιος βαρύνομαι και για τυχόν σφάλματα ή παραλείψεις.

σε όλους, κινδυνεύει να στερήσει την επιστήμη από τις λαμπρότερες διάνοιές της...».

Η αρχαιοελληνική γραμματεία που έφερε την αναγέννηση στην Ευρώπη φαίνεται να είναι πια τόσο μακρινή και άγνωστη σε αυτούς που συμμετέχουν στη διαδικασία της εκπαίδευσης και κινούν τα νήματα στην παραγωγή της επιστημονικής σκέψης. Τι χαρακτηρίζει την ελληνική παιδεία και τον ελληνικό τρόπο σκέψης στο απόγειό της; (γιατί πρέπει να επισημάνουμε ότι από την άλλη μεριά η ιστορία του ελληνισμού έχει και άλλες περιόδους βαθιάς παρακμής).

1. Η ελεύθερη σκέψη δομημένη με εσωτερική λογική συνάφεια. Ο λόγος. Η διαλεκτική.
2. Η ακριβής χρήση της γλώσσας για τον ορισμό εννοιών και αντικειμένων με σκοπό την έκφραση της άποψης με καθαρά και κατανοητά επιχειρήματα.
3. Η ελεύθερη σκέψη είχε σαν απώτερο σκοπό την εύρεση της αρμονίας, η οποία είχε να κάνει με τον συντονισμό του ανθρώπου με την αρμονία του σύμπαντος. Γι' αυτό και ο ελληνικός πολιτισμός χρησιμοποίησε συγκεκριμένους δρόμους και αγνόησε άλλους που συνειδητοποιούσε ότι τον απομάκρυναν από τον τελικό του σκοπό.

Σήμερα, αντίθετα, μήπως πρέπει να μας προβληματίσει η παροιμιακή ρήση του Πλάτωνα «Πᾶσα ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται» (Μενέξενος, 246-247); Που βρίσκεται η επιστήμη σήμερα; Τι χαρακτηρίζει τον σημερινό τρόπο σκέψης και εκπαίδευσης;

1. Ως επί το πλείστον προωθείται η κατευθυνόμενη σκέψη. Διαφορετικές απόψεις πρέπει και να αντιπαρά τίθενται αλλά και να κινούνται σε προδιαγεγραμμένα κατά περίοδο και περίπτωση πλαίσια. Η κατάρριψη της επικρατούσας άποψης αλλά και της επικρατούσας αντιπαράθεσης επιτρέπεται μόνο όταν εξυπηρετούνται γενικότερα συμφέροντα και δεν διαταράσσονται σημαντικές ισορροπίες².
2. Έχει γίνει πλήρως αποδεκτή η παραποιημένη (για οποιονδήποτε σκοπό και αν εξυπηρετεί) χρήση της γλώσσας και της ορολογίας³.
3. Η επιστημονική σκέψη χρησιμοποιείται για την παραγωγή πλαστών αναγκών και ενδιαφερόντων, ενώ η αναγκαία επιδίωξη εύρεσης των πόρων για την κάλυψή τους (μέσα σε μια υπαγο-

ρευμένη συλλογική αφασία για τις συνέπειες των ενεργειών αυτών), κάνει τον σημερινό άνθρωπο να νιώθει θάνατος και παντοδύναμος μέσα στην φθαρτότητα και την ασημαντότητά του, την οποία πλέον δεν αντιλαμβάνεται⁴.

Όσον αφορά το τοπίο όπου συμβαίνουν αυτά, πολύ γλαφυρά μας το περιγράφει ο Μπούκτσιν (1993). «... Ο σύγχρονος καπιταλισμός..., ταυτίζει την ανθρώπινη πρόοδο με τον άγριο ανταγωνισμό και την αντιπαλότητα, την κοινωνική θέση με την άπληστη και χωρίς όρια επισυσσώρευση πλούτου, τις πλέον προσωπικές αξίες με την απληστία και τον εγωισμό, αναγνωρίζει την παραγωγή εμπορευμάτων και αγαθών που κατασκευάζονται ρητά για την πώληση και το κέρδος ως κινητήριες δυνάμεις σχεδόν κάθε οικονομικού και καλλιτεχνικού εγχειρήματος, το κέρδος και τον πλουτισμό ως αιτίες ύπαρξης κοινωνικής ζωής. Καμιά κοινωνία από αυτές που γνωρίζουμε από την ιστορία δεν κατέστησε αυτούς τους παράγοντες τόσο κεντρικούς για την ύπαρξή της... Κάθε βίτσιο που παλαιότερα θεωρούνταν ως η αποθέωση του κακού μετατράπηκε σε «αρετή» από την καπιταλιστική κοινωνία».

2. Οικονομική επιστήμη

Η οικονομική επιστήμη, μια παραστρατημένη κοινωνική επιστήμη⁵ με ισχυρές δυνατότητες να χρησιμοποιηθούν πορίσματα των θεωριών της και αποτελέσματα των εμπειρικών και θεωρητικών ερευνών της για μεταβολή (μέσω της οικονομικής πολιτικής των καθεστώτων) της κοινωνικής δομής, σύνθεσης και εξέλιξης⁶, όχι μόνο ακολουθεί τον σημερινό τρόπο διάρθρωσης έκφρασης και επιβολής της επιστημονικής σκέψης αλλά πιστεύω ότι τον ανοίγει και τον οδηγεί. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι –για τα φθαρτά και καθημερινά– η πιο συνεργάσιμη με τα πολιτικά καθεστώτα επιστήμη. Ο Varian (1997) επισημαίνει «Μέρος της ελκυστικότητας της οικονομικής επιστήμης είναι ότι υποστηρίζει ότι μπορεί να υποδείξει πολιτικές που βελτιώνουν την ζωή των ανθρώπων. Αυτό είναι κάτι που οι άλλες φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν να το κάνουν. Η κοινωνιολογία και η πολιτική επιστήμη έχουν ένα πεδίο που ασχολείται με την εφαρμογή εναλλακτικών πολιτικών αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος τους αναλίσκονται με την κατανόηση της λειτουργίας του γνωστικού τους αντικειμένου. Οι φυσικές επιστήμες βέβαια έχουν τη δυνατότητα να βελτιώνουν

το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων αλλά αυτό στην πραγματικότητα έρχεται σαν μια απόρροια μιας πνευματικής δραστηριότητας». Η οικονομική επιστήμη και οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής που κάνει δεν μπορεί (δεν επιτρέπεται δηλαδή) να οδηγήσουν σε ανατροπή των καθεστώτων αλλά και του σημερινού τρόπου σκέψης που περιγράψαμε παραπάνω⁷.

Η οικονομική ανάλυση συναντά συγκεκριμένες δυσκολίες. Για να αναλύσει τα οικονομικά φαινόμενα (προβλήματα) πρέπει να εξετάσει τον τρόπο σκέψης (δράσης και αντίδρασης) των συγκρουόμενων κοινωνικών ομάδων (τάξεων). Αυτό σημαίνει την ανάγκη ομαδοποίησης των ατόμων που συγκροτούν κάθε κοινωνικοοικονομική ομάδα υποθέτοντας ότι κάθε ένα αντιλαμβάνεται και υπερασπίζεται τα ομοιογενή συμφέροντα που είναι και δικά του και της ομάδας του, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που το κάνουν και τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του. Είναι δηλαδή ένα «(ορθο-)λογικό» οικονομούν άτομο. Έτσι δεν έχουμε να αναλύσουμε τη συμπεριφορά εκατομμυρίων ανθρώπων αλλά ολιγάριθμων ομοιογενών κοινωνικοοικονομικών ομάδων.

Το πρόβλημα όμως πλέον είναι ότι οι ομάδες αυτές τείνουν να μην είναι τόσο ομοιογενείς όσο θα απαιτούσε η οικονομική ανάλυση⁸. Ο Thaler (2000) προβλέπει ότι στο μέλλον οι ερευνητές θα πρέπει να αποδεικνύουν ότι τα υποδείγματά τους που υιοθετούν «(ορθο)λογικότητα» των οικονομούντων ατόμων ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (εκτός αν η έρευνά τους έχει να κάνει με την ιστορία της οικονομικής σκέψης). Εύκολα πλέον μονάδες της μιας ομάδας μετακινούνται σε αντίπαλες ομάδες, που σημαίνει ότι και οι δραστηριότητές τους για κάποιο προγενέστερο διάστημα δεν αποτυπώνουν τα συμφέροντα της ομάδας τους αλλά την προετοιμασία μετακίνησής τους. Για παράδειγμα εύκολα βλέπουμε εκπροσώπους των εργαζομένων να γίνονται εκπρόσωποι/μέλη της κυβέρνησης (του άλλου μεγάλου παράγοντα στην οικονομία). Επίσης τα νέα δεδομένα στο χώρο της απασχόλησης, όσον αφορά την εξειδίκευση και την ενσωμάτωση ανθρωπίνου κεφαλαίου μέσω της εκπαίδευσης, κάνει δυσδιάκριτα τα όρια των ομάδων αυτών, ή αλλιώς, διασπά αυτές τις ομάδες σε πολυεπίπεδα με διαφορετικές επιδιώξεις. Ο Βεργόπουλος (1999) υποστηρίζει ότι σήμερα επιχειρείται η ευελιξία (αστάθεια) των κατωτέρων τάξεων με σκοπό την αναδιανομή του (υπάρχοντος) πλούτου στις ανώτερες τάξεις σε περίοδο κρίσης και αποτελμάτωσης του οικονομικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι είναι πλέον εύκολα διασπώμενες ή εύκολα διαβρώσιμες από τις άλλες, ή ακόμη και κατευθυ-

νόμενες. Ο Habermas (1992) λέει ότι η «κρίση» συνίσταται στο ότι οι σύγχρονες κοινωνίες δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις προσωπικές ανάγκες των ανθρώπων, οι οποίοι όμως χειραγωγούνται από τα θεσμικά όργανα της κοινωνίας. Έτσι οι άνθρωποι αντιδρώντας σε αυτή τη χειραγωγήση «αλληλεπιδρούν» (δηλαδή κάνουν έρευνα και αναγνώριση του τοπίου και προσπαθούν να καταλάβουν την καταλληλότερη για προσωπικό τους όφελος θέση), και τις αντιδράσεις αυτές ο Habermas ονόμασε «πράξεις διαχύσεως». Συνεπώς, το έργο της οικονομικής ανάλυσης είναι εύκολο ή δύσκολο ανάλογα με την οπτική γωνία που θα το δει κανείς.

- α) Εφόσον πλέον οι μονάδες των πολυεπιπέδων κοινωνικοοικονομικών ομάδων εύκολα χειραγωγούνται ή εξαπατούνται (έστω και βραχυχρόνια) ο τρόπος οικονομικής συμπεριφοράς τους γίνεται ελεγχόμενος και κατευθυνόμενος, άρα η ανάλυση της συμπεριφοράς τους απλή, και η διατύπωση προτάσεων οικονομικής πολιτικής για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων (π.χ. Ανάπτυξη) από τα καθεστώτα επίσης εφικτή. Ο Κοντογιώργης (2003) υποστηρίζει ότι η αυτονομία της εξουσίας υπονοεί την μη-αυτονομία του κοινωνικού σώματος, αφού στην κοινωνική και πολιτική σφαίρα ο «πολίτης του κράτους» δεν διαθέτει την παραμικρή αυτοκαθοριστική δυνατότητα (βλ. Κοντογιώργης, 2004).
- β) Η άλλη οπτική σκοπιά είναι όταν δεις ότι κάθε άτομο δεν ενεργεί πλέον σαν μέλος μιας κοινωνικής τάξης αλλά σαν ιδιώτης με απόλυτα προσωπικές επιδιώξεις, και με τον ίδιο τρόπο που χειραγωγείται προσπαθεί να επωφεληθεί, για την ικανοποίηση προσωπικών του στόχων⁹. Άρα στην ουσία έχουμε ξανά να αναλύσουμε την χαοτική (ως προς την τάξη που ανήκουν) συμπεριφορά εκατομμυρίων ανθρώπων. Σαν να προσπαθούσαμε δηλαδή να αναλύσουμε τους τρόπους αυτοδιοίκησης των φρενοκομείων από τους τροφίμους τους. Ο Colander (2000) λέει ότι οι οικονομολόγοι απομακρύνονται πλέον από μια επιστήμη που βασίζεται στις επαγωγικές αρχές και θεωρήματα και θεωρούν ότι η επιστήμη της πολυπλοκότητας ταιριάζει περισσότερο στην ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Η επιστήμη της πολυπλοκότητας όμως δεν ερευνά για αποτελέσματα που να ισχύουν σε κάθε περίπτωση, αλλά για προσωρινά μοτίβα που αναπτύσσονται στιγμιαία σε περίπλοκα συστήματα (δυσνητικά προσωρινά και τα ίδια) και στα οποία μερικές φορές μπορεί να εντοπισθεί η ύπαρξη ισορροπίας, ενώ άλλες φορές όχι.

Άρα η οικονομική επιστήμη, παρά το επίπεδο ανάλυσης στο

οποίο σήμερα βρίσκεται με την υιοθέτηση μεθόδων των θετικών επιστημών, δεν επιχειρεί τομές, δεν ανοίγει νέους δρόμους, αλλά απλώς κάνει ό,τι η «κουλτούρα» του σύγχρονου πολιτισμού επιτρέπει: Να εκπέμπει μόνο σε συχνότητες που οι άλλοι θέλουν και μπορούν να ακούσουν. Αυτό δηλαδή που κάνουν και όσοι θέλουν να είναι πετυχημένοι: προσομοίωση (simulation). Μπορούμε να παρομοιάσουμε τον ρόλο της επιστήμης σήμερα με το παιχνίδι ring-pong που παιζόταν στην ταινία Forest Gump. Οι δύο ηθοποιοί κινούσαν τις ρακέτες τους προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, χωρίς να υπάρχει στην πραγματικότητα μπαλάκι. Η σύγχρονη τεχνολογία πρόσθεσε (με τη διαδικασία της προσομοίωσης) ένα εικονικό μπαλάκι να κινείται από την μια ρακέτα στην άλλη, χωρίς να πέφτει κάτω, όπως θα άρμοζε σε ένα παιχνίδι κορυφαίων –παγκόσμιων πρωταθλητών– του αθλήματος, όπως σύμφωνα με το σενάριο της ταινίας ήταν πράγματι ο αγαθός Forest Gump. Εδώ μπορούμε να αντιστοιχήσουμε τον σύγχρονο ρόλο της επιστήμης. Οι ηθοποιοί-παίκτες («επιστήμονες») κινούν τις ρακέτες χωρίς να ενδιαφέρονται για τα πραγματικά (αν υπήρχε μπαλάκι) αποτελέσματα των κινήσεών τους αυτών. Αν πράγματι υπήρχε μπαλάκι το παιχνίδι θα ήταν χειρότερο και από παιχνίδι αρχαρίων ή τρελών. Αλλά η επιστήμη κάνει το παιχνίδι να φαίνεται ότι διεξάγεται κανονικά και σε υψηλό επίπεδο, προς τέρψη των θεατών που αντιπροσωπεύονται (προβάλλουν τον εαυτό τους) από τους ηθοποιούς-παίκτες («επιστήμονες»). Όλα όσα επιτρέπεται να λαμβάνουν χώρα βρίσκεται τρόπος να αποκτούν και κάποιο νόημα ύπαρξης ή διεξαγωγής τους¹⁰.

3. Επιστήμονες

Άρα οι οικονομολόγοι και γενικότερα οι επιστήμονες, καθώς και η ευρύτερη «ευγενής» τάξη των διανοουμένων (εκτός φτωχών εξαιρέσεων, όχι όμως αρκετών για την αντιστροφή της κατάστασης) δεν μπορούν να δώσουν λύση στα προβλήματα της ανθρωπότητας, γιατί ο τρόπος σκέψης του σύγχρονου πολιτισμού δεν το επιτρέπει. Όσο ο σύγχρονος πολιτισμός δεν βάζει στόχους και όρια στις επιδιώξεις (και ας θυμηθούμε εδώ τη γλαφυρότατη ανάλυση της κοινωνιολογίας του διανοουμένου του Schumpeter, 1972), πάντα θα υπάρχουν κέντρα που θα υποδαυλίζουν τα ταπεινά ένστικτα των ανθρώπων και θα τους χειραγωγούν

προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, καταστρέφοντας οποιεσδήποτε προσπάθειες βελτίωσης.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στους οικονομολόγους-επιστήμονες και τη διασύνδεσή τους με τα σημερινά «δημοκρατικά» καθεστώτα. Τα καθεστώτα αφού τιθάσευσαν την προηγούμενη εικοσαετία το τέρας του πληθωρισμού (στην οποία βοήθησαν η ανεργία αλλά και η διάσπαση –είτε υποκινούμενη είτε φυσιολογική λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης– σε πολυεπίπεδα των κοινωνικοοικονομικών ομάδων/τάξεων) έχουν μοναδικό στόχο αυτό που αυτά (τα καθεστώτα) αποκαλούν «ανάπτυξη». Οι οικονομολόγοι γνωρίζουν ότι εδώ γίνεται αλλοιωμένη χρήση της γλώσσας για συγκεκριμένους λόγους. Αντί όμως να τοποθετηθούν, αρχίζουν να χρησιμοποιούν και οι ίδιοι τον αλλοιωμένο-παραπλανητικό όρο για να προσφέρουν τις επιστημονικές τους υπηρεσίες.

Ανάπτυξη στην οικονομική επιστήμη σημαίνει επιδίωξη βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας στο σύνολό της (βλ. Βαϊτσος, 1980), μία δε εκ των παραμέτρων της βελτίωσης αυτής είναι και η οικονομική, δηλαδή η άνοδος του πραγματικού εισοδήματος (και παραγομένου προϊόντος), που λέγεται μεγέθυνση. Πολλές είναι οι άλλες παράμετροι: Η βελτίωση των υπηρεσιών υγείας και των άλλων κοινωνικών υπηρεσιών, η βελτίωση όχι μόνο της εκπαίδευσης αλλά και της μόρφωσης παιδείας όλων των πολιτών, η βελτίωση της κατάστασης ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των πολιτών, η προστασία του οικοσυστήματος κ.λπ., κ.λπ... Αλλά οι περισσότερες από αυτές τις άλλες παραμέτρους δεν έχουν οικονομική τιμή στην αγορά, άρα δεν είναι εύκολο να καταμετρηθούν, και έτσι δύσκολα μπορούν να αξιολογηθούν ως προς την προσφορά τους στην οικονομική παράμετρο της μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος. Το λογικότερο είναι να σκεφτούμε ότι για να πετύχουμε αύριο τη βελτίωση αυτών των άλλων παραμέτρων της ανάπτυξης σήμερα θα πρέπει να κόψουμε κάτι από την παράμετρο της μεγέθυνσης. Αλλά και αυτή η αυριανή βελτίωση των άλλων παραμέτρων της ανάπτυξης πιθανόν να αποτελέει τροχοπέδη σε μια συγκεκριμένη πορεία μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος, που είναι γνωστό ότι προτιμούν και επιλέγουν τα καθεστώτα (ανάπτυξη-μεγέθυνση).

Άρα σε επιστημονικό επίπεδο οι δύο όροι μπορεί να επικαλύπτονται σε ορισμένα σημεία, αλλά σε άλλα να είναι αντικρουόμενοι. Σε καθεστώτα λοιπόν που έχουν ενστερνισθεί την οικονομία της αγοράς (και στην παγκοσμιοποίηση όλοι ενστερνίζονται το ίδιο) και κάτω από την ευκολία επικοινωνιακής χειραγώγησης των

μαζών που γίνεται σήμερα με τη συμβολή της τεχνολογικής εξέλιξης (άρα την ευκολία υποδαύλισης κάθε ταπεινού ανθρώπινου ενστίκτου για αλλότριους σκοπούς), είναι φανερό ότι κάθε άλλο παρά είναι εφικτός στόχος η ανάπτυξη, και η χρήση του όρου «ανάπτυξη» γίνεται στην πραγματικότητα αντί του όρου «μεγέθυνση του κατά κεφαλήν προϊόντος» (δηλαδή του μέσου όρου ως προς το σύνολο του πληθυσμού αύξησης του εισοδήματος). Έτσι τα «δημοκρατικά καθεστώτα ελευθέρας αγοράς» έχουν πείσει τις μάζες ότι η κατά κεφαλή μεγέθυνση του προϊόντος οδηγεί σε ευημερία και ευτυχία για όλους παρά το ότι η επιστημονική ανάλυση αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο (π.χ. Ζολώτας, 1980· Daly, 1987· Oswald, 1997). Αλλά τέτοια μεγέθυνση είναι εύκολα επιτεύξιμη.

Ας δούμε όμως πως γίνεται η εμφανιζόμενη «μεγέθυνση του κατά κεφαλήν Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος» που διαφημίζεται ως «ανάπτυξη». Και ας διαχωρίσουμε από την αρχή ως παροδικά φαινόμενα που εμφανέστατα δημιουργούν τεχνητή μεγέθυνση: α) τη μεταφορά πόρων μέσω των ταμείων συνοχής προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές/χώρες της ευρωπαϊκής ένωσης και β) τη δημιουργική λογιστική, που λαμβάνει χώρα λόγω της πολιτικής απόφασης ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1. *Πρωτογενής Τομέας*. Επέκταση καλλιεργούμενων εκτάσεων και βοσκοτόπων έναντι του οικοσυστήματος. Υπεράντληση (σε υπερθετικό βαθμό) των υδάτινων πόρων (όχι μόνο υπέργειων αλλά και υπόγειων). Υπερβολική (σε υπερθετικό βαθμό) χρήση φυτοφαρμάκων. Μεταλλαγμένα. Υπερκαλλιέργεια ορισμένων τύπων (π.χ. Φρουτολαχανικών) με αντίστοιχη διοχέτευση «ιατρικών ερευνών» για να κατευθυνθεί η κατανάλωση προς αυτά. Τέλος βελτίωση της εντατικής καλλιέργειας με μείωση του αγροτικού πληθυσμού (άρα αύξηση της παραγωγικότητας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο το περιβάλλον αλλά ούτε ο ανθρώπινος παράγοντας). Ο Daly (1991) αναφέρεται σε έρευνα που υπολογίζει ότι η ανθρωπότητα ιδιοποιείται το 25% της φυσικής ενέργειας του πλανήτη (ηλιακή ενέργεια που συλλαμβάνεται μέσω της φωτοσύνθεσης μείον την ενέργεια που παράγουν τα ίδια τα φυτά μέσω της ανάπτυξης και αναπαραγωγής τους). Αυτό υπολογίζεται βάσει της απευθείας χρήσης (τρόφιμα, καύσιμα, ξυλεία κ.λπ.) συν τη δυνητική ενέργεια μέσω της υποβάθμισης του οικοσυστήματος.
2. *Κατασκευές/Δημόσια Έργα*. Επέκταση παντού του ανθρώπου και των δραστηριοτήτων του. Ευκολία πρόσβασης στα έως

πρόσφατα απρόσιτα μέρη. Περιορισμός του οικοσυστήματος, κίνδυνος για το περιβάλλον. Θέλω να σημειώσω εδώ ότι μου έκανε μεγάλη εντύπωση η τοποθέτηση του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη σε λόγο του το 2002 ως προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, ότι οι άνθρωποι παρεξήγησαν την βιβλική ρήση «Αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθε καὶ κατακυριεύσατε τὴν γῆν». Παρ' ότι δεν αμφισβητεί την ορθότητα του νοήματος της βιβλικής εντολής, η επισήμανση από τον σημαίνοντα αυτόν Ιεράρχη ότι κακώς εννόησε ο σύγχρονος άνθρωπος ότι είναι επικυρίαρχος επί της γης, ελπίζω να αποτελέσει φωτεινό ορόσημο για τη μεταστροφή του τρόπου σκέψης της ανθρωπότητας.

3. *Δευτερογενής τομέας.* Εδώ η βιομηχανία παραγωγής πλαστών αναγκών (ο «χειραγωγούμενος καταναλωτισμός του Ζολώτα, 1980) προηγείται οποιασδήποτε βιομηχανικής παραγωγής. Δύσκολα ξεχωρίζεις το αναγκαίο από το άχρηστο. Εκεί στηρίζεται η ανάπτυξη της βιομηχανίας με τις γνωστές συνέπειες βλάβης του περιβάλλοντος, που έτσι και αλλιώς θα ήταν αναπόφευκτες αλλά σε μικρότερη κλίμακα, αν αυτές οι δραστηριότητες ήταν περιορισμένες. Σύμφωνα με τον Hirsh (1976) η αγορά δεν συσσωρεύει «ηθικό κεφάλαιο» (όπως εντιμότητα, εμπιστοσύνη στο συνάνθρωπο, ελευθερία, συνεργασία) αλλά το εξαντλεί, και αυτή η εξάντληση είναι δυνατόν να δημιουργήσει πολύ μεγαλύτερο κόστος από την εξάντληση οποιασδήποτε άλλης μορφής κεφαλαίου.
4. *Τριτογενής τομέας.* Ο ολοένα διογκούμενος τριτογενής τομέας, με τις νόμιμες και παράνομες δραστηριότητές του, είναι ο τομέας κλειδί δημιουργίας πλαστών αναγκών. Τηλεπικοινωνίες-MME, πληροφορική-διαδίκτυο. Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις σε αυτούς τους τομείς έχουν ανοίξει πράγματι το κουτί της Πανδώρας: όλοι και ταυτόχρονα μπορούν να χειραγωγηθούν. Κανένας πλέον αντικειμενικά δεν έχει το χρόνο ούτε την κρίση να επιλέξει, μετά από ώριμη σκέψη, μόνος του, μέσα από ένα πλήθος πληροφοριών. Όλοι εκπαιδεύονται για να γίνουν ανεγκέφαλοι.

4. Ερωτήματα αντί επιλόγου

Πόσο μακριά είναι η επιστήμη σήμερα από το να προάγει την πανουργία αντί τη σοφία, και πόσο μπορεί να συνυπάρξει σήμερα με την πλατωνική δικαιοσύνη και αρετή;

Πόσο μακριά από την αλήθεια βρίσκεται ο Κοντογιώργης (2003), όταν υποστηρίζει ότι η οικονομία ως παράμετρος του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος μεγάλης κλίμακος, στο στάδιο που διανύει η εποχή μας, παράγει κοινωνική και πολιτική ενέργεια που αντιστοιχεί σε εκείνη της πόλης του 7ου ή ενδεχομένως των αρχών του 6ου αιώνα, και αυτό γιατί δεν είναι η κλίμακα καθαυτή που επιτρέπει ή απαγορεύει την ανθρωποκεντρική ολοκλήρωση αλλά το ανάπτυσμά της στον κοσμοσυστημικό χρόνο και χώρο;

Ο Bowles (1998) παραδέχεται ότι «η αγορά και οι θεσμοί της οικονομικής ζωής κάνουν περισσότερα από το να κατανέμουν αγαθά και υπηρεσίες. Στην ουσία επηρεάζουν την εξέλιξη των ηθικών αξιών, της αίσθησης του ωραίου και των προτιμήσεων»¹¹. Και συνεχίζει «Η αναγνώριση της πολιτισμικής επίδρασης των αγορών (και των άλλων θεσμών της οικονομίας) μπορεί να δώσει ώθηση σε μια πιο ενιαία προσέγγιση από τις επιστήμες συμπεριφοράς (του ανθρώπου), το όφελος από την οποία μπορεί να είναι η πιο επιτυχημένη ανάλυση των χρονιζόντων γρίφων στην οικονομική επιστήμη». Γιατί και ο Αριστοτέλης αναφέρει στην αρχή του δεύτερου βιβλίου των Ηθικών Νικομαχείων «ή δέ ήθική ἀρετή ἐξ ἥθους περιγίνεται, ὅπου καὶ τοῦνομα ἔοικεν μικρόν παρεκκλίνον τοῦ ἔθους». Η λύση δηλαδή των προβλημάτων της ανθρωπότητας δεν βρίσκεται στις συνταγές οικονομικής πολιτικής που προτείνει η οικονομική επιστήμη, αλλά στον τρόπο συμπεριφοράς, σκέψης και αντίληψης αυτής καθ' αυτής της ουσίας της ζωής και του σκοπού της υπάρξεως εκ μέρους των οικονομούντων ατόμων. Ποια επιστήμη θα τολμούσε να διαπιστώσει κάτι τέτοιο και ποιο «δημοκρατικό καθεστώς ελεύθερης αγοράς» να το ενστερνισθεί;

«Ζούμε υπό τη διαρκή απειλή ότι ο ζωντανός κόσμος θα υπονομευθεί ανεπιστρεπτί από μια κοινωνία που την τρέλανε η ανάγκη της για επέκταση – μια κοινωνία που αντικαθιστά το οργανικό με το ανόργανο, το έδαφος με το τσιμέντο, το δάσος με άγονη γη και την ποικιλία των μορφών ζωής με απλουστευμένα οικοσυστήματα. Πρόκειται συνοπτικά, για το πισωγύρισμα του ρολογιού της εξέλιξης, για μια επιστροφή σε ένα παλαιότερο, περισσότερο ανόργανο, ορυκτό κόσμο, ο οποίος δεν ήταν σε θέση να στηρίζει σύνθετες μορφές ζωής οποιουδήποτε είδους, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου» (Μπούκτσιν, 1993). Για πόσο ακόμα αυτό το πισωγύρισμα θα λέγεται «οικονομική ανάπτυξη»;

Για πόσο ακόμα ο άνθρωπος θα ενεργεί σαν επικυρίαρχος επί της γης; Ένας επικυρίαρχος που ο πληθυσμός του έχει φτάσει σε ασύλληπτα νούμερα. Τα 6 δισεκατομμύρια σημερινών ανθρώπων

αντιστοιχούν βάσει των δραστηριοτήτων τους στο ισοδύναμο του ενός τρισεκατομμυρίου προβιομηχανικών ανθρώπων (του 1800), βάσει στοιχείων της δεκαετίας του 1990 για το προσδόκιμο του βίου και την κατανάλωση ενέργειας και τροφής¹². Έχει όμως την δυνατότητα να ξεφύγει τώρα από τη λογική που ακολούθησε μετά τη βιομηχανική επανάσταση ή την λύση θα την δώσει η καταστροφή της ζωής στον πλανήτη (έτσι όπως είναι σήμερα); Άλλωστε η γη έχει ζήσει και στο παρελθόν τέτοια επεισόδια, η σύγχρονη όμως επιστήμη και διανόηση τα διατηρεί στη λήθη κάτω από τον κομψό τίτλο των συμβάντων σε προϊστορικό χρόνο, προσπαθώντας να πείσει ότι η ανθρωπότητα σήμερα (χάρης σε αυτήν) βρίσκεται στο ανώτατο εξελικτικό στάδιο (καθησυχάζοντας εμμέσως ότι δεν πρόκειται να ξανασυμβούν γεγονότα που έγιναν σε προηγούμενα στάδια της «γραμμικής» αυτής εξέλιξης του ανθρώπου).

Σημειώσεις

1. Ο Vandana Shiva (1988) λέει ότι «η σύγχρονη επιστήμη είναι κατά βάση μινιμαλιστική. Η μινιμαλιστική της φύση υποθάλλει μια οικονομική διάρθρωση που βασίζεται στην εκμετάλλευση, τη μεγιστοποίηση των κερδών και τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η μινιμαλιστική επιστήμη είναι επίσης από τις γενεσιουργές αιτίες της μεγεθυνόμενης οικολογικής κρίσης, γιατί εμπεριέχει/επιχειρεί ένα μετασχηματισμό της φύσης με τον οποίο οι διαδικασίες, οι κανονικότητες και οι αναδημιουργικές ικανότητες της φύσης καταστρέφονται. Με αυτή την ακλόνητη άποψή της για το φυσικό περιβάλλον η μινιμαλιστική επιστήμη κάνει συγκεκριμένες επιλογές υποθέτοντας ότι όλα τα θέματα είναι δυνατόν να εξετασθούν σε απομόνωση και ότι όλα τα προβλήματα έχουν τεχνολογικές λύσεις. Έτσι εξετάζει τα προβλήματα με έναν γραμμικό τρόπο, αντί μέσα σε ένα συστημικό πλαίσιο, περιθωριοποιώντας τον μη-ποσοτικοποιούμενο ανθρώπινο παράγοντα σε μια προσπάθεια να παράξει λύσεις αδιαπέραστες από υποκειμενικές κρίσεις και αξίες».

2. Στο κεφάλαιο «ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ» καθώς και στην παράγραφο «Η Ακαδημία των Ενθρονισμένων...» ο Trocchio (1999) (καθηγητής της ιστορίας της επιστήμης στο πανεπιστήμιο του Λέτσε) προσφέρει πολλά και γνωστά περιστατικά προς επίρρωση της ανωτέρω επισήμανσης, το σύνολο των οποίων περιορίζει στους χώρους των επιστημών. Εγώ πιστεύω ότι η «επικρατούσα θεωρία» ή η «επικρατούσα αντιπαράθεση» στον χώρο οποιασδήποτε επιστήμης δημιουργεί, εδραιώνει και εξυπηρετεί ευρύτερα συμφέροντα και στο χώρο των επιχειρήσεων και στο χώρο της οικονομίας και της πολιτικής. Βέβαια έχω την εντύπωση ότι ο τρόπος απεμπλοκής είναι ο ίδιος με αυτούς που περιγράφει ο Trocchio για τους επιστημονικούς χώ-

ρους, ίσως όμως ο χρόνος απεμπλοκής να είναι μεγαλύτερος. Στην παράγραφο μάλιστα «Ποιος κατεδίκασε τον Γαλιλαίο» (σελ. 315-328) ο Trocchio παραθέτοντας τεκμηριωμένα ιστορικά στοιχεία αποδεικνύει ότι ο Γαλιλαίος καταδικάστηκε πρώτα από το επιστημονικό κατεστημένο της εποχής του που, επειδή δεν έβρισκε επιστημονικά επιχειρήματα να αντικρούσει τον πυρήνα της Κοπερνίκειας-Αριστάρχειας θεωρίας του Γαλιλαίου, έπεισαν τον αρχιεπίσκοπο Μπελαρμίνo να επιληφθεί η καθολική εκκλησία του ζητήματος, και λόγω της ιδιόρρυθμης και άκομψης στάσης του Γαλιλαίου (ο οποίος γνώριζε την επιστημονικής προέλευσης μηχανορραφία) έναντι των επισκόπων της εκκλησίας πράγματι καταδικάστηκε στην Τρίτη δίκη του. Και καταλήγει ότι «Δυστυχώς ενώ η εκκλησία... αναγνώρισε τις ευθύνες και επανόρθωσε κατά το δυνατόν την στάση της, η επιστήμη, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, δεν στάθηκε ικανή να πράξει το ίδιο».

3. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η επισήμανση της διασύνδεσης μεταξύ επιστήμης και πολιτικών καθεστώτων, της εξυπηρέτησης και του επιστημονικού/πνευματικού μανδύα που παρέχουν οι θεράποντες των επιστημών σε αυτά, και η από κοινού πλέον διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης και της αντίληψης ηθικών αξιών από την κοινωνία. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* (Β' βιβλίο) λέει «οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιῶσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντός νομοθέτου τοῦτ' ἐστὶν ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιῶσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης» Ο νομοθέτης όμως του Αριστοτέλη είναι ο πνευματικός άνθρωπος που τα έργα του εγίνοντο σεβαστά και εκτελεστά από την πολιτεία. Σήμερα αντίθετα η σχέση είναι αμφίδρομη. Τα πνευματικά έργα (π.χ. Νομοθετήματα) για να επιβληθούν και να εφαρμοσθούν από την εκτελεστική εξουσία πρέπει να είναι αρεστά σε αυτήν και συμβατά με αυτήν. Άρα η παραποιημένη χρήση της γλώσσας και της επιστημονικής ορολογίας είναι το αποτέλεσμα αυτής της διασύνδεσης (διαπλοκής;) της επικρατούσας επιστημονικής άποψης και των πολιτικών καθεστώτων, παράδειγμα δε αυτής αποτελεί η Τρίτη ενότητα του παρόντος άρθρου.

4. Ο Piety (2004) αναφερόμενος στην αμερικανική κοινωνία σημειώνει ότι «είμαστε όλο και περισσότερο ένας πολιτισμός («κουλτούρα») που δεν βλέπει ούτε προς το παρελθόν ούτε προς το μέλλον, παρά μόνο στα επόμενα τριμηνιαία οικονομικά στοιχεία ή στην επόμενη «Δελφική» προφητεία του Alan Greenspan».

5. Ο Evensky (2004) αναλύει το περιορισμένο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης λόγω της ακαδημαϊκής αποστασιοποίησης μεταξύ των κοινωνικών επιστημών, και όπως και ο Bowles (1998) θεωρεί ότι μια πιο ενιαία προσέγγιση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων από τις επιστήμες συμπεριφοράς του ανθρώπου θα μπορούσε να είχε πράγματι θετικό αντίκτυπο και στα προβλήματα της επιστημονικής ανάλυσης αλλά και, μέσω της εφαρμογής των διαφορετικών πορισμάτων πολιτικής που θα προέκυπταν, σε πιθανή απεμπλοκή από χρονίζοντα προβλήματα της παγκόσμιας οικονομίας.

6. Αυτό ισχύει για όλα τα ρεύματα της οικονομικής σκέψης που υιοθε-

τήθηκαν ή θα υιοθετηθούν από πολιτικά καθεστώτα. Γιατί η υιοθέτηση μιας «οικονομικής θεωρίας» από ένα πολιτικό καθεστώς δεν επαρκεί για τη διατήρησή του, αν δεν τροφοδοτείται συνέχεια από θεωρητικές και επιστημονικές ερμηνείες και προτάσεις πολιτικής για τα προβλήματα που εμφανίζονται και τον τρόπο λύσης τους, με σαφή στόχο τη διατήρηση του πολιτικού καθεστώτος στην εξουσία, με συνεπακόλουθο τη συνέχιση της εφαρμογής της «οικονομικής θεωρίας» του συγκεκριμένου ρεύματος σκέψης στην πράξη. Έτσι οι κεύνσιανοί έσωσαν τα καπιταλιστικά καθεστώτα την περίοδο της οικονομικής τους κρίσης μέσω της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής για όσο διάστημα χρειαζότανε, οι μαρξιστές συνέδραμαν στην παγίωση των καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης, οι μονεταριστές πρωτοστάτησαν στην εγκαθίδρυση και παγίωση συγκεκριμένων στρατιωτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική, οι νέο-αυστριακοί ηγούνται της απορρύθμισης συγκεκριμένων οικονομικών θεσμών προς την πλήρη οικονομική απελευθέρωση, και οι νεοκλασικοί σαν κυρίαρχο οικονομικό δόγμα ηγούνται της σημερινής παγκοσμιοποίησης μέσω της απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου αλλά και κυρίως της απελευθέρωσης της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων.

7. Οι Balakrishnan κ.ά. (2004) αναφέρουν ότι η διατηρήσιμη («αιφόρορ»!!!) παγκόσμια «οικονομική ανάπτυξη» μπορεί να επιτευχθεί μόνο εφόσον: α) μέσω της βιομηχανοποίησης και της προώθησης της υψηλής τεχνολογίας εντάσεως κεφαλαίου, η ανάπτυξη οδηγήσει σε οικονομίες με διογκωμένο τον τομέα των υπηρεσιών και β) μέσω της παγκοσμιοποίησης (η οποία βασίζεται στην ιδεολογία της νεοφιλελεύθερης, καπιταλιστικής, ελεύθερης αγοράς), το μοναδικό όχημα για μια τέτοια «ανάπτυξη». Και αυτό η σύγχρονη οικονομική επιστήμη καλείται να το παγιώσει και να το καλύπτει συνεχώς με ένα φαινομενικά αδιάβροχο επιστημονικό μανδύα, που συνίσταται στην επινόηση της τεμάχισης των θεμάτων και της εξέτασης κάθε τεμαχίου-προβλήματος σε απομόνωση από τα άλλα.

8. Οι κοινωνικές/οικονομικές ομάδες ατόμων με κοινά οικονομικά συμφέροντα πρέπει να έχουν κοινές δράσεις και κοινούς στόχους (π.χ. βλ. «πάλη των τάξεων»). Αυτό διαφέρει από την υπόθεση της ομοιογένειας των προτιμήσεων των καταναλωτών (δηλαδή της ίδιας καταναλωτικής συμπεριφοράς) ή της ομοιογένειας των εργαζομένων (δηλαδή των ίδιων ικανοτήτων και δεξιοτήτων μεταξύ των εργαζομένων, άρα και ίδια παραγωγικότητα σε ίδιες αναλογίες με τους άλλους παραγωγικούς συντελεστές), που πιθανόν να μην υιοθετούνται από ακαδημαϊκούς που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο ρεύμα οικονομικής σκέψης.

9. Η αναφορά αυτή δεν έχει σχέση με την έννοια της «αοράτου χειρός» του Adam Smith. Ίσως περισσότερο να έχει να κάνει με τις «πράξεις διαχύσεως» του Habermas. Πάντως πρόθεσή μου είναι να επισημάνω την αποσύνθεση των κοινωνικών ομάδων (τάξεων).

10. Ένας από τους κριτές του άρθρου βρήκε την παρομοίωση της ανωτέρω παραγράφου υπερβολική αν όχι μηδενιστική, και επισημαίνει ότι «ευτυχώς υπάρχουν αρκετοί εναργείς επιστήμονες που διασώζουν τη φήμη του λειτουργημάτων τους». Η πρόθεσή μου σε αυτό το άρθρο είναι να επισημάνω ότι θα υπάρχει πάντα η πλειοψηφία των «ανθρώπων του πνεύμα-

τος», που φορώντας τον παραπλανητικό μανδύα της επιστημονικής τεκμηρίωσης που έχει καταστεί ανάλογος του θρησκευτικού δόγματος (μην ξεχνούμε ότι τα σημερινά πανεπιστήμια είναι οι απόγονοι αυτών που ιδρύθηκαν στον μεσαίωνα και ελέγχοντο από την καθολική εκκλησία), θα υποκύπτει και θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα των καθεστώτων που έχουν την εξουσία. Οι εναργείς επιστήμονες (όσοι δεν είναι και αυτοί όργανα με στόχο να συσπειρώνουν τους δυσареστημένους και να τους χειραγωγούν ώστε να είναι ακίνδυνοι για τα καθεστώτα) είναι απλά τα άλλοθι των καθεστώτων, που όσο δεν συγκεντρώνουν οπαδούς και δεν βρίσκουν βήμα σε μέσα που ελέγχουν την πληροφόρηση των μαζών, έχουν το ελεύθερο να λένε ό,τι θέλουν. Ο Νεοκλής Σαρρής συχνά διατείνεται ότι ζούμε σε μια «καλόβολη δικτατορία», η οποία δεν ασκεί σωματική βία (γι' αυτό και δεν δημιουργεί πυρήνες που θα σχεδίαζαν την ανατροπή της), αλλά αργά αλλά σταθερά δημιουργεί ένα νέο τύπο ανθρωπίνης ύπαρξης που έχει εύπλαστη συνείδηση και δεν αντιδρά. Αυτό πιστεύω ότι δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη συνεργασία των «ανθρώπων του πνεύματος» ή της επιστήμης ειδικότερα.

11. Ο Hirschman (1982) στο ίδιο επιστημονικό περιοδικό πολλά χρόνια νωρίτερα είχε υποδείξει ότι «ο καπιταλισμός έχει κατανοηθεί σαν μια πανίσχυρη πολιτισμική επίδραση ή αλλιώς σαν ένας καταστροφέας του ηθικού και κοινωνικού οικοδομήματος».

12. Τα στοιχεία προέρχονται από τα ετήσια τεύχη του World Development Report που εκδίδει η Παγκόσμια Τράπεζα, και οι υπολογισμοί εμπεριέχονται σε τρέχουσα μελέτη του συγγραφέως του παρόντος άρθρου που δεν έχει ακόμη εκδοθεί.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 14, Βιβλίο Β', μτφρ. Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Βαϊτσος Κ., *Σημειώσεις για το μάθημα «Οικονομική Μεγέθυνση»*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1980.
- Βεργόπουλος Κ., *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη Χίμμαιρα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1999.
- Ζολώτας Ξ., *Οικονομική μεγέθυνση και φθίνουσα κοινωνική ευημερία*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1980.
- Κοντογιώργης Γ., «Η Γεωπολιτική του ελληνικού κοσμοσυστήματος και το ερμηνευτικό πρόβλημα της νεοτερικότητας. Αποσαφηνίσεις στο έργο του Θουκυδίδη», *Μελέτες προς τιμή του Καθ. Λάζαρη*, τόμ. Ι, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πειραιάς, 2003, σελ. 137-161.
- Κοντογιώργης Γ., «Η "Πολιτεΐότης" ως διακύβευμα», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 38, 2004, σελ. 5-24.

- Μπούκτσιν Μ., *Ξαναφτιάχνοντας την κοινωνία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1993.
- Πλάτων, *Plato Menexenus*, vol. IX, translated by R.G. Bury, LOEB Classical Library, Harvard University Press, London UK, 1929.
- Schumpeter J., *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1972.
- Trocchio di F., *Αλλοπαρμένες Μεγαλοφυίες*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα, 1999.

Β. Ξενόγλωσση

- Balakrishnan U., Duvall T. and Primeaux P., «Rewriting the Bases of Capitalism: Reflexive Modernity and Ecological Sustainability as the Foundations of a New Normative Framework», *Journal of Business Ethics*, vol. 47, no 4, November 2003, σελ. 299-314.
- Bowles S., «Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions», *Journal of Economic Literature*, vol. XXXVI, March 1998, σελ. 75-111.
- Colander D., «New Millenium Economics», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no 1, 2000, σελ. 121-132.
- Daly H., «The Economic Growth Debate: What Some Economists Have Learned But Many Have Not», *Journal of Environmental Economics and Management*, vol. 14, 1987, σελ. 323-336.
- Daly H., «Speculations: Towards an Environmental Macroeconomics», *Land Economics*, vol. 67, no 2, 1991, σελ. 255-59.
- Evensky J., «Economics in Context», *Journal of Economic Education*, vol. 35, no 2, 2004, σελ. 197-211.
- Habermas J., *The Theory of Communicative Action: The Critique of Functional Reason*, Policy Press, Cambridge, 1992.
- Hirschman A.O., «Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?», *Journal of Economic Literature*, vol. XX, December 1982, σελ. 1463-1484.
- Hirsh F., *Social Limits to Growth*, Routledge, London, 1976.
- Kaskarelis I., *Capitalism, Representative Democracy and the Protection of the Environment*, University of Thessaly, mimeo, 2005.
- Oswald A., «Happiness and Economic Performance», *The Economic Journal*, vol. 107, no 445, November 1997, σελ. 1815-1831.
- Piety M., «The Long Term: Capitalism and Culture in the New Millenium», *Journal of Business Ethics*, vol. 48, 2004, σελ. 1-16.
- Thaler R., «From Homo Economicus to Homo Sapiens», *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no 1, 2000, σελ. 133-141.
- Vandana Shiva, «Reductionist Science as Epistemological Violence», in Ashis Nandy (ed.), *Science Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*, Oxford University Press, New Delhi, 1988, σελ. 232-56.
- Varian H., «What Use is Economic Theory?», in D'Auume A. and J. Cartelier (eds), *Is Economics Becoming a Hard Science?*, ed. Elgar, UK, 1997, σελ. 108-119.

Παράγοντες αυτο-αποδοχής της σωματικής δυσλειτουργίας και ψυχολογική συμβουλευτική

Γιώργος Κλεφτάρας*

Περίληψη

Η αποδοχή της δυσλειτουργίας αποτελεί ζήτημα καθοριστικής σημασίας για την ψυχική υγεία και την ποιότητα ζωής του ατόμου με δυσλειτουργίες. Ένας σημαντικός στόχος της ψυχολογικής συμβουλευτικής είναι να βοηθήσει τα άτομα που παρουσιάζουν σωματικές δυσλειτουργίες να αποδεχτούν την ιδιαιτερότητά τους καθώς και τις συνέπειές της, γεγονός που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαδικασία της κοινωνικής προσαρμογής, της ένταξης και της κοινωνικής αποδοχής του προβλήματός τους. Η αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία και περιλαμβάνει: α) την αποδοχή των πολλαπλών απωλειών που τη συνοδεύουν, β) τον επαναπροσδιορισμό του μέχρι τώρα τρόπου ζωής του ατόμου και γ) την αναθεώρηση ορισμένων βασικών θέσεων, συμπεριφορών και ίσως αρχών και αξιών του. Σε αυτήν την εργασία αναλύονται οι παράγοντες που επηρεάζουν την αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο και συγκεκριμένα: α) οι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες της αυτοεκτίμησης, της κοινωνικής στήριξης και των διακρίσεων σε βάρος των ατόμων με δυσλειτουργίες, β) ορισμένα χαρακτηριστικά της ίδιας της δυσλειτουργίας, όπως η εκ γενετής ή επίκτητη κατάσταση και η σοβαρότητά της, όπως εκφράζεται μέσα από τις πολλαπλές δυσλειτουργίες και το χρόνιο πόνο και γ) οι δημογραφικές μεταβλητές της ηλικίας, της οικογενειακής κατάστασης και του εισοδήματος. Τέλος, με σκοπό να βοηθηθεί το άτομο στην αποδοχή της δυσλειτουργίας του, προτείνονται ορισμένοι τρόποι συμβουλευτικής παρέμβασης βάσει των παραπάνω παραγόντων

* Ο Γιώργος Κλεφτάρας είναι αναπληρωτής καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

και της συνειδητοποίησης της σημασίας που έχει για το άτομο η εύρεση προσωπικού νοήματος ζωής στη δυσλειτουργία και την απώλεια.

1. Εισαγωγή

Με βάση τα δεδομένα της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, υπολογίζεται ότι ο αριθμός των ατόμων που παρουσιάζουν δυσλειτουργίες σε παγκόσμιο επίπεδο ξεπερνά τα 500 εκατομμύρια (Driedger, 1989). Στις Ηνωμένες Πολιτείες, μάλιστα, εκτιμάται ότι ανά επτά άτομα το ένα έχει δυσλειτουργίες τέτοιας σοβαρότητας που παρεμποδίζεται η ομαλή λειτουργία του στις δραστηριότητες καθημερινής ζωής (Pope and Tarlov, 1991). Όπως και κάθε άλλη μειονοτική ομάδα, τα άτομα με σωματικές δυσλειτουργίες αντιμετωπίζουν σε κοινωνικό αλλά και σε προσωπικό επίπεδο τόσο το θέμα της αποδοχής της δυσλειτουργίας τους και της κοινωνικής τους ένταξης όσο και της προσαρμογής τους σε αυτήν. Συχνά τα άτομα με δυσλειτουργίες υπόκεινται σε κοινωνική απομόνωση και αποκλεισμό και η ένταξη και ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία απαιτεί, μεταξύ άλλων, προσωπική ενδυνάμωση και ατομική λήψη ευθύνης και πρωτοβουλιών για την αναστροφή της κατάστασης και τον έλεγχο των προβλημάτων που προκαλούνται από τις κοινωνικές διακρίσεις και τον κοινωνικό αποκλεισμό που υφίστανται (Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση – α· Κλεφτάρας, 2003· Li and Moore, 1998).

Η αποδοχή και η προσαρμογή στη σωματική δυσλειτουργία αποτελούν ζητήματα καθοριστικής σημασίας για την ψυχική υγεία και την ποιότητα ζωής του ατόμου με δυσλειτουργίες και θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας. Συγκεκριμένα, ένας σημαντικός στόχος της ψυχολογικής συμβουλευτικής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι να βοηθηθεί το άτομο που παρουσιάζει σωματικές δυσλειτουργίες να αποδεχτεί κατά κύριο λόγο την ιδιαιτερότητά του, γεγονός που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική προσαρμογή και ένταξή του, αλλά και για την κοινωνική αποδοχή του προβλήματός του.

2. Αποδοχή της δυσλειτουργίας

Η αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη γενικότερη προσαρμογή του στην καινούργια κατάσταση και στις νέες του δυνατότητες και συνδέεται άμεσα με την αποδοχή των πολλαπλών απωλειών που συνοδεύουν τη δυσλειτουργία του. Προϋποθέτει ότι το άτομο αναγνωρίζει και συνειδητοποιεί, σε μια πρώτη φάση, την ύπαρξη των συγκεκριμένων απωλειών και στη συνέχεια προχωρεί σε ένα δεύτερο επίπεδο, συχνά στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας, όπου «πενθεί» κατά κάποιο τρόπο την κάθε μια από αυτές. Στην προσπάθεια αυτή, το άτομο ίσως αναγκαστεί να αναθεωρήσει και να επαναπροσδιορίσει εντελώς τον μέχρι τώρα τρόπο ζωής του. Βασικές θέσεις, συμπεριφορές και ίσως αρχές και αξίες του ατόμου μπορεί να χρειαστεί να αναθεωρηθούν ή και να εγκαταλειφθούν και αντί αυτών να αναπτυχθούν καινούργιες. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα δύσκολη και επώδυνη διεργασία και αποτελεί την ουσία και τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται η όλη διαδικασία του «πένθους» (Etherington, 2001a, 2001b, 2002a, 2002b· Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση – α, β· Li and Moore, 1998· Segal, 2002. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σταδίων ψυχολογικής προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία καθώς και της σημασίας τους στην ψυχολογική συμβουλευτική, βλέπε Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση – γ).

Η ικανότητα αναθεώρησης και τροποποίησης κάποιων αξιών του ατόμου μετά την εμφάνιση της σωματικής δυσλειτουργίας φαίνεται να συνδέεται στενά με την ποιότητα και το βαθμό της αποδοχής των απωλειών που τη συνοδεύουν (Ferrin, 2003). Συγκεκριμένα το εύρος της αποδοχής της δυσλειτουργίας σχετίζεται με το βαθμό που ένα άτομο: α) δεν εστιάζεται σε αξίες που επηρεάζονται από τη δυσλειτουργία του, αλλά αναγνωρίζει και δέχεται αξίες άλλες από αυτές που βρίσκονται σε άμεση σύγκρουση με αυτή, β) δεν δίνει έμφαση σε εκείνες τις πλευρές της σωματικής ικανότητας και εμφάνισης που έρχονται σε αντίθεση με την δυσλειτουργία του, γ) έχει ρεαλιστική αντίληψη της κατάστασής και δεν δίνει διαστάσεις στην αναπηρία του που ξεπερνούν την πραγματική σωματική βλάβη και αγγίζουν άλλες πλευρές του εαυτού του, δ) ο ίδιος δεν συγκρίνεται με άλλα άτομα στους τομείς περιορισμών που του επιβάλλει η δυσλειτουργία του, αλλά αντίθετα δίνει έμφαση στα δικά του πλεονεκτήματα και ικανότητες (Dembo, Leviton and Wright, 1956· Wright, 1960).

3. Παράγοντες που επηρεάζουν την αποδοχή της δυσλειτουργίας

Σύμφωνα με σχετικές μελέτες οι παράγοντες που συμβάλλουν και επηρεάζουν την αποδοχή της δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο είναι κατά κύριο λόγο: α) συγκεκριμένοι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες, όπως η αυτοεκτίμηση, η κοινωνική στήριξη, οι αντιλαμβανόμενες κοινωνικές διακρίσεις και η εχθρότητα, β) ορισμένα θέματα που αφορούν την ίδια τη δυσλειτουργία, όπως η εκ γενετής ή επίκτητη κατάσταση, η συνύπαρξη πολλαπλών δυσλειτουργιών και ο χρόνιος πόνος ως συνοδό σύμπτωμα και γ) κάποιες δημογραφικές μεταβλητές, όπως η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και το εισόδημα.

3.1. Αυτοεκτίμηση και αυτοαντίληψη

Οι έννοιες αυτές αποτελούν συνιστώσες της «έννοιας του εαυτού» ενός ατόμου και φαίνεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ότι έχουν σχέση με την αποδοχή της δυσλειτουργίας. Σε μια προσπάθεια ορισμού τους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αυτοαντίληψη ή αυτοεικόνα αποτελεί τη γνωστική κυρίως συνιστώσα της έννοιας του εαυτού και αναφέρεται στην περιγραφή, την πεποίθηση, τις γνώσεις ή τις πληροφορίες του ατόμου για τον εαυτό του, ανεξάρτητα από το αν αυτές είναι αντικειμενικές ή υποκειμενικές, σωστές ή λανθασμένες. Η αυτοεκτίμηση ή σφαιρική αυτοαξία, από την άλλη μεριά, αποτελεί την αξιολογική-συναισθηματική συνιστώσα της έννοιας του εαυτού και αναφέρεται στο πώς το άτομο αξιολογεί τον εαυτό του και ποια στάση (θετική ή αρνητική) κρατά απέναντί του ή με άλλα λόγια πόσο του αρέσει ο εαυτός του, πόσο τον αποδέχεται και πόσο τον επιδοκιμάζει. Η διάκριση των δύο αυτών εννοιών δεν είναι δυνατόν να γίνει με σαφήνεια, δεδομένου ότι τόσο η αυτοαντίληψη όσο και η αυτοεκτίμηση είναι αλληλοεξαρτώμενες έννοιες και ενέχουν και οι δύο το στοιχείο της αξιολόγησης (Harter, 1999· Λεονταρή, 1996· Μακρή-Μπότσαρη, 2000α, 2000β, 2001· Rosenberg, 1979).

Ειδικά στο χώρο της αυτοαντίληψης ένας πολύ σημαντικός τομέας που έχει άμεση σχέση με τη σωματική δυσλειτουργία και την αποδοχή της είναι η σωματική αυτοαντίληψη ή εικόνα σώματος, που αναφέρεται τόσο στην εμφάνιση όσο και στις σωματικές ικανότητες του ατόμου, όπως το ίδιο τις αντιλαμβάνεται υποκει-

μενικά (Gillies, 1984· Marsh, 2002· Λεονταρή, 1996· Rosenberg, 1979). Για μια αναλυτική παρουσίαση της σημασίας της εικόνας σώματος στη σωματική δυσλειτουργία καθώς και των παραγόντων που την επηρεάζουν βλέπε Κλεφτάρας, 2004). Σύμφωνα με σειρά ερευνών, οι έννοιες αυτές και κυρίως η αυτοεκτίμηση συνδέονται στενά με το αν και σε ποιο βαθμό ένα άτομο θα αποδεχτεί τη δυσλειτουργία του και αυτό ανεξάρτητα από ηλικία, τύπο δυσλειτουργίας ή άλλα χαρακτηριστικά. Η δυνατή σχέση, που παρατηρείται, μεταξύ αυτοεκτίμησης και αποδοχής της δυσλειτουργίας δείχνει ότι το εύρος της αποδοχής της δυσλειτουργίας παρουσιάζει σημαντική σχέση με τη γενική αυτοεικόνα και έννοια του εαυτού ενός ατόμου. Με άλλα λόγια φαίνεται ότι υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση και επίδραση μεταξύ αποδοχής της δυσλειτουργίας και γενικής έννοιας του εαυτού (Belgrave, 1991· Borthwick, 2002· Grant, 1997· Heinemann and Shontz, 1982· Li and Moore, 1998· Linkowski and Dunn, 1974· Starr and Heiserman, 1977).

3.2. Κοινωνικές διακρίσεις και κοινωνική-συναισθηματική στήριξη

Η κοινωνική στήριξη αποτελεί έναν επίσης σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει την αποδοχή και την προσαρμογή ενός ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία. Άτομα με ουσιαστική οικογενειακή και συναισθηματική στήριξη, για παράδειγμα, παρουσιάζουν καλύτερη προσαρμογή στη δυσλειτουργία τους σε σχέση με άτομα που δεν δέχονται στήριξη (Belgrave, 1991· Evans and Meyer, 2001· Kane, Avila and Rogers, 2001· Li and Moore, 1998). Ο όρος «κοινωνική στήριξη» ενέχει τις έννοιες της αλληλεπίδρασης, των διαπροσωπικών σχέσεων και της στήριξης που δέχεται ένα άτομο από τον κοινωνικό του περίγυρο και κυρίως από τους «σημαντικούς άλλους», οι οποίοι εννοούνται ως πρόσωπα, που το ίδιο το άτομο, υποκειμενικά, βάσει δικών του κριτηρίων, θεωρεί σημαντικά και των οποίων τη γνώμη σέβεται και στη στήριξη υπολογίζει. Τα άτομα αυτά αξιολογούνται ως ειλικρινή, συνεπή, με καθαρά κίνητρα και ευνοϊκά διακείμενα προς το άτομο με δυσλειτουργίες και η στήριξή τους συνήθως, έχει άμεση σχέση με την αποδοχή που του δείχνουν (Barrera, 1986· Hattie, 1992· Μακρή-Μπότσαρη, 2000α· Shrauger and Schoeneman, 1979).

Η στήριξη που δέχεται ένα άτομο, αλλά και το πόσο αποδεκτό αισθάνεται από τον περίγυρό του, παίζουν καθοριστικό ρόλο στο αν και πόσο θα αποδεχτεί το ίδιο τον εαυτό του και τη σωματική

του δυσλειτουργία. Συγκεκριμένα, ο τρόπος που το ίδιο το άτομο αξιολογεί τη δυσλειτουργία του εξαρτάται κατά πολύ από τις εντυπώσεις που δέχεται από τους «σημαντικούς άλλους» σε σχέση με αυτήν, αλλά και από τις αντιδράσεις και τις κοινωνικές προσδοκίες τους, γεγονός που με τη σειρά του επηρεάζει την προσαρμογή τους και την αυτο-αποδοχή της δυσλειτουργίας τους. Βέβαια, μια καλή προσαρμογή δεν στηρίζεται μόνο στην αποδοχή της δυσλειτουργίας από το ίδιο το άτομο, αλλά και στην ικανότητα και δυνατότητα ένταξής του στο κοινωνικό σύνολο. Η αποδοχή της δυσλειτουργίας κάνει το άτομο να αισθάνεται μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, αυξάνει την κοινωνική του αυτοπεποίθηση και του επιτρέπει να ταυτιστεί με την ευρύτερη ομάδα των ατόμων με δυσλειτουργίες, γεγονός που καθιστά τη διαδικασία της αυτο-αποδοχής της δυσλειτουργίας καθοριστικό και αναγκαίο παράγοντα για την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωσή του (Abdullah et al., 1994· Belgrave, 1991· DeLoach and Greer, 1981· Kane et al., 2001· Κλεφτάρας, 2004· Μακρή-Μπότσαρη, 2000α· O'Brien, 2003· Overton and Rausch, 2002).

Θα πρέπει όμως να τονίσουμε ότι η αποδοχή και η προσαρμογή ενός ατόμου στη σωματική του δυσλειτουργία δεν αποτελεί μόνο ένα ατομικό θέμα, αλλά και ένα κοινωνικό ζήτημα. Συχνά οι αρνητικές κοινωνικές στάσεις, το κοινωνικό στίγμα και οι κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος των ατόμων με δυσλειτουργίες, προκαλούν μεγάλα εμπόδια στην προσωπική αποδοχή και προσαρμογή στο σωματικό τους πρόβλημά και δημιουργούν σοβαρές κοινωνικές δυσκολίες που εμποδίζουν την ισότιμη ή τουλάχιστον αξιοπρεπή συμμετοχή τους στη ζωή (King, Specht and Schultz, 1997· Mu, Siegel and Allinder, 2000· Overton and Rausch, 2002). Στην προκειμένη περίπτωση αυτό που κυρίως επηρεάζει το άτομο με δυσλειτουργίες δεν είναι μόνο οι πραγματικές κοινωνικές διακρίσεις αυτές καθαυτές, αλλά και το πώς το ίδιο, υποκειμενικά, τις αντιλαμβάνεται. Προς αυτή την κατεύθυνση η έρευνα των Li και Moore (1998) σε ένα δείγμα 1266 ατόμων με δυσλειτουργίες έδειξε ότι όσο πιο πολύ τα άτομα αυτά πιστεύουν ότι είναι αντικείμενο κοινωνικών διακρίσεων και απαξίωσης, λόγω της δυσλειτουργίας τους τόσο πιο λίγες είναι οι πιθανότητες να την αποδεχθούν.

3.3. Συγγενής ή επίκτητη δυσλειτουργία

Ένας σημαντικός παράγοντας που συνδέεται άμεσα με την αποδοχή της δυσλειτουργίας είναι η ηλικία που αυτή παρουσιάζει

στηκε και συγκεκριμένα, αν είναι εκ γενετής ή επίκτητη. Σε αντίθεση με τη γενικότερη άποψη των ειδικών στο χώρο της αποκατάστασης, όπου οι συγγενείς δυσλειτουργίες θεωρούνται σοβαρότερες από τις επίκτητες, τα ερευνητικά δεδομένα ως προς την αποδοχή τους φαίνεται να δείχνουν το αντίθετο. Τα άτομα με συγγενείς δυσλειτουργίες προσαρμόζονται και αποδέχονται καλύτερα την κατάστασή τους συγκρινόμενα με αυτά που παρουσιάζουν επίκτητες δυσλειτουργίες (Belgrave, 1991· Borthwick, 2002· Li and Moore, 1998). Αυτό το φαινόμενο, ψυχολογικά τουλάχιστον φαίνεται λογικό και πιθανόν οφείλεται στο συνδυασμό δύο διαφορετικών, αλλά αλληλεπιδρώντων λόγων. Το άτομο με εκ γενετής δυσλειτουργίες δεν γνώρισε ποτέ τον εαυτό του διαφορετικά, ήταν πάντα έτσι με τις συγκεκριμένες δυνατότητες και συνεπώς δεν είχε ποτέ την εμπειρία του ψυχολογικού τραύματος, των προσωπικών απωλειών, της ματαίωσης και της αλλοιωμένης εικόνας σώματος, που βιώνει το άτομο με επίκτητες δυσλειτουργίες. Συνεπώς, το άτομο που αποκτά μια δυσλειτουργία αργότερα στη ζωή του, έχει να αντιμετωπίσει πολλά και σοβαρότερα προβλήματα, γεγονός που δημιουργεί έντονες δυσκολίες στην αποδοχή της.

Ένας άλλος λόγος, που ενδεχομένως κάνει την αποδοχή της δυσλειτουργίας δυσκολότερη για το άτομο με επίκτητο πρόβλημα, συνδέεται με τις αντιδράσεις του οικογενειακού, φιλικού και κοινωνικού του περιβάλλοντος, το οποίο συνήθως, επίσης σοκάρεται πολύ και μερικές φορές ίσως και περισσότερο και από το ίδιο το άτομο. Οι απώλειες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, η ματαίωση και οι έντονες ψυχολογικές αντιδράσεις και μεταπτώσεις είναι και δικά τους προβλήματα που συχνά δεν γνωρίζουν πώς να χειριστούν, νοιώθουν αποστροφή για τη δυσλειτουργία του δικού τους ανθρώπου, δεν μπορούν να την αποδεχτούν και ενδόμυχα τη θεωρούν υπεύθυνη για όσα υποφέρει τόσο αυτός όσο και οι ίδιοι. Αυτή τους η αρνητική αντιμετώπιση και η μη αποδοχή της όλης κατάστασης γίνεται εύκολα αντιληπτή από το άτομο με δυσλειτουργίες, επηρεάζει σοβαρά, όπως είδαμε, τη στάση και την άποψη που το ίδιο διαμορφώνει για τη δυσλειτουργία του και το εμποδίζει να την αποδεχτεί.

3.4. Σοβαρότητα της δυσλειτουργίας – συνύπαρξη χρόνιου πόνου

Η φύση της δυσλειτουργίας, και συγκεκριμένα η σοβαρότητά της, όπως άλλωστε και το αν είναι συγγενής ή επίκτητη που εί-

δαμε παραπάνω, φαίνεται ότι επίσης παίζει καθοριστικό ρόλο και επηρεάζει κατά πολύ την ευκολία ή τη δυσκολία που θα αντιμετωπίσει το άτομο στην προσπάθειά του να συμφιλιωθεί μαζί της και να την αποδεχτεί. Ειδικά όσον αφορά τη σοβαρότητα της δυσλειτουργίας, όπως την αντιλαμβάνεται το ίδιο το άτομο, αλλά και όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τη συνύπαρξη περισσότερων της μιας δυσλειτουργίας ή την παρουσία χρόνιου πόνου ως συνοδού συμπτώματος, οι σχετικές έρευνες δείχνουν καθαρά ότι η σοβαρότητα του προβλήματος συνδέεται στενά με την προσαρμογή του ατόμου στη δυσλειτουργία του και την αποδοχή της (Belgrave, 1991· Li and Moore, 1998, 2001).

Αν και παλαιότερη έρευνα στο συγκεκριμένο θέμα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών και ότι η σοβαρότητα του προβλήματος δεν συνδέεται απαραίτητα με τη στάση που το άτομο τελικά διαμορφώνει ως προς τη δυσλειτουργία του (Starr and Heiserman, 1977), εντούτοις, τα πιο πρόσφατα δεδομένα που είδαμε προηγουμένως, ανατρέπουν αυτή τη θέση. Ένα στοιχείο πάντως, που ενδεχομένως εξηγεί αυτήν τη φαινομενικά, τουλάχιστον, ασυμφωνία μεταξύ των αποτελεσμάτων, έχει πιθανόν να κάνει με τον διαφορετικό τρόπο αξιολόγησης της σοβαρότητας της δυσλειτουργίας στις διάφορες έρευνες. Από ψυχολογικής άποψης, τον καθοριστικό ρόλο στην αποδοχή της δυσλειτουργίας δεν τον παίζει τόσο η πραγματική σοβαρότητά της, όσο κυρίως η υποκειμενική αντίληψη και αξιολόγηση αυτής της σοβαρότητας από το ίδιο το άτομο, η οποία πολλές φορές μπορεί να διαφέρει από την αντικειμενική πραγματικότητα και τις εκτιμήσεις των ειδικών.

Ειδικά όσον αφορά το χρόνιο πόνο η συνύπαρξή του με τη δυσλειτουργία αποτελεί ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα στην προσαρμογή, την αποδοχή και την συμφιλίωση του ατόμου με το σωματικό του πρόβλημα. Στην περίπτωση αυτή, πολύ σημαντικό ρόλο στην προσαρμογή του ατόμου, εκτός από την αποδοχή της δυσλειτουργίας, παίζει και η αποδοχή του ίδιου του χρόνιου πόνου, η οποία συνδέεται με λιγότερο πόνο (υποκειμενική αντίληψη), δυσλειτουργία, κατάθλιψη, άγχος σχετικό με τον πόνο και καλύτερη επαγγελματική κατάσταση. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε, ότι οι συνάψεις μεταξύ αποδοχής και έντασης του πόνου είναι, σε γενικές γραμμές χαμηλές, γεγονός που δείχνει ότι η αποδοχή του πόνου δεν συναρτάται απλά και μόνο από την έντασή του. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα ότι οι στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποιεί το άτομο φαίνεται

επίσης να έχουν ασθενείς συσχετίσεις με την αποδοχή του πόνου (McCracken, 1998· McCracken and Eccleston, 2003· Wilson, 2001).

Τα παραπάνω ευρήματα μπορούν ευκολότερα να κατανοηθούν αν λάβουμε υπόψη, ότι η αντίληψη του πόνου είναι μια ιδιαίτερα σύνθετη υποκειμενική ψυχολογική διαδικασία που επηρεάζεται τόσο από εσωτερικούς όσο και από εξωτερικούς παράγοντες. Οι παράγοντες αυτοί καθορίζουν με τη σειρά τους την υποκειμενική αντίληψη και το βαθμό αποδοχής που το ίδιο το άτομο θα αναπτύξει για τον χρόνιο πόνο που παρουσιάζει, όπως φύλο, ηλικία, πολιτισμικό πλαίσιο, κοινωνική ενίσχυση, κέντρο ελέγχου, προσοχή, προσδοκίες, υποβολή και αυθυποβολή, άγχος, φόβος, πληροφόρηση, νόημα και σημασία που αποδίδεται στον πόνο και στις καταστάσεις που τον προκαλούν (για μια αναλυτική παρουσίαση των ψυχολογικών διαστάσεων του πόνου και των παραγόντων που επηρεάζουν την αντίληψή του βλέπε Τζονιχάκη και Κλεφτάρας, 2002).

3.5. Ηλικία, οικογενειακή κατάσταση και εισόδημα

Τέλος, τέσσερις ακόμη μεταβλητές και συγκεκριμένα η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, το εισόδημα και το μορφωτικό επίπεδο φαίνεται επίσης να συνδέονται με το επίπεδο αποδοχής, που θα τύχει μια ορισμένη σωματική δυσλειτουργία από το ίδιο το άτομο (Borthwick, 2002· Li and Moore, 1998). Όσο πιο νέο στην ηλικία είναι ένα άτομο τόσο πιο εύκολα φαίνεται ότι αποδέχεται και προσαρμόζεται στη δυσλειτουργία του. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στην πλαστικότητα και στην ευκολία που γενικά παρουσιάζουν οι νεώτεροι άνθρωποι, στο να προσαρμόζονται σε νέες καταστάσεις και συνθήκες ζωής. Ο νέος άνθρωπος συνήθως αναζητά και προκαλεί το καινούργιο και το διαφορετικό και αυτό σε μια προσπάθεια να δοκιμάσει πράγματα, καταστάσεις και ρόλους, έτσι ώστε να επιλέξει αυτό που του ταιριάζει καλύτερα. Δεν έχει ακόμη κατασταλάξει ως προς το τι ακριβώς θέλει να κάνει και ποιο στυλ και τρόπο ζωής να ακολουθήσει και κατ' επέκταση του είναι πιο εύκολο να προσαρμοστεί και να αποδεχτεί μια καινούργια έστω και δυσάρεστη πραγματικότητα. Ένας ακόμη ίσως λόγος, που κάνει τα πράγματα ευκολότερα για τους νεώτερους είναι η αυξημένη κοινωνική και συναισθηματική στήριξη που συνήθως απολαμβάνουν σε μια κοινωνία που επικεντρώνεται όλο και πιο πολύ στους νέους και στις αξίες που η νεότητα αντιπροσωπεύει.

Βέβαια, στο σημείο αυτό θα πρέπει ίσως να ερευνηθεί ο παράγοντας της ηλικίας και μέσα από ένα άλλο πρίσμα. Οι μελέτες που αφορούν την ηλικία και τη δυσλειτουργία αναφέρονται συνήθως σε δείγματα νέων και μεσήλικων ατόμων, όπου ενδεχομένως συμπεριλαμβάνονται και κάποια ηλικιωμένα άτομα, των οποίων ο αριθμός, όμως, δεν επιτρέπει τη συστηματική μελέτη και σύγκριση μεταξύ των δύο αυτών ηλικιακών άκρων (νέων - ηλικιωμένων) ως προς την αποδοχή της δυσλειτουργίας. Με βάση, λοιπόν, τις μελέτες που αφορούν την υγεία των ηλικιωμένων, θα περιμέναμε ότι σε σχέση με τους νέους, τα άτομα τρίτης ηλικίας θα είχαν μια καλύτερη αντίδραση στη σωματική δυσλειτουργία, και συνεπώς υψηλότερο βαθμό αποδοχής της (Badger, 2001· Efklides, Kalaitzidou and Chankin, 2003· Hagedoorn et al., 2001· Klefтарas, submitted for publication· Leibson et al., 1999). Η υγεία, λόγω της φυσιολογικής φθοράς που επιφέρει ο χρόνος σε αυτή τη φάση της ζωής, δεν είναι πάντα καλή και συχνά ευθύνεται για σοβαρές και πολλές φορές πολλαπλές σωματικές δυσλειτουργίες. Δεδομένου όμως ότι το ίδιο το ηλικιωμένο άτομο έχει εξοικειωθεί τις περισσότερες φορές, με αυτή την εξέλιξη και θεωρεί τη φθορά αυτή φυσική και αναμενόμενη, η όποια δυσλειτουργία προκύπτει σε αυτή τη φάση ζωής φαίνεται να αντιμετωπίζεται καλύτερα και να γίνεται ευκολότερα αποδεκτή. Σημαντικό ρόλο σε αυτό παίζουν πιθανόν, το είδος της δυσλειτουργίας και ο τρόπος απόκτησής της. Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό να γίνουν συγκριτικές μελέτες μεταξύ νέων και ηλικιωμένων ως προς την αντιμετώπιση και αποδοχή της δυσλειτουργίας, λαμβάνοντας επίσης σοβαρά υπόψη τον τύπο της, το πώς προέκυψε (ατύχημα, ασθένεια), αλλά και τον τρόπο εγκατάστασής της (αιφνίδια ή σταδιακή).

Και πάλι μέσα από τον παράγοντα της αυξημένης κοινωνικής και κυρίως της συναισθηματικής στήριξης, που δέχονται τα έγγαμα άτομα, μπορούμε, ενδεχομένως, να εξηγήσουμε τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της οικογενειακής κατάστασης ενός ατόμου και της αποδοχής της δυσλειτουργίας του. Ο γάμος και ό,τι αυτός αντιπροσωπεύει στην κοινωνία μας, αποτελεί για ορισμένα άτομα ένα σημαντικό στόχο ζωής, που όταν επιτευχθεί μπορεί να λειτουργήσει, υπό κανονικές συνθήκες, ως ένας παράγοντας ισορροπίας, που επηρεάζει το άτομο τόσο με άμεσο όσο και με έμμεσο τρόπο, μέσα από τις θετικές αντιδράσεις (στάσεις, στερεότυπα) και την ευνοϊκή αντιμετώπιση του κοινωνικού περιγύρου. Το μορφωτικό επίπεδο φαίνεται, επίσης, να συνδέεται έμμεσα με το βαθμό αποδοχής της δυσλειτουργίας, κυρίως λόγω της άμεσης

σχέσης που, όπως είδαμε, έχει με την αυτοεκτίμηση και την έννοια του εαυτού. Όσον αφορά τέλος, τη σχέση μεταξύ εισοδήματος και αποδοχής της δυσλειτουργίας, με αυτούς που έχουν υψηλά εισοδήματα να παρουσιάζουν και καλύτερη αποδοχή της δυσλειτουργίας τους, μπορεί εύκολα να αποδοθεί στις υλικές κυρίως διευκολύνσεις και παροχές που έχουν τα συγκεκριμένα άτομα, οι οποίες επιτρέπουν την εξομάλυνση ή και την αναπλήρωση ακόμη, σε κάποιες περιπτώσεις, των μειονεκτημάτων και των απωλειών της δυσλειτουργίας τους (Belgrave, 1991· Borthwick, 2002· Grant, 1997· Heinemann and Shontz, 1982· Li and Moore, 1998· Linkowski and Dunn, 1974· Starr and Heiserman, 1977).

4. Ψυχολογική συμβουλευτική και αποδοχή της δυσλειτουργίας

Στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας, οποιαδήποτε επιτυχημένη προσπάθεια βελτίωσης της έννοιας του εαυτού τόσο μέσα από την αυτοεκτίμηση όσο και μέσα από την αυτοαντίληψη ενός ατόμου θα έχει θετικές επιπτώσεις στην αποδοχή της δυσλειτουργίας του. Θα πρέπει, λοιπόν, να δοθεί έμφαση στις λειτουργίες κυρίως του ατόμου και όχι στις δυσλειτουργίες του καθώς επίσης και στις ικανότητες και δεξιότητές του με αντισταθμιστικό όμως τρόπο ως προς τους περιορισμούς που θέτει η σωματική του δυσλειτουργία, έτσι ώστε να οδηγηθεί σε μια συνειδητά πιο θετική στάση απέναντι στον εαυτό του.

Το γεγονός, ότι ο βαθμός αποδοχής, που το ίδιο το άτομο έχει για τη δυσλειτουργία του, συνδέεται άμεσα με το επίπεδο αυτοεκτίμησής του, καθιστά ενδιαφέρουσα από συμβουλευτική άποψη, τη μελέτη των τρόπων που ακολουθούν τα άτομα με δυσλειτουργίες για να διατηρήσουν την αυτοεκτίμησή τους. Σύμφωνα με τους Crocker και Major (1989) τρεις είναι οι στρατηγικές που φαίνεται να χρησιμοποιούν τα άτομα που ανήκουν σε μια κοινωνικά «στιγματισμένη» ομάδα προκειμένου να προστατεύσουν την αυτοεκτίμησή τους: α) συγκρίνουν τα επιτεύγματα και τα αποτελέσματά τους με αυτά της ομάδας στην οποία ανήκουν (ομάδα ατόμων με δυσλειτουργίες), παρά με αυτά άλλων σχετικά πιο ευνοημένων ομάδων, β) αποδίδουν την αρνητική ανατροφοδότηση, που δέχονται από το περιβάλλον τους, στις κοινωνικές προκαταλήψεις που υπάρχουν σε σχέση με την ομάδα στην οποία ανή-

κουν. Με άλλα λόγια, εστιάζουν κυρίως, στο αρνητικό γεγονός του ότι ανήκουν σε μια ομάδα που είναι κοινωνικά «στιγματισμένη», παρά στα προσωπικά μειονεκτήματά τους και γ) επιλεκτικά υποτιμούν την αξία και τη σημασία εκείνων ειδικά των διαστάσεων, στις οποίες η ομάδα τους δεν τα πάει καλά, ενώ αντίθετα δίνουν έμφαση και αξία στις συγκεκριμένες διαστάσεις στις οποίες η ομάδα τους έχει επιτυχίες. Τείνουν δηλαδή, να υποτιμούν την αξία πραγμάτων, χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων στα οποία τα ίδια δεν είναι ή δεν εκτιμούν ότι είναι καλά και επαρκή και αντίθετα να υπερεκτιμούν οτιδήποτε θετικό τα ίδια παρουσιάζουν. Σχετική έρευνα δείχνει ότι η δεύτερη στρατηγική, δηλαδή η απόδοση της αρνητικής ανατροφοδότησης, στη «στιγματισμένη» κοινωνικά ομάδα στην οποία ανήκει κάποιος, βοηθάει αποτελεσματικότερα τη διατήρηση της αυτοεκτίμησής του σε σχέση με τη στρατηγική της υποτίμησης της αξίας των χαρακτηριστικών εκείνων στα οποία ο ίδιος και η ομάδα του δεν θεωρούν ότι τα πάνε καλά (Specht, King and Francis, 1998).

Οπωσδήποτε όμως, ο σύμβουλος θα πρέπει να έχει κατά νου ότι η αυτοεκτίμηση, η αυτοαντίληψη και η εικόνα σώματος, αλλά και γενικά ο τρόπος με τον οποίο κάποιος αξιολογεί και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του είναι άμεσα συνδεδεμένος με τα μηνύματα και τις αξιολογήσεις που λεκτικά ή μη λεκτικά του αντανakλούν οι άλλοι σε σχέση με τον εαυτό και το σώμα του (βλέπε Κλεφτάρας, 2004). Κατά συνέπεια είναι σαφές, ότι στα πλαίσια μιας πολιτισμικά προσανατολισμένης συμβουλευτικής θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις διαπροσωπικές σχέσεις του ατόμου με δυσλειτουργίες και ιδιαίτερα στην κοινωνική και συναισθηματική στήριξη που δέχεται από τον οικογενειακό, φιλικό και ευρύτερο κοινωνικό του περίγυρο. Αυτό μπορεί να γίνει: α) μέσα από την εκπαίδευση στις κοινωνικές δεξιότητες έτσι ώστε το άτομο με δυσλειτουργίες να αλληλεπιδρά και να προσεγγίζει θετικά τα άτομα του περιβάλλοντός του, β) μέσα από την ενθάρρυνση για κοινωνική εμπλοκή και αλληλεπίδραση, δεδομένου ότι συχνά αυτό είναι δύσκολο λόγω των περιορισμένων σχετικά ευκαιριών που έχουν τα άτομα με δυσλειτουργίες για κοινωνική επαφή, γ) μέσα από την εκπαίδευση στη διεκδικητική συμπεριφορά, έτσι ώστε να είναι σε θέση να διεκδικούν και να προάγουν τα δικαιώματά τους και δ) μέσα από την ενθάρρυνση του ίδιου του ατόμου με δυσλειτουργίες για λήψη πρωτοβουλιών που σε συνδυασμό με τη συντονισμένη προσπάθεια και από τη μεριά του συμβούλου να οδηγήσει στην κινητοποίηση του οικογενειακού, φιλικού, κοινοτικού και ευρύτερου

κοινωνικού περιβάλλοντος υπέρ των θέσεων και των δικαιωμάτων των ατόμων με δυσλειτουργίες και εναντίον των κοινωνικών διακρίσεων, του κοινωνικού στίγματος και των αρνητικών στάσεων και στερεοτύπων που τους καταδυναστεύουν (Attneave, 1969, 1982· King et al., 1997· Κλεφτάρας, 2003· Lee, 1999· Speck and Attneave, 1973· Sue and Sue, 1990, 1999).

Οι αρνητικές όμως στάσεις ως προς τη σωματική δυσλειτουργία, δεν αφορούν μόνο τους άλλους, αλλά και το ίδιο το άτομο, που τις περισσότερες φορές έχει μεγαλώσει μέσα σε αυτές και συνήθως σε ένα μεγάλο βαθμό τις έχει άκριτα εσωτερικεύσει και υιοθετήσει. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφέρουμε, ότι συχνά αποδεικνύεται πιο χρονοβόρα και πιο δύσκολη διαδικασία από συμβουλευτική άποψη, ο χειρισμός και η τροποποίηση των αρνητικών στάσεων και των εμποδίων που αυτές δημιουργούν, από ό,τι η αντιμετώπιση των προβλημάτων και των δυσκολιών που άμεσα θέτει η ίδια η σωματική δυσλειτουργία (Bruner, 1990· Etherington, 2002b· Geertz, 1973· Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση – β).

Στόχος της όλης προσπάθειας και συμβουλευτικής παρέμβασης δεν είναι τελικά μόνο η αλλαγή σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο και η βελτίωση της κοινωνικής θέσης των ατόμων με δυσλειτουργίες, που πράγματι παίζουν καθοριστικό ρόλο στο πως το ίδιο το άτομο αντιλαμβάνεται τη δυσλειτουργία του και συνεπώς στο αν και κατά πόσο θα την αποδεχθεί. Είναι επίσης σημαντικό σε προσωπικό επίπεδο, το ίδιο το άτομο με δυσλειτουργίες, μέσα από τη διεκδικητική συμπεριφορά, τις κοινωνικές δεξιότητες και την ενθάρρυνση της κοινωνικής του εμπλοκής, να αναλάβει πρωτοβουλίες κοινωνικές και διαπροσωπικές. Πρωτοβουλίες, για τις οποίες θα πρέπει να ληφθούν όλες εκείνες οι απαραίτητες προφυλάξεις, ώστε να στεφθούν με επιτυχία. Με τον τρόπο αυτό το άτομο αντλεί ικανοποίηση από τη συμπεριφορά και τη δυναμική παρουσία του, αναπτρώνεται το ηθικό του και έτσι ενδυναμώνεται η αυτοπεποίθηση και η αυτοεκτίμησή του, με άμεσες θετικές επιπτώσεις στην αποδοχή της σωματικής του δυσλειτουργίας τόσο από το ίδιο όσο και από το κοινωνικό του περιβάλλον.

Ένας παράγοντας που, όπως είδαμε, επίσης παίζει σημαντικό ρόλο στο βαθμό που το ίδιο το άτομο θα αποδεχθεί τη δυσλειτουργία του, είναι η σοβαρότητα της δυσλειτουργίας και η συνύπαρξη ή μη χρόνιου πόνου. Ειδικά όσον αφορά τον πόνο ως συνοδού συμπτώματος και δεδομένης της έντονα υποκειμενικής ψυχολογικής διάστασής του, η συμβουλευτική έχει πολλά να προσφέρει στην αντιμετώπιση και κυρίως στην αποδοχή του, που

όπως φαίνεται συνδέεται στενά με την ίδια την αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας. Οι ψυχολογικοί παράγοντες διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην αντίληψη και ανάπτυξη του χρόνιου πόνου και στο βαθμό της δυσλειτουργίας που προκαλεί και κατά συνέπεια έχουν σημαντική παρεμβατική αξία σε συμβουλευτικό και ψυχοθεραπευτικό επίπεδο. Κατά καιρούς, έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορες ψυχολογικές παρεμβάσεις με σχετικά ικανοποιητικά αποτελέσματα, στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας, με σκοπό τόσο τον έλεγχο και τη διαχείριση όσο και την αποδοχή του χρόνιου πόνου, όπως γνωστικές-συμπεριφορικές προσεγγίσεις, βιοανάδραση και παρεμβάσεις μείωσης του στρες που στηρίζονται σε τεχνικές αυτογνωσίας και διαλογισμού (Bruckstein, 1999· Mishra, 1999· Reynolds, 1999· Τζονιχάκη και Κλεφτάρας, 2002).

Τέλος, ένα θέμα που θα πρέπει να αντιμετωπισθεί με ιδιαίτερη προσοχή στα πλαίσια της συμβουλευτικής διαδικασίας και που κατά τη γνώμη μας, θα καθορίσει το αν και κατά πόσο τελικά, το άτομο θα αποδεχθεί το πρόβλημά του, είναι η σημασία και το νόημα που το ίδιο αποδίδει στη δυσλειτουργία του και στις απώλειες που βιώνει εξαιτίας της. Θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό να διευκολυνθεί το άτομο στην αναζήτηση προσωπικού νοήματος ζωής στη δυσλειτουργία του και στις πολλαπλές απώλειες που τη συνοδεύουν και να βοηθηθεί στη διερεύνηση αυτού του υπαρξιακού, μεταξύ άλλων, θέματος που αναμφισβήτητα το απασχολεί λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά (Κλεφτάρας, υπό δημοσίευση – β· Schreurs, 2002· Strasser and Strasser, 1997· van Deurzen, 1998, 2002). Πρόσφατη έρευνα επιβεβαιώνει αυτή μας την πεποίθηση και δείχνει ότι η έννοια του «νοήματος ζωής» αποτελεί καταλυτικό παράγοντα, που μπορεί να βελτιώσει την προσαρμογή και την ποιότητα ζωής του ατόμου με σωματικές δυσλειτουργίες (Thompson, Coker and Krause, 2003).

5. Επίλογος

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένας σημαντικός στόχος της ψυχολογικής συμβουλευτικής είναι να βοηθήσει το άτομο που παρουσιάζει σωματικές δυσλειτουργίες να αποδεχτεί την ιδιαιτερότητά του, γεγονός καθοριστικής σημασίας για την ένταξη και την κοινωνική του προσαρμογή, καθώς και για την

κοινωνική αποδοχή του προβλήματός του. Η αυτο-αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία, που συνδέεται άμεσα με τον επαναπροσδιορισμό του τρόπου ζωής του ατόμου, την αναθεώρηση ορισμένων βασικών θέσεων, συμπεριφορών και ίσως αρχών και αξιών του και κυρίως την αποδοχή των πολλαπλών απωλειών που συνοδεύουν τη δυσλειτουργία του. Στα πλαίσια της ψυχολογικής συμβουλευτικής θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι παράγοντες που επηρεάζουν την αυτο-αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας και συγκεκριμένα η αυτοεκτίμηση, η κοινωνική στήριξη και οι διακρίσεις σε βάρος των ατόμων με δυσλειτουργίες, η εκ γενετής ή επίκτητη κατάσταση και η σοβαρότητά της (πολλαπλές δυσλειτουργίες, χρόνιος πόνος), καθώς και η ηλικία, η οικογενειακή και οικονομική κατάσταση του ατόμου.

Επίσης, είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η αυτο-αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας δεν αποτελεί προσωπικό μόνο θέμα του ίδιου του ατόμου, αλλά περνά και μέσα από τις στάσεις, τα μηνύματα και τις αξιολογήσεις, που οι άλλοι, θελημένα ή μη, του αντανakλούν σε σχέση με τον εαυτό και το σώμα του. Ο στόχος, λοιπόν, της ψυχολογικής συμβουλευτικής σε σχέση με την αυτο-αποδοχή της σωματικής δυσλειτουργίας, είναι διττός:

- α) παρέμβαση σε προσωπικό επίπεδο, που περιλαμβάνει: τη βελτίωση της αυτοεκτίμησης, των κοινωνικών δεξιοτήτων και της διεκδικητικής συμπεριφοράς, την κοινωνική και συναισθηματική στήριξη, την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων, την τροποποίηση των προσωπικών αρνητικών στάσεων και αντιλήψεων του ίδιου του ατόμου ως προς τη δυσλειτουργία του και τέλος την διευκόλυνση της υπαρξιακής αναζήτησής του για προσωπικό νόημα ζωής στη δυσλειτουργία και στις πολλαπλές απώλειες που τη συνοδεύουν και
- β) παρέμβαση σε κοινοτικό-κοινωνικό επίπεδο μέσα από την ενθάρρυνση του ατόμου για λήψη πρωτοβουλιών, σε συνεργασία με τον ψυχολόγο, στο περιβάλλον της οικογένειας, των συγγενών, των φίλων, της γειτονιάς, της κοινότητας και του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου, έτσι ώστε να επιτευχθούν, βραχυπρόθεσμα ή/και μακροπρόθεσμα, αλλαγές στις αρνητικές κοινωνικές στάσεις, τα στερεότυπα και τις διακρίσεις σε βάρος των ατόμων με δυσλειτουργίες, γεγονός με άμεσες θετικές συνέπειες στην κοινωνική αποδοχή της δυσλειτουργίας, αλλά και στην αποδοχή της από το ίδιο το άτομο.

Βιβλιογραφία

- Abdullah A., Blakeney P., Hunt R., Broemeling L., Phillips L., Herndon D. N. and Robson M.C., «Visible scars and self-esteem in pediatric patients with burns», *Journal of Burn Care and Rehabilitation* 15, 1994, σελ. 164-168.
- Attneave C., «Therapy in tribal settings and urban network intervention», *Family Process* 8, 1969, σελ. 192-210.
- Attneave C., «American Indian and Alaskan native families: Emigrants in their own homeland», in M. McGoldrick, J. Pearce and J. Giordano (eds), *Ethnicity and family therapy*, Guilford Press, New York, 1982, σελ. 55-83.
- Badger T.A., «Depression, psychological resources, and health-related quality of life», *Journal of Clinical Geropsychology* 7, 2001, σελ. 189-200.
- Barrera M., «Distinctions between social support concepts, measures and models», *American Journal of Community Psychology* 14, 1986, σελ. 413-445.
- Belgrave F.Z., «Psychosocial predictors of adjustment to disability in African Americans», *Journal of Rehabilitation* 57, 1991, σελ. 37-40.
- Borthwick A.M., «Self-esteem among post-secondary students with orthopedic physical disabilities», *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering* 63 (6-B), 2991, 2002.
- Bruckstein D.C., «Effects of acceptance-based and cognitive behavioral interventions on chronic pain management», *Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering* 60 (1-B), 0359, 1999.
- Bruner J., *Acts of meaning*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990.
- Crocker J. and Major B., «Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma», *Psychological Review* 96, 1989, σελ. 608-630.
- DeLoach C., Greer B.G., *Adjustment to severe physical disability: A metamorphosis*. McGraw-Hill, New York, 1981.
- Dembo T., Leviton G., Wright B.A., «Adjustment to misfortune – A problem in social psychological rehabilitation», *Artificial Limbs* 3, 1981, σελ. 4-62.
- Driedger D., *The last civil rights movement*, Hurst and Company, London, 1989.
- Efklides A., Kalaitzidou M., Chankin G., «Subjective quality of life in old age in Greece: The effect of demographic factors, emotional state, and adaptation to aging», *European Psychologist* 8, 2003, σελ. 178-191.
- Etherington K. (ed.), *Counsellors in health settings*, Jessica Kingsley, London, 2001a.

- Etherington K., «Introduction», in K. Etherington (ed.), *Counsellors in health settings*, Jessica Kingsley, London, 2001b, σελ. 13-31.
- Etherington K. (ed.), *Rehabilitation counselling in physical and mental health*, Jessica Kingsley, London, 2002a.
- Etherington K., «Introduction», in K. Etherington (ed.), *Rehabilitation counselling in physical and mental health*, Jessica Kingsley, London, 2002b, σελ. 13-26.
- Evans I.M., Meyer L.H., «Having friends and Rett syndrome: How social relationships create meaningful contexts for limited skills» (special issue), *Disability and Rehabilitation: An International Multidisciplinary Journal* 23, 2001, σελ. 167-176.
- Ferrin J.M., «Acceptance of loss after an adult-onset disability: Development and psychometric validation of the multidimensional acceptance of loss scale», *Dissertation Abstracts International, Section A: Humanities and Social Sciences* 63 (11-A), 3865, 2003.
- Geertz C., *The interpretation of cultures*, Basic Books, New York, 1973.
- Gillies D.A., «Body image changes following illness and injury», *Journal of Enterostomy Therapy* 11, 1984, σελ. 186-189.
- Grant S.K., «Disability identity development: An exploratory investigation», *Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering*, 57 (9-B), 5918, 1997.
- Hagedoorn M., Sanderman R., Ranchor A.V., Brilman E.I., Kempen G.I.J.M. and Ormel J., «Chronic disease in elderly couples: Are women more responsive to their spouses' health condition than men?», *Journal of Psychosomatic Research* 51, 2001, σελ. 693-696.
- Harter S., *The construction of the self: a developmental perspective*, Guilford, New York, 1999.
- Hattie J., *Self-concept*, Hillsdale, Erlbaum, New Jersey, 1992.
- Heinemann A.W., Shontz F.C., «Acceptance of disability, self-esteem, sex role identity, and reading aptitude in deaf adolescents», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 25, 1982, σελ. 197-203.
- Kane W.M., Avila M.M., Rogers E.M., «Community and culture: World views and natural affiliations as the basis of understanding, trust, assistance, and support», in A.J. Tymchuk and K.C. Lakin (eds), *Forgotten generation: The status and challenges of adults with mild cognitive limitations*, Paul H. Brookes, Baltimore, MD, 2001.
- King G.A., Specht J.A., Schultz I., «Social skills training for withdrawn unpopular children with physical disabilities: A preliminary evaluation», *Rehabilitation Psychology* 42, 1997, σελ. 47-60.
- Kleftaras G. (submitted for publication), *Psychosocial factors and later life depressive symptoms in a Greek community sample*.
- Κλεφτάρης Γ. (υπό δημοσίευση – β), «Ψυχοκοινωνικές προεκτάσεις της σωματικής δυσλειτουργίας», στο Α.-Β. Ρήγα (επιμ. έκδ.), *Αντικαίμας: Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα άτομα με λειτουργικές αναπηρίες*.

- Κλεφτάρας Γ. (υπό δημοσίευση - β), *Η έννοια της απώλειας και οι αντιδράσεις στη σωματική δυσλειτουργία: Η σημασία τους στην ψυχολογική συμβουλευτική*, Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού.
- Κλεφτάρας Γ. (υπό δημοσίευση - γ), «Στάδια προσαρμογής στη σωματική δυσλειτουργία: Ο ρόλος της ψυχολογικής συμβουλευτικής», στο Α.-Β. Ρήγα (επιμ. έκδ.), *Αντικαιάδας: Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα άτομα με λειτουργικές αναπηρίες*.
- Κλεφτάρας Γ., «Η σημασία των πολιτισμικών παραγόντων στη συμβουλευτική ατόμων με σωματικές ή νοητικές δυσλειτουργίες», *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* 10 (2, 3), 2003, σελ. 366-377.
- Κλεφτάρας Γ., «Η εικόνα σώματος και η σημασία της στην ψυχολογική συμβουλευτική ατόμων με σωματικές δυσλειτουργίες», *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού* 68-69, 2004, σελ. 43-64.
- Λεονταρή Α., *Αυτοαντίληψη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.
- Lee W.M.L., *An introduction to multicultural counseling*, Accelerated Development, Philadelphia, PA, 1999.
- Leibson C.L., Garrand J., Nitz N., Waller L., Indritz M., Jackson J., Rolnick S.J., Luepke L., «The role of depression in the association between self-rated physical health and clinically defined illness», *Gerontologist* 39, 1999, σελ. 291-298.
- Li L., Moore D., «Disability and illicit drug use: An application of labeling theory», *Deviant Behavior* 22, 2001, σελ. 1-21.
- Li L., Moore D., «Acceptance of disability and its correlates», *The journal of Social Psychology* 138, 1998, σελ. 13-25.
- Linkowski D.C., Dunn M.A., «Self-concept and acceptance of disability», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 17, 1974, σελ. 28-32.
- Μακρή-Μπότσαρη Ε., «Η έννοια του εαυτού εφήβων και οι σημαντικοί άλλοι», *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* 7, 2000α, σελ. 88-113.
- Μακρή-Μπότσαρη Ε., «Η σπουδαιότητα των επιμέρους τομέων αυτοαντίληψης ως παράγοντας διαφοροποίησης της συνάφειάς τους με την αυτοεκτίμηση», *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* 7, 2000β, σελ. 223-239.
- Μακρή-Μπότσαρη Ε., *Αυτοαντίληψη και Αυτοεκτίμηση: Μοντέλα, ανάπτυξη, λειτουργικός ρόλος και αξιολόγηση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Marsh H.W., «A multidimensional physical self-concept: A construct validity approach to theory, measurement and research», *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society* 9, 2002, σελ. 459-493.
- McCracken L.M., Eccleston C., «Coping or acceptance: What to do about chronic pain?», *Pain* 105, 2003, σελ. 197-204.
- McCracken L.M., «Learning to live with pain: Acceptance of pain predicts

- adjustment in persons with chronic pain», *Pain* 74, 1998, σελ. 21-27.
- Mishra K.D., «The relative efficacy of three cognitive-behavioral treatment approaches to temporomandibular disorders», *Dissertation Abstracts International*, Section B: *The Sciences and Engineering* 59 (8-B), 4475, 1999.
- Mu K., Siegel E.B., Allinder R.M., «Peer interactions and sociometric status of high school students with moderate or severe education classrooms», *Journal of the Association for Persons with Severe Handicaps* 25, 2000, σελ. 142-152.
- O'Brien P., «Envisioning the future without the social alienation of difference», *International Journal of Disability, Development and Education* 50, 2003, σελ. 17-38.
- Overton S., Rausch J.L., «Peer relationships as support for children with disabilities: An analysis of mothers' goals and indicators for friendship», *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities* 17, 2002, σελ. 11-29.
- Pope A.M., Tarlov A.R. (eds), *Disability in America: Toward a national agenda for prevention*, The National Center for Medical Rehabilitation Research, Washington, DC, 1991.
- Reynolds F., «When models of health care collide: A qualitative study of rehabilitation counsellors' reflections on working in physical health care settings», *Journal of Interprofessional Care* 13, 1999, σελ. 367-379.
- Rosenberg M., *Conceiving the self*, Basic Books, New York, 1979.
- Schreurs A., *Psychotherapy and spirituality: Integrating the spiritual dimension into therapeutic practice*, Jessica Kingsley, London, 2002.
- Segal J., «Counselling people with multiple sclerosis», in K. Etherington (ed.), *Rehabilitation counseling in physical and mental health*, Jessica Kingsley, London, 2002, σελ. 47-62.
- Shrauger J.S., Schoeneman T.J., «Symbolic interactionist view of self-concept: Through the glass darkly», *Psychological Bulletin* 86, 1979, σελ. 549-573.
- Specht J.A., King G.A., Francis P.V., «A preliminary study of strategies for maintaining self-esteem in adolescents with physical disabilities», *Canadian Journal of Rehabilitation* 11, 1998, σελ. 109-116.
- Speck R., Attneave C., *Family networks: Retribalization and healing*, Random House, New York, 1973.
- Starr P., Heiserman K., «Acceptance of disability by teenagers with oral-facial clefts», *Rehabilitation Counseling Bulletin* 20, 1977, σελ. 198-201.
- Strasser F., Strasser A., *Existential time-limited therapy: The wheel of existence*, Wiley, Chichester, UK, 1997.
- Sue D.W., Sue D., *Counseling the culturally different: Theory and practice*, 2d ed., Wiley, New York, 1990.

- Sue D.W., Sue D., *Counseling the culturally different: Theory and practice*, 3rd ed., Wiley, New York, 1999.
- Thompson N.J., Coker J., Krause J.S., «Purpose in life as a mediator of adjustment after spinal cord injury», *Rehabilitation Psychology* 48, 2003, σελ. 100-108.
- Τζονιχάκη Ι., Κλεφτάρας Γ., «Αντίληψη και ψυχολογικές διαστάσεις του πόνου», στο Ν. Πολεμικός, Φ. Καλαβάσης και Μ. Καϊλα (επιμ. έκδ.), *Εκπαιδευτική, οικογενειακή και πολιτική ψυχοπαθολογία*, τόμ. Α': *Θέματα ψυχοπαθολογίας σε παιδιά και εφήβους*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, 2002, σελ. 289-322.
- van Deurzen E., *Paradox and passion in psychotherapy: An existential approach to therapy and counseling*, Wiley, Chichester, UK, 1998.
- van Deurzen E., *Existential counselling and psychotherapy in practice*, Sage, London, 2002.
- Wilson D.R., «The role of personality and pain beliefs in chronic pain acceptance and adjustment», *Dissertation Abstracts International*, Section B: *The Sciences and Engineering* 61 (12-B), 2001, σελ. 6727.
- Wright B.A., *Physical disability: A psychological approach*, Harper and Row, New York, 1960.

Νυσταλέα οδήγηση και ημερήσια υπνηλία ως προγνωστικοί δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης

Τζαμαλούκα Γ.* , Παπαδακάκη Μ.* ,
Σουλτάτου Π.** , Στοϊκίδου Μ.*** ,
Κοντογιάννης Θ.**** , Χλιαουτάκης Ι.*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερεύνησε την επίδραση της νυσταλέας οδήγησης και της ημερήσιας υπνηλίας στην πιθανότητα εμπλοκής σε αυτοκινητική σύγκρουση, στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Επιπρόσθετα, μετά από έλεγχο των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών, έγινε μια προσπάθεια να αναδειχθούν και άλλες παράμετροι σχετικές με την οδήγηση, που θα μπορούσαν να αποτελούν πιθανούς προγνωστικούς δείκτες της διακινδύνευσης αυτοκινητικών συγκρούσεων.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία 10 χρόνια έχει υπάρξει ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον στο ρόλο που παίζει η νύστα και η υπνηλία στις αυτοκινητικές συγκρούσεις, καθώς οι επιδράσεις τους μπορούν να συγκριθούν

* Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας στο ΤΕΙ Κρήτης.

** Department of Education and Professional Studies, King's College University of London.

*** Τμήμα Επισκεπτών/τριών Υγείας, ΤΕΙ Κρήτης.

**** Τμήμα Μηχανικής Παραγωγής και Διοίκησης, Πολυτεχνείο Κρήτης.

με αυτές της κατανάλωσης αλκοόλ και της υπερβολικής ταχύτητας. Η γενικότερη εικόνα των τροχαίων συγκρούσεων στην Ελλάδα, όπως εμφανίζεται στα πιο πρόσφατα συγκριτικά στοιχεία της Τροχαίας, κατά το χρονικό διάστημα 2000-2004, δείχνει να έχουν συμβεί συνολικά 90.524 ατυχήματα, εκ των οποίων τα 7820 ήταν θανατηφόρα με 8829 και τα 11.666 σοβαρά με 14.911 σοβαρά τραυματισθέντες. Το πρόγραμμα «Καθ' οδόν 2001-2005» και η καθιέρωση Στρατηγικού Στόχου, αξόνων, δράσεων, επιμέρους σχεδίων και ενεργειών σε βάθος χρόνου από πλευράς των αρμοδίων φορέων, είχαν ως αποτέλεσμα την αναστροφή της αυξητικής τάσης των τροχαίων συγκρούσεων. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφηκε μείωση των αυτοκινητικών συγκρούσεων σε ποσοστό 14,3% το 2000-2001, 14,8% το 2001-2002, 6% το 2002-2003 και 2,2% το 2003-2004. Αντίστοιχη ήταν και η μείωση του αριθμού των νεκρών και των σοβαρά τραυματισθέντων. Ωστόσο, παρά την πρόοδο των τελευταίων ετών, η Ελλάδα εξακολουθεί να θρηνεί περισσότερους νεκρούς ετησίως από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, εκτός της Πορτογαλίας. Εκτός των άλλων, ο παράγοντας της υπνηλίας και της νυσταλέας οδήγησης εξακολουθεί να απουσιάζει από τις εκτιμήσεις της Τροχαίας, αφού αφενός δεν εμφανίζεται σε κανένα επίσημο έγγραφο της Τροχαίας ως πιθανός συμβαλλόμενος παράγοντας στην πρόκληση αυτοκινητικών συγκρούσεων και αφετέρου δεν υπάρχουν σωματικές ή άλλες ενδείξεις που να τεκμηριώνουν την αποκοίμιση στο τιμόνι. Εκτιμήσεις άλλων χωρών κατά καιρούς καταδεικνύουν το μέγεθος του προβλήματος. Μια έρευνα σε διπλωματούχους οδηγούς στη Ν. Υόρκη, έδειξε ότι το 55% είχε οδηγήσει νυσταλέα τον τελευταίο χρόνο και το 28% είχε αποκοιμηθεί κατά την οδήγηση, τουλάχιστον μια φορά στο σύνολο της οδηγικής του σταδιοδρομίας (Mc Cartt et al., 1996). Στο Ηνωμένο Βασίλειο, το 29% των οδηγών δήλωσε ότι αισθάνθηκε να πλησιάζει στην αποκοίμιση στο τιμόνι, κατά τη διάρκεια του περασμένου έτους (Maycock, 1997). Πληθυσμοί που έχουν καταδειχθεί να έχουν τη μεγαλύτερη διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων σχετιζόμενων με τον ύπνο, περιλαμβάνουν νεαρούς άνδρες, άτομα με διαταραχές του ύπνου, οδηγούς που έχουν πάρει φάρμακα, εργαζόμενους με βάρδιες και οδηγούς εμπορικών φορτηγών. Γι' αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες, οι εκστρατείες για την οδική ασφάλεια και τα προγράμματα διαχείρισης της κόπωσης, μπορούν να συμβάλουν στη μείωση των πιθανοτήτων εμφάνισης της νύστας και της υπνηλίας κατά τη διάρκεια της οδήγησης, καθώς επίσης και στη μείωση της διακινδύνευσης αυτοκινητικών συγκρούσεων.

Προηγούμενες μελέτες έχουν επίσης αναγνωρίσει έναν αριθμό παραγόντων που σχετίζονται με την υπνηλία, την κόπωση και τη νυσταλέα οδήγηση, όπως είναι η απώλεια ύπνου λόγω περιορισμένου ή μειωμένου ύπνου, διακοπή ή παρεμπόδιση του ύπνου, χρόνιο χρέος ύπνου, δηλαδή συσσώρευση χαμένου ύπνου με δυσκολία αναπλήρωσης, κιρκάδιοι παράγοντες σχετιζόμενοι με οδηγητικά πρότυπα και ωράρια εργασίας με κυριότερο τον βιολογικό κύκλο ύπνου-εγρήγορσης και τις κιρκάδιες κορυφώσεις κατά τις πρώτες πρωινές και τις απογευματινές ώρες, αδιάγνωστες ή αθεράπευτες διαταραχές του ύπνου, χρόνος που αφιερώνεται σε μια δραστηριότητα, χρήση ηρεμιστικών, κατανάλωση αλκοόλ παρουσία κόπωσης (Findley et al., 1988· Mitler et al., 1988· Aldrich, 1989· Gold et al., 1992· Kecklund and Akerstedt, 1994· Horne and Rayner, 1995· Marcus and Loughlin, 1996· McCartt et al., 1996· Maycock, 1997· Young et al., 1997· Mc Cartt et al., 2000· Carter et al., 2003; Stutts et al., 2003). Ωστόσο, μόνο ορισμένες από αυτές, χρησιμοποίησαν πολυπαραγοντικές αναλύσεις για να εδραιώσουν τη σχετική συμβολή κάθε παράγοντα στη διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων. Επίσης, δεν υπάρχουν σχετικές μελέτες για τη νύστα και την υπνηλία σε οδηγούς των νοτιοανατολικών Μεσογειακών χωρών που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για συγκρίσεις με άλλους πληθυσμούς οδηγών. Στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν μελέτες που να διερευνούν την υπνηλία και τη νυσταλέα οδήγηση σε σχέση με τις αυτοκινητικές συγκρούσεις. Ορισμένες μελέτες εστιάζουν στον τρόπο ζωής του οδηγού, στη χρήση ζώνης ασφαλείας καθώς και στην οδηγητική συμπεριφορά (Petridou et al. 1998· Chliaoutakis et al., 1999, 2000, 2002· Kontogiannis et al., 2002).

Η εργασία αυτή παρουσιάζει μέρος των αποτελεσμάτων μιας ευρύτερης μελέτης που αφορά στην έκθεση των Ελλήνων οδηγών σε διαφορετικά πρότυπα διακινδυνευμένης οδηγητικής συμπεριφοράς. Η συγκεκριμένη παρουσίαση διερεύνησε ειδικότερα την επίδραση της νυσταλέας οδήγησης και της ημερήσιας υπνηλίας στη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης (αποκοίμιση ή σχεδόν αποκοίμιση στο τιμόνι) στην περιοχή της Αθήνας. Ο ορισμός της νυσταλέας οδήγησης και της κόπωσης του οδηγού έγκειται στο πώς ορίζεται η «κόπωση». Η «κόπωση» είναι ένας γενικός όρος που χρησιμοποιείται κοινώς για να περιγράψει την κατάσταση που βιώνει κάποιος όταν είναι «νυσταγμένος», «κουρασμένος», «εξουθενωμένος». Ενώ όλοι αυτοί οι όροι έχουν διαφορετικές ερμηνείες στην έρευνα και στις κλινικές, τείνουν ωστόσο

να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στην οδική ασφάλεια και στο χώρο των μεταφορών. Όσον αφορά στα περιστατικά αποκοίμισης όσο και στα περιστατικά σχεδόν αποκοίμισης, ο οδηγός υφίσταται πλήρη απώλεια της εγρήγορσης. Ωστόσο στα περιστατικά σχεδόν αποκοίμισης, σε αντίθεση με τα περιστατικά αποκοίμισης, ο οδηγός ξυπνά έγκαιρα για να αποφύγει ένα σοβαρό περιστατικό.

Επιπροσθέτως, στην εν λόγω παρουσίαση, μετά από έλεγχο των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών, έγινε μια προσπάθεια να αναδειχθούν και άλλες παράμετροι σχετικές με την οδήγηση (π.χ. απόσταση που διανύθηκε σε χιλιόμετρα από το έτος απόκτησης άδειας οδήγησης) που θα μπορούσαν να αποτελούν προγνωστικούς δείκτες της αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Επομένως, μόνο οι σχετικές μετρήσεις και τα αποτελέσματα συζητούνται παρακάτω.

Η μελέτη βασίζεται σε προσωπικές μαρτυρίες οδηγών, οι οποίες συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια προσωπικών συνεντεύξεων. Πραγματικά δεδομένα αυτοκινητικών συγκρούσεων (π.χ. αστυνομικά δεδομένα και επιτόπιες μελέτες) αφενός δεν κρίνονται δόκιμα, αφού είναι δύσκολο να μεταφραστούν δεδομένης της έλλειψης προτυποποίησης στον ορισμό των σχετιζόμενων με την υπνηλία αυτοκινητικών συγκρούσεων, και αφετέρου πιθανόν να είναι πλασματικά λόγω των περιορισμένων σωματικών ή άλλων στοιχείων που να αποδεικνύουν ότι ο οδηγός ένιωσε υπνηλία ή νύστα.

2. Υλικό και μέθοδοι

2.1. Σχεδιασμός του δείγματος

Ένα πιθανολογικά στρωματοποιημένο δείγμα σχηματίστηκε για να επιλεγεί ο προς μελέτη πληθυσμός. Αυτή η διαστρωμάτωση του δείγματος έγινε σε 640 οδηγούς ηλικίας 19 έως 65 ετών από 10 δήμους στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, χρησιμοποιώντας πληροφορίες και κανονισμούς (μεθόδους) της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία στρωματοποίησης ακολούθησε δύο φάσεις: 1η) από την έκταση που καλύπτουν οι δήμοι και σύμφωνα με το μέγεθος του πληθυσμού τους, με διαδοχικές κληρώσεις ελήφθη ένα δείγμα 10 Μονάδων Επιφάνειας (κάθε Μονάδα Επιφάνειας περιελάμβανε ένα ή και περισσότερα οικοδομικά τετράγωνα). Ως προς τη διαδικασία αυτής της φάσης

χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία (κατάλογοι και χάρτες) της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (ΕΣΥΕ). 2η) Στη συνέχεια καταγράφηκε από όλα τα νοικοκυριά ένας γονεϊκός πληθυσμός περίπου 3.000 ατόμων ηλικίας 18-65 ετών, από τα οποία κληρώθηκαν περίπου 700 άτομα. Ως κριτήρια επιλογής τους ορίστηκαν το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα και η κατοχή άδειας οδήγησης για ένα τουλάχιστον έτος. Εάν από κάποιο νοικοκυριό δεν υπήρχαν άτομα που να συγκεντρώνουν τα παραπάνω κριτήρια επιλέγονταν άτομο από το αμέσως επόμενο νοικοκυριό. Τέλος, από κάθε νοικοκυριό απαντούσε εναλλάξ ένας άνδρας ή μία γυναίκα. Αυτός ο σχεδιασμός του δείγματος εξασφαλίζει αυξημένες πιθανότητες εκπροσώπησης όλων των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του γονεϊκού πληθυσμού στο υπό μελέτη δείγμα.

2.2. Μέθοδοι για τη συλλογή πληροφοριών

Αποφασίστηκε να πραγματοποιηθούν προσωπικές συνεντεύξεις με τους συμμετέχοντες. Οι συνεντευκτές ελέγχονταν σε κάθε βήμα τους κατά τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου με σκοπό να αποφευχθούν ενδεχόμενα σφάλματα στη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων. Σε αυτή την προοπτική λήφθηκαν τα ακόλουθα μέτρα: 1) χρήση μιας ομάδας Κοινωνικών Λειτουργών που είχαν λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση. Ο επιστημονικά υπεύθυνος του προγράμματος εκπαιδευσε σε 6ωρο σεμινάριο τους συνεντευκτές και η εποπτεία τους για τη συλλογή των δεδομένων ασκήθηκε από μέλη της ερευνητικής ομάδας, 2) σχεδιασμός ενός ερωτηματολογίου με κλειστές ερωτήσεις, εύκολου να απαντηθεί, 3) αίτημα συναίνεσης και εθελοντικής συμμετοχής στην έρευνα από όλα τα άτομα πριν από τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και αφού είχαν πληροφορηθεί για τους σκοπούς της έρευνας, 4) υπαγόρευση γενικών οδηγιών για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, 5) προστασία των δικαιωμάτων της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και της εμπιστευτικότητας ως προς τις παρεχόμενες πληροφορίες και, τέλος, 6) έλεγχος ποιότητας για την εγκυρότητα, με τυχαία επιλογή του 10% επί του συνόλου των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων. Επίσης, κάθε ερωτηματολόγιο ελέγχθηκε λεπτομερειακά για να εντοπιστούν ενδεχόμενα προβλήματα, π.χ. άρνηση απαντήσεων κ.λπ. Περίπου 92% ανταποκρίθηκαν στην έρευνα, αφού συμπληρώθηκαν 640 ερωτηματολόγια από τα 700 που προσεγγίστηκαν αρχικά.

2.3. Μετρήσεις

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, η διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων υπολογίστηκε, λαμβάνοντας υπόψη το άθροισμα των τιμών που δόθηκαν σε δύο (2) μεταβλητές σχετικές με την κόπωση: 1η) δηλωθέντα περιστατικά σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση, και 2η) αναφερθέντα περιστατικά αποκοίμισης κατά την οδήγηση, στη διάρκεια των τελευταίων δώδεκα (12) μηνών που προηγήθηκαν της συνέντευξης.

Επιπροσθέτως για να επιτευχθούν οι στόχοι της παρούσας μελέτης, το οριστικό ερωτηματολόγιο αντλούσε πληροφορίες ως προς:

- α) Τις κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, επάγγελμα κ.λπ.) και ορισμένα χαρακτηριστικά οδήγησης (π.χ. διανυθείσα απόσταση έπειτα από την απόκτηση του διπλώματος οδήγησης, κ.λπ.).
- β) Τη νυσταλέα οδήγηση. Ζητήθηκε από τους οδηγούς να αναφέρουν τη συχνότητα της εμπλοκής τους σε εννέα (9) διαφορετικές καταστάσεις διακινδυνευμένης οδήγησης κατά τους δώδεκα (12) μήνες πριν από την έρευνα. Παραδείγματα αυτών των καταστάσεων οδήγησης είναι: «Δεν μπορούσα να θυμηθώ τα τελευταία χιλιόμετρα» και «Είχα ασυνάρτητες σκέψεις καθώς οδηγούσα» κ.λπ. Η συχνότητα των αναφερθέντων συμβάντων μετρήθηκε χρησιμοποιώντας μια 5βάθμια κλίμακα με τιμές: 0 = ποτέ, 1 = 1-2 φορές, 2 = 3-4 φορές, 3 = 5-6 φορές, 4 = 7-8 φορές και 5 = 9+ φορές. Η αθροιστική επίδοση στις εννέα αυτές μεταβλητές που περιελάμβανε ο δείκτης, διακυμάνθηκε από 0-45, και αποτέλεσε τη συγκεκριμένη συμπεριφορά διακινδύνευσης της νυσταλέας οδήγησης. Αποτελέσματα αναφορών με υψηλές επιδόσεις δηλώνουν υψηλή συχνότητα νυσταλέας οδήγησης.
- γ) Την ημερήσια υπνηλία. Ζητήθηκε από τους οδηγούς να συμπληρώσουν την κλίμακα της υπνηλίας του Epworth, ένα απλό όργανο που κατοχυρώθηκε και χρησιμοποιείται παγκοσμίως για την αξιολόγηση της παρατεταμένης ημερήσιας υπνηλίας (Johns, 1991). Αυτή η κλίμακα αποτελείται από 8 ερωτήσεις που αφορούν σε καταστάσεις συνδεδεμένες με καθημερινές δραστηριότητες. Ορισμένες καταστάσεις ημερήσιας υπνηλίας ήταν ο ελαφρύς ύπνος (γλάρωμα) ή ο ύπνος όταν τα άτομα: 1) κάθονται και διαβάζουν, 2) παρακολουθούν τηλεόραση και 3) κάθονται αδρανείς σε δημόσιο χώρο κ.λπ. Ζητήθηκε από

τους συμμετέχοντες να υπολογίσουν σε μια κλίμακα από 0 = ποτέ έως 5 = σχεδόν πάντα, τις πιθανότητες να λαγοκοιμήθηκαν ή να τους πήρε ο ύπνος σε μία από αυτές τις καταστάσεις, το έτος που προηγήθηκε της έρευνας. Η αθροιστική επίδοση με βάση τις οκτώ (8) μεταβλητές της κλίμακας, κυμαινόταν από 0-40. Οι αναφερθείσες υψηλές επιδόσεις αποκάλυπταν την υψηλή τάση προς υπνηλία κατά τη διάρκεια της ημέρας.

- δ) Τα συμπτώματα διαταραχής του ύπνου. Ο συγκεκριμένος δείκτης περιείχε πέντε (5) μεταβλητές που αναφέρονταν στην ποιότητα του ύπνου, κατά τη διάρκεια του τελευταίου μήνα πριν από την έρευνα και χρησιμοποιήθηκε για να αξιολογήσει τους συμμετέχοντες στα συμπτώματα της διαταραχής του ύπνου. Συγκεκριμένα ζητήθηκε από τους οδηγούς να αναφέρουν τη συχνότητα εμφάνισης 5 προβλημάτων στον ύπνου όπως: «Σκεφτόμουν για πολύ ώρα πριν με πάρει ο ύπνος», «Ξυπνούσα στη μέση της νύχτας ή νωρίς το πρωί», «Ένιωθα κουρασμένος όταν ξυπνούσα το πρωί» κ.λπ. Μία 4βάθμια κλίμακα, με τιμές 0 = ποτέ, 1 = 1 φορά την εβδομάδα, 2 = 2-3 φορές την εβδομάδα, και 3 = 4+ φορές την εβδομάδα, χρησιμοποιήθηκε για να μετρήσει τα συμπτώματα της διαταραχής του ύπνου. Αποτελέσματα αναφορών με υψηλές επιδόσεις, δηλώνουν υψηλή διαταραχή του ύπνου.
- ε) Τα προγράμματα ύπνου και εργασίας. Το τελευταίο μέρος του ερωτηματολογίου μελετούσε τις ώρες εργασίας και ύπνου (συμπεριλαμβανομένου και του σύντομου ύπνου) κατά τη διάρκεια της εβδομάδας πριν από τη συνέντευξη. Μία 7βάθμια κλίμακα που αντιστοιχούσε στις 7 ημέρες της εβδομάδας, χρησιμοποιήθηκε για να μετρήσει τις ώρες που καθημερινά αφιερώνονταν στις παραπάνω πρακτικές (εργασία, ύπνο).

2.4. Αξιοπιστία μετρήσεως οργάνων

Ο συντελεστής του Cronbach' alpha υπολογίσθηκε ξεχωριστά για κάθε μία από τις τέσσερις κλίμακες (διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων, νυσταλέα οδήγηση, ημερήσια υπνηλία και συμπτώματα διαταραχής του ύπνου) έτσι ώστε να καθορίσει την ομοιογένεια και την αξιοπιστία των μεταβλητών. Βασισμένος σε 639 απαντήσεις, ο συντελεστής alpha, βρέθηκε με αποδεκτές τιμές για κάθε κλίμακα ($\alpha = .664, .731, .665$ και $.643$ αντίστοιχα).

2.5. Στατιστική ανάλυση

Στη μελέτη χρησιμοποιήθηκαν δύο μέθοδοι στατιστικής ανάλυσης. Η πρώτη μέτρησε τη συχνότητα των ανεξαρτήτων/ερμηνευτικών (predictor variables) μεταβλητών. Αυτές οι μεταβλητές ήταν η νυσταλέα οδήγηση, η ημερήσια υπνηλία, και τα συμπτώματα διαταραχής του ύπνου. Η δεύτερη μέθοδος στατιστικής ανάλυσης ήταν η χρήση μιας εξίσωσης λογαριθμικής παλινδρόμησης (Logistic regression equation), ώστε να αναπτυχθεί ένα υπόδειγμα (model), ικανό, κατά το δυνατόν, να προβλέπει (predicting) τους προσδιοριστικούς παράγοντες που ερμηνεύουν την εμπλοκή των οδηγών σε καταστάσεις αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Η ανάλυση λογαριθμικής παλινδρόμησης επιλέχθηκε επειδή η εξαρτημένη μεταβλητή (outcome variable) τροποποιήθηκε μετά από επανα-κωδικοποίηση σε διχοτομική μεταβλητή, π.χ. 0 = καμία συμμετοχή σε περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι, έναντι 1 = τουλάχιστον μια φορά ανάμιξη σε περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι. Δεδομένα διάφορων κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών εισήχθησαν στην παλινδρομική εξίσωση για να μετρήσουν τον συνδυασμό των επιπτώσεών τους στα περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης (δηλαδή της διακινδύνευσης για αυτοκινητικές συγκρούσεις) αφού θεωρούνταν μεταβλητές ελέγχου. Οι μεταβλητές που ακολουθούν εισήχθησαν στην παλινδρομική ανάλυση ως ανεξάρτητες μεταβλητές (ερμηνευτικές): α) φύλο, ηλικία, τα έτη σπουδών και η οδηγητική εμπειρία, σε χιλιόμετρα, από το έτος της απόκτησης άδειας οδήγησης, β) οι κλίμακες της νυσταλέας οδήγησης, της ημερήσιας υπνηλίας και τα συμπτώματα διαταραχής του ύπνου, γ) οι ώρες εργασίας και ύπνου.

3. Αποτελέσματα

3.1. Προσωπικά χαρακτηριστικά των οδηγών

Λεπτομέρειες σχετικές με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των οδηγών βρίσκονται στον Πίνακα 1. Η μέση ηλικία των οδηγών ήταν τα 34 έτη (κυμαινόταν μεταξύ 19 έως 65 ετών). Το μορφωτικό επίπεδο (σε έτη εκπαίδευσης) είχε μέσο όρο τα 13,5 χρόνια και η οδηγητική εμπειρία (σε χιλιόμετρα που διανύθηκαν από το έτος απόκτησης της άδειας οδήγησης) τα 190.383 χιλιόμετρα.

Πίνακας 1
Κατανομή οδηγών με βάση
τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά

Μεταβλητές	<i>n</i>	%
<i>Φύλο</i>		
Άνδρες	394	61.6
Γυναίκες	246	38.4
<i>Απασχόληση</i>		
Αυτοαπασχολούμενοι, επιστήμονες, κ.ά.	78	12.2
Έμποροι	37	5.8
Υπάλληλοι	133	20.8
Τομέας υπηρεσιών	152	23.8
Εργάτες	65	10.2
Νοικοκυρές	30	4.7
Φοιτητές, Στρατιώτες	113	17.5
Άνεργοι, κ.α.	32	5.0
<i>Οικογενειακή Κατάσταση</i>		
Άγαμοι	351	54.8
Έγγαμοι	264	41.3
Άλλοι	25	3.9
	M.T.	T.A.
Ηλικία	34	12
Έτη εκπαίδευσης	13.0	3
Διανυθέντα χιλιόμετρα από την λήψη άδειας οδήγησης	190,383	326,732

3.2. Κατανομές διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης, νυσταλέας οδήγησης, ημερήσιας υπνηλίας και συμπτωμάτων διαταραχής του ύπνου

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, 35 οδηγοί (5,5%) ανέφεραν ότι αποκοιμήθηκαν στο τιμόνι 1-2 φορές κατά τη διάρκεια του έτους που προηγήθηκε της μελέτης, ενώ 95 οδηγοί (15%) δήλωσαν εμπλοκή σε περιστατικά σχεδόν αποκοίμισης τουλάχιστον 1-2 φορές κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου.

Όσον αφορά την αναφερθείσα νυσταλέα οδήγηση που παρουσιάζεται στον Πίνακα 2, ορισμένα από τα αποτελέσματα αποκαλύπτουν ότι τουλάχιστον 1-2 φορές το 25,5% των ερωτώμενων δεν μπορούσε να θυμηθεί τα τελευταία χιλιόμετρα που διήνυσε (Κατάσταση 1), και το 59,1% δήλωσε ότι χασμουριόταν επανειλημμένα κατά τη διάρκεια της οδήγησης (Κατάσταση 6) τουλάχιστον 1-2 φορές κατά τους 12 μήνες πριν από την έρευνα (περισσότερα αποτελέσματα στον Πίνακα 2). Τα αποτελέσματα σχετικά με την αναφερθείσα ημερήσια υπνηλία και τα συμπτώματα διαταραχής του ύπνου εμφανίζονται στους Πίνακες 3 και 4.

Ως προς τις ώρες εργασίας και ύπνου ανά βδομάδα, οι συμμετέχοντες ανέφεραν ένα μέσο όρο 36.5 ωρών (T.A. = 17.7) και 42 ωρών (T.A. = 7) αντίστοιχα.

3.3. Νυσταλέα οδήγηση, ημερήσια υπνηλία και ποσότητα ύπνου ως προγνωστικοί δείκτες διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης

Χρησιμοποιήθηκε ένα υπόδειγμα λογαριθμικής παλινδρομικής. Το υπόδειγμα περιελάμβανε 7 ερμηνευτικές (ανεξάρτητες) μεταβλητές, που επιλέχθηκαν σύμφωνα με θεωρητικά και εμπειρικά κριτήρια. Πλήρεις πληροφορίες υπήρχαν για κάθε μία από τις 638 περιπτώσεις στις οποίες βασίστηκε το υπόδειγμα. Το X^2 του υποδείγματος ήταν 120.81 (df 7) και ήταν στατιστικώς υψηλά σημαντικό ($p < .00005$). Οι στατιστικές δοκιμασίες έδειξαν για Cox-Snell R^2 test = .173 και για Nagelkerke R^2 = .293.

Έπειτα από έλεγχο των επιδράσεων των προσωπικών χαρακτηριστικών του οδηγού, τα αποτελέσματα του υποδείγματος αποκάλυψαν σημαντικό συσχετισμό μεταξύ ορισμένων χαρακτηριστικών του ύπνου και της κούρασης του οδηγού και των περιστατικών αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά τη διάρκεια της οδήγησης (Πίνακας 5). Πιο συγκεκριμένα, αύξηση κατά μία μονάδα της

Πίνακας 2

Οι αναφερθείσες καταστάσεις νυσταλέας οδήγησης (%)
κατά τους 12 προηγούμενους μήνες (N = 640)

Καταστάσεις Νυσταλέας Οδήγησης	ποτέ	1-2 φορές	3-4 φορές	> 5 φορές
1. Δεν μπορούσα να θυμηθώ τα τελευταία χιλιόμετρα που οδήγησα	75,5	16,9	3,8	3,9
2. Είχα ασυνάρτητες σκέψεις	66,6	14,5	6,9	12,0
3. Είχα δυσκολίες στο να διατηρήσω τα μάτια μου ανοικτά κι εστιασμένα	72,2	19,1	4,4	4,4
4. Είχα δυσκολίες στο να διατηρήσω το κεφάλι μου σε όρθια στάση	86,4	8,3	3,3	2,0
5. Άλλαζα λωρίδα χωρίς λόγο	70,8	17,7	5,2	6,4
6. Χασμουριόμουν επανειλημμένα	40,9	28,3	13,3	7,5
7. Μου διέφευγαν οι οδικές σημάσεις	58,9	25,3	8,6	7,2
8. Αντιλαμβανόμουν ότι επανέφερα απότομα το αυτοκίνητό μου πίσω στη λωρίδα οδήγησης	72,0	17,7	5,9	4,4

Πίνακας 3

Οι αναφερθείσες καταστάσεις Ημερήσιας Υπνηλίας (%)
κατά τους προηγούμενους 12 μήνες (N = 640)

Καταστάσεις Ημερήσιας Υπνηλίας	ποτέ	1-2 φορές	3-4 φορές	> 5 φορές
1. Καθώς καθόμουν και διάβαζα	53,6	23,9	10,2	12,3
2. Καθώς παρακολουθούσα τηλεόραση	12,5	20,0	17,8	49,7
3. Καθώς καθόμουν άπραγος σε ένα δημόσιο χώρο	87,7	8,1	2,0	2,2
4. Καθώς ήμουν επιβάτης σε ένα όχημα	35,3	26,4	15,6	22,7
5. Καθώς αναπαυόμουν ξαπλωμένος το απόγευμα	23,4	22,2	20,2	34,2
6. Καθώς καθόμουν και μιλούσα σε κάποιον	89,1	5,2	1,7	4,1
7. Καθώς καθόμουν ήσυχα μετά το μεσημεριανό γεύμα	45,6	20,3	13,0	21,1
8. Καθώς βρισκόμουν σε ένα όχημα σταματημένο για μερικά λεπτά μέσα στην κίνηση	92,8	4,4	1,4	1,4

Πίνακας 4

Τα αναφερθέντα Συμπτώματα Διαταραχής του Ύπνου (%) κατά τη διάρκεια του προηγούμενου μήνα (N = 640)

Συμπτώματα Διαταραχής του Ύπνου	ποτέ	1 φορά	2 φορές	3-4 φορές
1. Δεν μπορούσα να αποκοιμηθώ για περισσότερο από 30' αφού πήγα το βράδυ στο κρεβάτι	35,8	33,0	16,7	14,5
2. Στριφογύριζα στο κρεβάτι για πολλή ώρα σκεπτόμενος	29,4	34,1	19,1	17,5
3. Ροχάλιζα ή έβηχα δυνατά	56,7	19,7	10,9	12,7
4. Ξύπνησα μέσα στη νύχτα ή νωρίς το πρωί	48,8	24,7	12,2	14,4
5. Ένιωσα κουρασμένος όταν ξύπνησα το πρωί	29,4	30,3	21,7	18,6
6. Ένιωσα κουρασμένος κατά τη διάρκεια της ημέρας επειδή δεν κοιμήθηκα καλά	22,1	33,0	29,0	16,0

Πίνακας 5

Λογαριθμική Παλινδρομική Ανάλυση-Αποτελέσματα ανάλυσης
ως προς τα αναφερθέντα περιστατικά αποκοίμισης
και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση

	b	S.E.	P	Exp(B)
Constant	-1,136	0,972	0,243	0,321
<i>Προσωπικά χαρακτηριστικά</i>				
Φύλο	-0,772	0,296	0,009	0,462
Διανυθέντα χιλιόμετρα από την λήψη άδειας οδήγησης (ανά 50.000)	0,035	,016	,025	1,036
<i>Χαρακτηριστικά Ύπνου και Κόπωσης</i>				
Νυσταλέα Οδήγηση	0,153	0,025	0,000	1,165
Ημερήσια Υπνηλία	0,057	0,022	0,009	1,058
Συμπτώματα Διαταραχής του Ύπνου	-0,008	0,033	0,821	0,993
Ποσότητα ύπνου/ εβδομάδα	-0,057	0,019	0,003	0,944
Ώρες εργασίας/ εβδομάδα	0,012	0,007	0,107	1,012

κλίμακας της νυσταλέας οδήγησης και της ημερήσιας υπνηλίας βρέθηκε να αυξάνει κατά 16,5% και 5,8% αντίστοιχα τις πιθανότητες εμπλοκής του οδηγού σε περιστατικό αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά τη διάρκεια της οδήγησης. Αντιθέτως, μείωση κατά μια μονάδα στην ποσότητα του εβδομαδιαίου ύπνου, βρέθηκε να αυξάνει τις πιθανότητες εμπλοκής σε περιστατικό αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι περίπου κατά 6%.

Όσον αφορά στα προσωπικά χαρακτηριστικά των οδηγών, οι άντρες βρέθηκαν να έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες εμπλοκής σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση και η ετήσια απόσταση σε χιλιόμετρα που διάνυσαν οι οδηγοί εμφανίστηκαν να έχουν θετική επίδραση στη διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων. Ειδικότερα, κάθε επιπλέον 50.000 χιλιό-

μετρα οδήγησης (περίπου ανά 2.5 χρόνια) βρέθηκαν να αυξάνουν περίπου κατά 3.6% τις πιθανότητες εμπλοκής του οδηγού σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι.

4. Συζήτηση

Τα περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη προκειμένου να εκτιμηθεί η διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης. Τέτοια περιστατικά είναι πολύ περισσότερα από τις συγκρούσεις αλλά πιστεύεται ότι σχετίζονται με τις συγκρούσεις (Dingus et al., 1999) και ότι παρέχουν χρήσιμες ενδείξεις για τη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης (Sagberg, 1999). Για παράδειγμα κάποιος μπορεί να εκλάβει την αυτοκινητική σύγκρουση σαν μια κατάσταση στην οποία ένας οδηγός απέτυχε να αποφύγει τη σύγκρουση αν και είχε πραγματοποιήσει ενέργεια αποφυγής (Hanowski et al., 2003). Εφόσον ο αριθμός των περιστατικών αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση είναι μεγαλύτερος συγκρινόμενος με τα τροχαία, δεδομένα αυτού του είδους μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναλλακτικά των τροχαίων (Sagberg, 1999). Εξάλλου, η πιθανότητα να αισθανθεί κάποιος ότι πλησιάζει στην αποκοίμιση κατά τη διάρκεια της οδήγησης και η προηγούμενη εμπειρία σε περιστατικά αποκοίμισης κατά την οδήγηση, έχουν βρεθεί σε προηγούμενες έρευνες να προβλέπουν την πιθανότητα αυτοκινητικής σύγκρουσης (Maycock, 1997· Stutts et al., 1999· Stutts et al., 2003).

Υιοθετώντας αυτή την άποψη, η διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης στην παρούσα μελέτη, προσεγγίσθηκε διαμέσου των περιστατικών αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Τα σχετικά αποτελέσματα κατέδειξαν 5.5% των συμμετεχόντων να έχει βιώσει περιστατικό αποκοίμισης στο τιμόνι τουλάχιστον 1-2 φορές κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους και 15% των συμμετεχόντων να έχει βιώσει περιστατικό σχεδόν αποκοίμισης με την ίδια συχνότητα. Με βάση τα παραπάνω, ένας στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να εξεταστεί ο βαθμός στον οποίο τα περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση, ως συμπεριφορές που επιδρούν στη συνολική διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης, μπορούν να προβλεφθούν στη βάση ποικίλων προσωπικών πληροφοριών και διαφορετικών

προτύπων σχετιζόμενων με τον οδηγό. Για το λόγο αυτό, πραγματοποιήθηκε μία προσπάθεια να αναζητηθούν πιθανοί προγνωστικοί δείκτες ανάμεσα στα χαρακτηριστικά του ύπνου, της εργασίας και της οδήγησης των συμμετεχόντων, τα οποία πιθανόν να επιδρούν στην οδική συμπεριφορά και τη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης.

Όσον αφορά στα οδηγητικά πρότυπα, η νυσταλέα οδήγηση έχει καταδειχθεί ως διακινδυνευμένη συμπεριφορά που προκαλεί εξασθένηση των οδηγητικών ικανοτήτων (Johns, 2000). Η νύστα εμφανίζεται να είναι πολύ διαδεδομένη μεταξύ των οδηγών, αν και έχει υποτιμηθεί και ανεπαρκώς αναφερθεί ως παράγοντας που συμβάλλει στις οδικές συγκρούσεις (Brown, 1994· Fell, 1994· McCartt et al., 1996· Mc Cartt et al., 2000). Μεγάλο μέρος των ερευνών που υπάρχουν σχετικά, εξέτασε τη διάδοση της νύστας και της υπνηλίας στον πληθυσμό των οδηγών και τη συνεισφορά τους στη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης. Εκτιμήσεις για τις αναφερθείσες στην αστυνομία οδικές συγκρούσεις στις ΗΠΑ, δείχνουν ότι 1.2% και 1.6% των συνολικών αυτοκινητικών συγκρούσεων, σχετίζονταν με τη νύστα (Knippling and Wang, 1995). Παρόμοιες εκτιμήσεις για την Αγγλία έδειξαν την υπνηλία να ευθύνεται για το 16% των αναφερθέντων στην αστυνομία τροχαίων στις κύριες οδούς και για περισσότερο από 20% στους αυτοκινητόδρομους (Horne and Reyner, 1995). Επιπλέον, πληροφορίες βασισμένες σε βιβλιογραφική ανασκόπηση, έδειξαν συμμετοχή της υπνηλίας του οδηγού σε 1-3% όλων των αυτοκινητικών συγκρούσεων στις ΗΠΑ (Lyznicki et al., 1998).

Εν τούτοις, η νυσταλέα οδήγηση δεν συνεπάγεται απαραίτητα την εμπλοκή του οδηγού σε περιστατικό αποκοίμισης στο τιμόνι ή σε αυτοκινητική σύγκρουση. Για το λόγο αυτό, ένας στόχος ήταν να διερευνηθεί κατά πόσο η νύστα ασκεί κάποια επίδραση στην πιθανότητα αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση και στη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης. Για την αποτίμηση της νύστας κατά την οδήγηση, μία κλίμακα με μία σειρά διαφορετικών οδηγητικών περιπτώσεων, κατασκευάστηκε από τους ερευνητές, η οποία μετρούσε τη συχνότητα της νυσταλέας οδήγησης κατά τη διάρκεια του περασμένου έτους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υψηλή βαθμολογία στη νυσταλέα οδήγηση κατά το περασμένο έτος, προέβλεπε μεγαλύτερη πιθανότητα εμπλοκής σε περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης. Πιο συγκεκριμένα, με την αύξηση μιας μονάδας στη νυσταλέα οδήγηση, αυξάνονταν κατά 16.5% οι πιθανότητες αποκοίμισης και σχεδόν

αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Αυτό συνάδει με το εύρημα των Stutts et al. (2003), οι οποίοι εξέτασαν τη νυσταλέα οδήγηση για διάστημα ενός έτους και τη σχέση της με τη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, έχοντας οδηγήσει νυσταλέα τουλάχιστον 1-2 φορές κατά το περασμένο έτος, σχετιζόταν με 6 φορές μεγαλύτερη πιθανότητα αυτοκινητικής σύγκρουσης σχετιζόμενης με τον ύπνο. Γι' αυτούς που δήλωσαν νυσταλέα οδήγηση σε περισσότερες από 10 περιστάσεις κατά το περασμένο έτος, οι πιθανότητες αυτοκινητικής σύγκρουσης σχετιζόμενης με τον ύπνο, ήταν 17 φορές μεγαλύτερη.

Αυτή η σχέση που βρέθηκε να συνδέει τη νυσταλέα οδήγηση, με τα περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης, δεν ήταν απρόβλεπτη καθώς η νύστα είναι η ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ εγρήγορης και ύπνου και συνοδεύεται από πολλές ψυχοφυσιολογικές αλλαγές, οι οποίες θεωρούνται ανάθεμα για την ασφαλή οδήγηση. Τέτοιες αλλαγές είναι η εξασθένηση της οπτικής αντίληψης, η αδυναμία διατήρησης εστιασμένης οπτικής προσοχής, η εξασθένηση των υψηλών γνωστικών λειτουργιών και της θέλησης (Dinges, 1995· Leger, 1995· Lyznicki et al., 1998· Thomas et al., 1998· Lamond and Dawson, 1999· Jones, 2000). Παρόλο που η νύστα κατά την οδήγηση δεν προδικάζει την έναρξη του ύπνου, ο οδηγός που έχει επεισέλθει σε αυτή την ενδιάμεση κατάσταση, αναμένεται να μπορεί να μεταβεί ευκολότερα στην κατάσταση ύπνου από κάποιον που βρίσκεται σε πλήρη εγρήγορη. Ο οδηγός σε αυτή την περίπτωση, θεωρείται ότι είναι περισσότερο επιρρεπής σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση, αφού η νύστα επιβραδύνει το χρόνο αντίδρασής του, μειώνει την προσοχή του και εξασθενίζει την κρίση του. Όσο περισσότερο νυσταγμένος είναι κάποιος, τόσο λιγότερο ανταποκρίνεται στα σημάδια του ύπνου. Σχετικά με αυτό, προηγούμενες έρευνες έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι δεν είναι καλοί κριτές του βαθμού της νύστας που τους κατέχει και της πιθανότητας να αποκοιμηθούν στο τιμόνι (Itoi et al., 1993· Filliatraut et al., 1996· FHWA, 1998). Ακόμη όμως και στην περίπτωση που ένας οδηγός εμφανίζει την ικανότητα να αναγνωρίζει τα σημάδια του κινδύνου, είναι αμφίβολο κατά πόσο θα αντιδράσει σωστά.

Ένας ακόμη προγνωστικός δείκτης της αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση, αφορούσε στα χαρακτηριστικά του ύπνου των οδηγών. Πιο συγκεκριμένα, η εκτίμηση της ημερήσιας υπνηλίας εξυπηρέτησε επίσης την προσπάθεια να αναγνωριστούν οι παράγοντες διακινδύνευσης για αποκοίμιση στο τι-

μόνι. Το επίπεδο της ημερήσιας υπνηλίας (της αδυναμίας αντίστασης στον ύπνο) μετρήθηκε με τη χρήση της κλίμακας ύπνου Erworth, η οποία αξιολογεί την πιθανότητα σχεδόν αποκοίμισης ή αποκοίμισης του ατόμου, σε οκτώ διαφορετικές καταστάσεις (Johns, 1991). Αποδείχθηκε λοιπόν ότι υψηλή βαθμολογία στην ημερήσια υπνηλία σχετίζεται με αυξημένη πιθανότητα εμπλοκής σε περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης. Ειδικότερα, η αύξηση κατά μία μονάδα στην ημερήσια υπνηλία βρέθηκε να αυξάνει περίπου κατά 6% τις πιθανότητες εμπλοκής σε περιστατικά αποκοίμισης ή σχεδόν αποκοίμισης. Αυτός ο παράγοντας έχει ήδη αναγνωριστεί σε προηγούμενες έρευνες ως παράγοντας με μεγάλη προγνωστική σημασία όσον αφορά την αποκοίμιση στο τιμόνι και ως προς τη σχέση του με την αύξηση της διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης. Οι αντίστοιχες πιθανότητες που αφορούν στην ημερήσια υπνηλία όπως καταδείχθηκαν από τους McCartt et al. (2000) αναφέρουν ότι οι πιθανότητες αποκοίμισης κατά την οδήγηση αυξάνουν περίπου δυόμισι φορές για κάθε μονάδα αύξησης στον παράγοντα της ημερήσιας υπνηλίας. Επικεντρώνοντας στους παράγοντες διακινδύνευσης του οδηγού ως προς τα τροχαία που σχετίζονταν με τον ύπνο, οι Stutts et al. (2003) βρήκαν τα υψηλότερα επίπεδα ημερήσιας υπνηλίας να σχετίζονται με αυξημένες πιθανότητες σύγκρουσης σχετιζόμενης με τον ύπνο. Παρομοίως, ο Maycock (1997) έδειξε ότι υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα Erworth (κλίμακα μέτρησης της ημερήσιας υπνηλίας) αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα να αισθανθεί ο οδηγός ότι πλησιάζει στην αποκοίμιση κατά την οδήγηση.

Αυτό φαίνεται δικαιολογημένο, από το γεγονός ότι η ημερήσια υπνηλία προκαλεί μια ακαταμάχητη ανάγκη για αποκοίμιση κατά τη διάρκεια της ημέρας, ακόμη και μετά από συμπλήρωση επαρκών ωρών ύπνου κατά τη διάρκεια της νύχτας. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, η ημερήσια υπνηλία θεωρείται ότι παρεμβαίνει σημαντικά στην ικανότητα του ανθρώπου να οδηγεί. Η διακινδύνευση έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι η ημερήσια υπνηλία μπορεί να συμβεί πολλές φορές κατά τη διάρκεια μιας μέρας και χωρίς προειδοποίηση. Η πιθανότητα ξαφνικής και απρόσμενης «επίθεσης» του ύπνου, μπορεί να είναι εξαιρετικά επικίνδυνη όταν συμβεί εν ώρα οδήγησης. Είναι σημαντικό λοιπόν να αναζητείται η αιτία του προβλήματος, καθώς η ημερήσια υπνηλία, όταν δεν οφείλεται στη στέρηση ύπνου, προκύπτει αναμφισβήτητα από μια αναγνωρίσιμη και θεραπεύσιμη διαταραχή του ύπνου. Παρόλο που στη δική μας μελέτη δεν επιβεβαιώθηκε, πολλές έρευνες στο

παρελθόν έχουν καταδείξει ισχυρή σχέση μεταξύ διαταραχών του ύπνου και εμπλοκής σε αυτοκινητικές συγκρούσεις (George et al., 1987· Findley et al., 1988· Aldrich 1989). Ωστόσο, η ημερήσια υπνηλία θα μπορούσε να αποδοθεί και στον τρόπο ζωής του ατόμου, όταν αυτός χαρακτηρίζεται από στέρηση ύπνου (Mitler et al., 1988· Carskadon, 1990).

Δεδομένων των συνεπειών της απώλειας ύπνου στην οδηγική απόδοση, θεωρήθηκε χρήσιμο να διερευνηθεί η επίδραση του ύπνου στην πιθανότητα αποκοίμισης κατά την οδήγηση και η προγνωστική της σημασία. Για το σκοπό αυτό, η ποσότητα ύπνου που συμπληρώθηκε σε περίοδο μίας εβδομάδας, μετρήθηκε με τη χρήση μιας κλίμακας επτά ημερών. Όσον αφορά στα αποτελέσματα, οι συμμετέχοντες δήλωσαν μέσο όρο ύπνου 42 ωρών. Όπως αναμενόταν, οι λιγότερες ώρες ύπνου κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου που μετρήθηκε και που αφορούσε στην εβδομάδα πριν από τη συνέντευξη, βρέθηκαν να σχετίζονται με αυξημένη πιθανότητα εμπλοκής του οδηγού σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Η σχέση μεταξύ απώλειας ύπνου και διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης, είναι πολύ γνωστή σε μας από προηγούμενες έρευνες που δείχνουν την ποσότητα ύπνου να εμφανίζει ισχυρή συσχέτιση με τη νυσταλέα οδήγηση και την εμπλοκή σε αυτοκινητικές συγκρούσεις (National Transportation Safety Board, 1995· Mac Cartt et al., 1996· Carter et al., 2003· Stutts et al., 2003).

Αυτό το εύρημα μπορεί να λάβει διάφορες εξηγήσεις, κυρίως σχετιζόμενες με την υπνηλία και την εξασθένηση που επιφέρει στην οδηγική απόδοση. Οι λιγότερες ώρες ύπνου καθώς και οι διαδοχικές μέρες περιορισμένου ύπνου, όπως έχει παλαιότερα καταδειχθεί, επηρεάζουν την εγρήγορση του ατόμου, αυξάνουν την τάση για αποκοίμιση κατά τη διάρκεια ωρών φυσιολογικής εγρήγορσης και μειώνουν την ψυχοκινητική απόδοση (Wilkinson et al., 1966· Carskadon and Dement, 1981· Mitler et al., 1997). Οι Carter et al. (2003), απέδωσαν αυτή την επιρρέπεια στην αυτοκινητική σύγκρουση, στη μειωμένη ευεξία και ελλιπή προσοχή λόγω της απώλειας ύπνου. Αυτό είναι λογικό, αφού η μικρή διάρκεια ύπνου θεωρείται ότι έχει αρνητικά αποτελέσματα στην εγρήγορση (Rosenthal et al., 1993a· Gillberg, 1995). Η υπνηλία θεωρείται ότι οδηγεί σε αυτοκινητικές συγκρούσεις επειδή εξασθενίζει στοιχεία της ανθρώπινης απόδοσης που είναι ουσιώδη για την ασφαλή οδήγηση (Dinges and Kribbs, 1991). Πιο συγκεκριμένα, η ικανότητα διατήρησης οπτικής επαγρύπνησης και γρήγορης αντίδρασης

μειώνεται με την αύξηση των επιπέδων υπνηλίας (Dinges, 1995). Η υπνηλία και η μειωμένη ευεξία θεωρούνται ότι μειώνουν την ικανότητα του οδηγού να λειτουργήσει στο οδικό περιβάλλον (Carter et al., 2003). Άλλοι ερευνητές πρότειναν ότι η στέρηση ύπνου συμβάλλει στις αυτοκινητικές συγκρούσεις επιφέροντας αλλαγές στις λειτουργίες των οφθαλμών (De Genaro et al., 2000· Russo et al., 1999).

Επιπροσθέτως, η παρούσα μελέτη εξέτασε το βαθμό στον οποίο το κοινωνιολογικό προφίλ και άλλες πληροφορίες σχετικά με τους συμμετέχοντες θα μπορούσαν να προβλέψουν την πιθανότητα εμπλοκής σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Για το σκοπό αυτό, δημογραφικά χαρακτηριστικά του οδηγού όπως το φύλο, η ηλικία και τα ετήσια χιλιόμετρα οδήγησης, χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση. Μεταξύ όλων των μεταβλητών που εξετάστηκαν, το φύλο βρέθηκε να είναι ισχυρός προγνωστικός δείκτης εμπλοκής του οδηγού σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι, με τους άνδρες να εμφανίζουν υψηλότερες πιθανότητες από τις γυναίκες. Πραγματικά, πολλές έρευνες έχουν δείξει την αυξημένη εκπροσώπηση των αντρών σε περιστατικά αποκοίμισης κατά την οδήγηση (McCartt et al., 1996· Sagberg, 1999). Αυτό φαίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον αν λάβουμε υπόψη ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανόν σε σχέση με τους άνδρες να αναφέρουν στην αστυνομία τη σύγκρουση. Αυτό το εύρημα συνάδει με αυτό που παρουσίασαν οι Davis and Gao (1993), οι οποίοι βρήκαν τους άντρες οδηγούς να είναι κατά 40% πιο επιρρεπείς στις αυτοκινητικές συγκρούσεις από τις γυναίκες οδηγούς. Επιπροσθέτως, δεδομένα από την Εθνική Υπηρεσία Οδικής Ασφάλειας των ΗΠΑ (NHTSA) έδειξαν ότι οι άντρες έχουν πέντε φορές μεγαλύτερη πιθανότητα να εμπλακούν σε αυτοκινητικές συγκρούσεις που οφείλονται στη νυσταλέα οδήγηση, από τις γυναίκες (Wang, Knipling and Goodman, 1996). Οι McCartt et al. (1996) έχουν επίσης καταδείξει μια σχέση μεταξύ της αυξημένης συχνότητας νυσταλέας οδήγησης και του ανδρικού φύλου. Αυτό το εύρημα θα μπορούσε να αποδοθεί στο γεγονός ότι οι άντρες, πιο συχνά από τις γυναίκες, οδηγούν κάτω από διακινδυνευμένες συνθήκες όπως για παράδειγμα στο σκοτάδι, με βροχή ή σε υψηλές ταχύτητες. Εναλλακτικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες αναγνωρίζουν την έλλειψη οδηγητικής εμπειρίας που τις διακρίνει και για το λόγο αυτό παίρνουν πρόσθετα μέτρα προφύλαξης. Αυτό το εύρημα υπογραμμίζει για μια ακόμη φορά, την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα

στις διάφορες πτυχές της επίδρασης που έχει το φύλο στη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης.

Τέλος η οδηγητική εμπειρία, εμφανίστηκε να σχετίζεται θετικά με περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης κατά την οδήγηση. Πιο συγκεκριμένα, κάθε επιπλέον 50.000 χιλιόμετρα ετησίως, βρέθηκαν να αυξάνουν κατά 3.6% τις πιθανότητες αποκοίμισης του οδηγού στο τιμόνι και της σχετικής διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης. Κάθε 50.000 χιλιόμετρα σε αυτήν την έρευνα, αντιστοιχούσαν σε 2.5 χρόνια περίπου οδηγητικής εμπειρίας. Αυτό είναι σύμφωνο με τα ευρήματα άλλων ερευνών όπου ο μεγαλύτερος αριθμός χιλιομέτρων που διανύθηκαν ετησίως, βρέθηκαν να σχετίζονται με μια αυξημένη συχνότητα νυσταλέας οδήγησης και συνολικής διακινδύνευσης αυτοκινητικής σύγκρουσης (McCartt et al., 1996· Maycock, 1997· Stutts et al., 2003). Σε σχέση με αυτό το εύρημα, κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι όσο περισσότερα χιλιόμετρα διανύονται κάθε χρόνο, τόσο μεγαλύτερη πείρα προσθέτουν στον οδηγό, συμβάλλοντας στην εξοικειώσή του με την οδήγηση και στην απόκτηση ωριμότητας ως προς την αντιμετώπιση οδικών κινδύνων. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, τα περισσότερα χιλιόμετρα που διανύονται ετησίως υπονοούν περισσότερο χρόνο έκθεσης των οδηγών στους οδικούς κινδύνους, συμπεριλαμβανομένων των περιστατικών αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι. Με άλλα λόγια, ο οδηγός θεωρείται ότι γίνεται πιο επιρρεπής στις οδικές συγκρούσεις, όταν καταναλώνει περισσότερο χρόνο στο δρόμο. Αυτό το επιχείρημα φαίνεται λογικό και εφόσον τεκμηριώνεται από προηγούμενες έρευνες, παρέχει στο εύρημά μας αιτιολογημένη εξήγηση.

5. Συμπεράσματα

Δεν υπάρχει αμφισβήτηση ότι η νύστα εκθέτει σε μεγάλο κίνδυνο όταν εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της οδήγησης με πιο διαδεδομένη εκδήλωση, την ανάμειξη του οδηγού σε περιστατικά αποκοίμισης και σχεδόν αποκοίμισης στο τιμόνι. Γι' αυτό είναι απαραίτητο να διεξαχθεί περισσότερη έρευνα βασισμένη στους παράγοντες που σχετίζονται με την έναρξη της νύστας κατά την οδήγηση προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη κατανόηση του προβλήματος της νυσταλέας οδήγησης και της αποκοίμισης στο

τιμόνι. Μερικοί παράγοντες που προτείνονται στη βιβλιογραφία ότι επηρεάζουν την νύστα κατά τη διάρκεια της οδήγησης είναι η περιβαλλοντική διέγερση, η στάση του οδηγού, η φυσική και πνευματική δραστηριότητα τη συγκεκριμένη στιγμή (Johns, 1994, 1998· Sagberg, 1999). Άλλοι παράγοντες που αναγνωρίστηκαν ότι έχουν την ίδια επίδραση στην νύστα, ήταν ο αριθμός των ωρών οδήγησης πριν την έναρξη της νύστας, το μέγεθος της ημερήσιας υπνηλίας, οι μειωμένες ώρες ύπνου και οι διαδοχικές μέρες περιορισμένου ύπνου. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην ημερήσια υπνηλία κυρίως για άτομα που οδηγούν επαγγελματικά και συνεπώς καταναλώνουν πολύ χρόνο στο δρόμο. Περαιτέρω έρευνα πάνω στη σχέση μεταξύ ημερήσιας υπνηλίας και αποκοίμισης στο τιμόνι, θα πρέπει να λάβει υπόψη τη φύση της ημερήσιας υπνηλίας και να δώσει περισσότερη έμφαση στα πρότυπα που αφορούν στον τρόπο ζωής του οδηγού, τα οποία πιθανόν να έχουν σημαντικό αντίκτυπο στη διακινδύνευση αυτοκινητικής σύγκρουσης. Δυστυχώς, στη σύγχρονη κοινωνία τα άτομα συχνά αναγκάζονται να ζουν, να εργάζονται και να ψυχαγωγούνται ενάντια στο βιολογικό τους ρολόι και ανεξάρτητα από τις ανάγκες του σώματος. Η εργασία με βάρδιες και η ολονύκτια διασκέδαση, είναι μερικά παραδείγματα της σύγχρονης ζωής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η απώλεια ύπνου τείνει να γίνει πολύ διαδεδομένη μεταξύ των ανθρώπων και η αποκοίμιση στο τιμόνι φαίνεται να είναι συμπεριφορά διακινδύνευσης που επηρεάζει ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Για το λόγο αυτό, πρόσθετες παράμετροι σχετικές με τον ελληνικό τρόπο ζωής, θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη σε μελλοντική έρευνα, αφού το εύρημα που αφορά στη στέρηση ύπνου αντανακλά τα πρότυπα ύπνου του ατόμου, τα οποία είναι πιθανό να επηρεάζονται από τον ελληνικό τρόπο ζωής. Γενικότερα, θα πρέπει να δοθεί περισσότερη προσοχή στη νυσταλέα οδήγηση, ιδίως στην Ελλάδα, όπου οι αυτοκινητικές συγκρούσεις αποτελούν το υπ' αριθμόν ένα αίτιο θανάτου στους νέους, ενώ την ίδια στιγμή η υπνηλία δεν έχει ακόμη αναγνωριστεί σαν αίτιο αυτοκινητικών συγκρούσεων. Εκστρατείες πληροφόρησης και εκπαιδευτικά προγράμματα πρέπει να προάγουν τη συμμόρφωση με τη βιολογική ανάγκη του ύπνου και την κατανόηση των επιπτώσεων της απώλειας ύπνου στην οδηγητική απόδοση και τη διακινδύνευση αυτοκινητικών συγκρούσεων.

Acknowledgments

The Project is co-funded by the European Social Fund and National Ressources under the EPEAEK II program for reforming the Greek educational system.

Βιβλιογραφία

- Aldrich M.S., «Automobile accidents in patients with sleep disorders», *Sleep* 12, 1989, σελ. 487-494.
- Brown, I.D., «Driver fatigue», *Human Factors* 36, 1994, σελ. 298-314.
- Carskadon M.A., Dement W.C., «Cumulative effects of sleep restriction on daytime sleepiness», *Psychophysiology* 18, 1981, σελ. 107-118.
- Carskadon M.A., «Patterns of sleep and sleepiness in adolescence», *Pediatrician* 17, 1990, σελ. 5-12.
- Carter N., Ulfberg J., Nystrom B., Edling C., «Sleep debt, sleepiness and accidents among males in the general population and male professional drivers», *Accident Analysis and Prevention* 35, 2003, σελ. 613-7.
- Chliaoutakis J.E., Darviri C., Demakakos P.Th., «The impact of young drivers' lifestyle on their road traffic accident risk in greater Athens area», *Accident Analysis and Prevention* 31, 1999, σελ. 771-780.
- Chliaoutakis J., Gnardellis Ch., Drakou I., Darviri Ch., Sboukis V., «Modeling the factors related to the seatbelt use by the young drivers of Athens», *Accident Analysis and Prevention* 32, 2000, σελ. 815-825.
- Chliaoutakis J., Demakakos P., Tzamalouka G., Bakou V., Koumaki M., Darviri Ch., «Aggressive behaviour while driving as predictor of car crashes», *Journal of Safety Research*, vol. 33, no 4, 2002, σελ. 431-443.
- Davis G.A., Gao Y., «Statistical methods to support induced exposure analyses of traffic accident data», *Transport. Res. Rec.*, 1401, 1993, σελ. 43-49.
- De Genaro L., Ferrara M., Urbani L., Bertini M., Oculomotor impairment after 1 night of total sleep deprivation: a dissociation between measures of speed and accuracy», *Clinical Neurophysiology* 111, 2000, σελ. 1771-1778
- Dinges D., «An overview of sleepiness and accidents», *Journal of Sleep Research* 4, 1995, σελ. 4-14.
- Dinges D., Kribbs N., «Performing while sleepy: effects of experimentally induced sleepiness», *Sleep, Sleepiness and Performance*, New York, 1991, σελ. 98-128.
- Dingus T.A., Hetrick S., Mollenhauer M., «Empirical methods in support of

- crash avoidance model building and benefits estimation», *ITS Journal* 5, 1999, σελ. 93-125.
- Fell D., «Safety update: Problem definition and countermeasure summary: Fatigue New South Wales Road Safety Bureau», *RUS* 5, 1994.
- Federal Highway Administration, *The Driver Fatigue and Alertness Study*, US Department of Transportation, Federal Highway Administration, Office of Motor Carriers, Washington D.C. 60 p.p. (technical summary), 1998, σελ. 562 (project report).
- Filliatrault D.D., Cooper P.J., King D.J., Siegmund G.P., Won P.K.H., *Efficiency of vehicle-based data to predict lane departure arising from loss of alertness due to fatigue. In 40th Annual Proceedings of the Association for the Advancement of Automotive Medicine*, British Columbia, Vancouver, October 1996.
- Findley L.J., Unverzagt M.E., Suratt P.M., «Automobile accidents involving patients with obstructive sleep apnea», *American Review of Respiration Disorder* 138, 1988, σελ. 337-240.
- George C.F., Nickerson P.W., Hanly P.J., Millar T.W., Kryger M.H., «Sleep-apnea patients have more automobile accidents», *Lancet* 2, 1987, σελ. 447.
- Gillberg M., «Jet lag and sleepiness in aircrew», *Journal of Sleep Research* 4, 1995, σελ. 37-40.
- Gold D.R., Rogacz S., Bock N., Tosteson T.D., Baum T.M., Speizer F.E., Czeisler C.A., «Rotating shift work, Sleep, and accidents related to sleepiness in hospital nurses», *American Journal of Public Health* 82, 1992, σελ. 1011-1014.
- Hanowski J.R., Wierwille W.W., Dingus A.Th., «An on-road study to investigate fatigue in local/short haul trucking», *Accident Analysis and Prevention* 35 (2), Mar. 2003, σελ. 153-60.
- Horne J.A., Reyner L.A., «Sleep related vehicle accidents», *British Medical Journal* 310, 1995, σελ. 565-567.
- Itoi A., Cilveti R., Voth M., Dantz B., Hyde P., Gupta A., Dement W.C., *Can drivers avoid falling asleep at the wheel?*, AAA Foundation for Traffic Safety, Washington D.C., 1993.
- Johns M.W., «A new method for measuring daytime sleepiness: the Epworth sleepiness scale», *Sleep* 14, 1991, σελ. 540-545.
- Johns M.W., «Sleepiness in different situations measured by the Epworth sleepiness scale», *Sleep* 17, 1994, σελ. 703-710.
- Johns M.W., «Rethinking the assessment of sleepiness», *Sleep Medicine Reviews* 2, 1998, σελ. 3-15.
- Johns M.W., «Specificity and sensitivity of the multiple sleep latency test (MSLT), the maintenance of wakefulness test (MWT) and the Epworth sleepiness scale; failure of the MSLT as a gold standard», *Journal of Sleep Research* 9, 2000, σελ. 5-11.
- Kecklund G., Akerstedt T., «Time of day and Swedish road accidents», in Akerstedt T., Kecklund G. (eds), *Work hours, sleepiness and acci-*

- dents, Karolinska Institute, 100 (Stress research report no 248, section of stress research), Stockholm, 1994.
- Knipling R.R., Wang J.-S., «Revised estimates of the US drowsy driver crash problem based on general estimates system case reviews», *Association for the Advancement of Automotive Medicine*, 39th Annual Proceedings, Chicago, IL, *Association for the Advancement of Automotive Medicine*, Chicago, IL, 16-18 October 1995, σελ. 451-466.
- Kontogiannis T., Kossiavelou Z., Marmaras N., «Self reports of aberrant behaviour on the roads: errors and violations in a sample of Greek drivers», *Accident Analysis and Prevention* 34, 2002, σελ. 381-399.
- Lamond N., Dawson D., «Quantifying the performance impairment associated with fatigue», *Journal of Sleep Research* 8, 1999, σελ. 255-262.
- Leger D., «The cost of sleepiness: A response to comments», *Sleep* 18, 1995, σελ. 281-284.
- Lyznicki J.M., Doege T.C., Davis R.M., Williams M.A., «Sleepiness, driving and motor vehicle crashes», *J.A.M.A.* 279, 1998, σελ. 1908-1913.
- Marcus C., Loughlin G., «Effect of sleep deprivation on driving safety in housestaff», *Sleep* 19, 1996, σελ. 763-766.
- Maycock G., «Sleepiness and driving: The experience of U.K. car drivers», *Accident Analysis and Prevention* 29, 1997, σελ. 453-462.
- McCartt A.T., Ribner S.A., Pack A.I., Hammer M.C., «The scope and nature of the drowsy driving problem in New York State», *Accident Analysis and Prevention* 28, 1996, σελ. 511-517.
- McCartt A.T., Rohrbaugh J.W., Hammer M.C., Fuller S.Z., «Factors associated with falling asleep at the wheel among long distance truck drivers», *Accident Analysis and Prevention* 32, 2000, σελ. 493-504.
- Mitler M.M., Carskadon M.A., Czeisler C.S., Dement W.C., Dinges D.F., Graeber R.C., «Catastrophes, sleep, and public policy», *Sleep* 11, 1988, σελ. 100-109.
- Mitler M.M., Miller J.C., Lipsitz J.J., Walsh J.K., Wylie C.D., «The sleep of long haul truck drivers», *New England Journal of Medicine* 337, (11), 1997, σελ. 755-761.
- National Transportation Safety Board, *Factors that Affect Fatigue in Heavy Truck Accidents*, vols. 1-2, Safety Study NTSB/SS-95-01, National Transportation Safety Board, Washington, DC, 1995.
- Petridou E., Skalkidou A., Ioannou N., Trichopoulos D., «Fatalities from non-use of seat belts and helmets in Greece: a nationwide appraisal», *Hellenic Road Traffic Police. Accid Anal Prev.* 30 (1), Jan. 1998, σελ. 87-91.
- Rosenthal L., Roehrs T.A., Rosen A., Roth T., «Level of sleepiness and total sleep time following various time in bed conditions», *Sleep* 16, 1993a, σελ. 226-232.
- Russo M., Thomas M., Sing H., Thorne D., Balkin T., Wesensten N., Red-

- mond D., Welsh A., Rowland L., Johnson D., Cephus R., Hall S., Krichmar J., Belenky G., «Saccadic velocity and pupil constriction latency changes in partial sleep deprivation and correlations with simulated motor vehicle crashes», *Sleep* 22 (1), 1999, σελ. S297-S298.
- Sagberg F., «Road Accident caused by drivers Falling Asleep», *Accident Analysis and Prevention* 33, 1999, σελ. 31-41.
- Stutts E.J., Wilkins W.J., Bradley V.V., *Drowsy Driving Study*, UNC Highway Safety and University of North Carolina, 1999.
- Stutts C.J., Wilkins W.J., Osberg S.J., Vaughn V.B., «Driver risk factors for sleep-related crashes», *Accident Analysis and Prevention* 35, 2003, σελ. 321-31.
- Thomas M., Thorne D., Sing N., Redmond T., Balkin T., Wesensten N., Russo M., Welsh A., Rowland L., Johnson D., Aladdin R., Cephus R., Hall S., Belenky G., «The relationship between driving accidents and microsleep during cumulative sleep deprivation», *Journal of Sleep Research* 7 (2), 1998, σελ. 275.
- Wang J., Knipling R., Goodman M., «The role of driver inattention in crashes: new statistics from the 1995 crashworthiness data system», *Fortieth Annual Proceedings of the Association for the Advancement of Automobile Medicine*, 1996, σελ. 377-392.
- Wilkinson R.T., Edwards R.S., Haines E., «Performance following a night of reduced sleep», *Psychonomic Science* 5, 1966, σελ. 471-472.
- Young T., Blustein J., Finn L., Palta M., «Sleep-disordered breathing and motor vehicle accidents in a population-based sample of employed adults», *Sleep* 20, 1997, σελ. 608-613.

Ευχαριστίες: Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ/Αρχιμήδης.

Οι στάσεις των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Μια ποιοτική έρευνα

Πρίπορας Κωνσταντίνος-Βασίλειος*

Περίληψη

Πολύ συχνά στη διαφήμιση χρησιμοποιείται το σεξουαλικό περιεχόμενο ως μέσο προσέλκυσης της προσοχής των καταναλωτών. Ο σκοπός της έρευνας αυτής ήταν η διερεύνηση των απόψεων και των στάσεων των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τη χρήση του γυμνού ή των σεξουαλικών υπονοουμένων στις διαφημίσεις. Η έρευνα ήταν ποιοτική και πραγματοποιήθηκε με τη χρήση 5 ομάδων εστίασης καταναλωτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι υπάρχει υπέρμετρη χρήση του σεξουαλικού περιεχομένου, χωρίς να προκαλεί τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφού οι καταναλωτές δεν ανακαλούν τις μάρκες και ούτε επηρεάζονται ιδιαίτερα στην απόφαση αγοράς.

1. Εισαγωγή

Η διαφήμιση αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου (Silvuka, 1999) αφού η επιρροή της έχει αυξηθεί δραματικά, με αποτέλεσμα να δημιουργεί και να

* Ο Κωνσταντίνος-Βασίλειος Πρίπορας είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (Πρόγραμμα MBA) και στο ΤΕΙ Σερρών (Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων).

επιβάλει συχνά πρότυπα κατανάλωσης και συμπεριφοράς (Λυμπεράκη και Πελαγίδης, 2002). Συγκεκριμένα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά παρατηρείται μια σημαντική απελευθέρωση στα κοινωνικά ήθη με αποτέλεσμα, η «πρόκληση» με τη χρήση του γυμνού στη διαφήμιση να χρησιμοποιείται όλο και πιο συχνά για την προσέλκυση της προσοχής του δέκτη (Dudley, 1999). Ο κύριος λόγος είναι ότι οι διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο (γυμνό και σεξουαλικά υπονοούμενα) θεωρούνται πιο πειστικές, πιο αρεστές και προκαλούν μεγαλύτερη προσοχή σε σχέση με διαφημίσεις χωρίς σεξουαλικό περιεχόμενο (Reichert et al., 2001). Όπως αναφέρει ο Cohan (2001) στην πραγματικότητα το σεξουαλικό περιεχόμενο στη διαφήμιση προσελκύει την προσοχή του κοινού, γιατί υπάρχει η εντύπωση ότι το σεξ με την ευρεία του έννοια είναι αποτελεσματικό στο να προσελκύει την προσοχή του δέκτη στη συγκεκριμένη διαφήμιση, και μπορεί ευκολότερα να οδηγήσει τους καταναλωτές στην αγορά του προϊόντος (Courtney and Whipple, 1983). Για το λόγο αυτό οι διαφημιστές χρησιμοποιούν το σεξουαλικό περιεχόμενο και στις διαφημίσεις προϊόντων τα οποία δεν συνδέονται με τη σεξουαλικότητα. Για παράδειγμα και στο χώρο του κοινωνικού μάρκετινγκ χρησιμοποιούνται διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο για να παράγουν την επιθυμητή εντύπωση στους τηλεθεατές (Reichert et al., 2001).

Όμως, η αυξανόμενη χρήση του σεξ στις διαφημίσεις έχει προκαλέσει έντονη κριτική. Σύμφωνα με τον Walsh (1994) οι διαφημιστές που χρησιμοποιούν το γυμνό για να προκαλέσουν σοκ στο κοινό πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι ρισκάρουν να αποξενώσουν ένα σημαντικό μερίδιο από τους καλύτερους πελάτες τους. Ο Pollay (1986) υποστηρίζει ότι η ορθότητα των διαφημίσεων αυτού του τύπου είναι αμφισβητούμενη και πολύ περισσότερο στην περίπτωση που το προϊόν δεν συνάδει με το σεξ. Αν τα σεξουαλικά υπονοούμενα ή ύπαρξη γυμνού στη διαφήμιση κάνει το προϊόν περισσότερο αξιομνημόνευτο τότε ο κίνδυνος να προκαλεί κάποιους ίσως να αξίζει. Η δύσκολη ερώτηση για τους περισσότερους διαφημιστές δεν είναι αν η διαφήμιση ενοχλεί ή προκαλεί μερικούς ανθρώπους, αλλά αν το σεξ πουλά τα προϊόντα που διαφημίζουν (Walsh, 1994). Άλλωστε, ο κύριος στόχος κάθε επιτυχημένης διαφήμισης είναι να προσελκύει την προσοχή του καταναλωτή για ένα προϊόν ή υπηρεσία με απώτερο σκοπό την πώληση των αγαθών αυτών (Wells et al., 2003· Ζώτος, 2000).

Λαμβάνοντας υπόψη την αναγκαιότητα αλλά και την κριτική γύρω από τη χρήση του σεξουαλικού περιεχομένου στις διαφημί-

σεις καθώς και τις κοινωνικές μεταβολές, κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθούν οι στάσεις και απόψεις των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τη χρήση γυμνών απεικονίσεων και σεξουαλικών υπονοούμενων στη διαφήμιση. Επίσης, εξετάζονται οι πιθανές διαφοροποιήσεις των στάσεων σε σχέση με το φύλο. Αυτή η μελέτη μπορεί να βοηθήσει τόσο τους διαφημιστές όσο και τις εταιρίες-παραγωγούς να προσαρμόσουν τις στρατηγικές του μάρκετινγκ πιο αποδοτικά στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν περισσότερους καταναλωτές.

Το άρθρο χωρίζεται σε πέντε κύριες ενότητες. Μετά την εισαγωγή ακολουθεί η βιβλιογραφική ανασκόπηση. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας, ενώ στην τέταρτη ενότητα συζητιούνται τα αποτελέσματα της έρευνας. Τέλος ακολουθούν τα συμπεράσματα της έρευνας.

2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Η χρήση του γυμνού στη διαφήμιση αποτελεί θέμα δημόσιας συζήτησης για πολλές δεκαετίες. Από τη δεκαετία του 1960 οι διαφημίσεις συνεχίζουν να αξιοποιούν το γυμνό σαν προεξέχον θέμα για αύξηση των πωλήσεων. Ο λόγος που το γυμνό είναι τόσο δημοφιλές μέσο μάρκετινγκ είναι γιατί πουλά, γιατί θεωρείται απόλαυση και έτσι συνδέοντας ένα προϊόν με απόλαυση έχει σαν αποτέλεσμα υψηλότερες πωλήσεις (Mittal and Lassar, 2000). Από τη δεκαετία του 1950 «σαγηνευτικές» εικόνες χρησιμοποιήθηκαν σε διαφημίσεις μπύρας και μετά η αυτοκινητοβιομηχανία ακολούθησε χρησιμοποιώντας όμορφες γυναίκες ή επαγγελματίες μοντέλα για να προσελκύσουν την προσοχή του κοινού (Silvuka, 1999). Όμως η δεκαετία του 1980 είναι η περίοδος όπου το γυμνό χρησιμοποιήθηκε μαζικά για να προωθηθούν προϊόντα, ειδικά στη βιομηχανία της μόδας (π.χ. ρούχα). Πολύ χαρακτηριστική διαφήμιση ήταν αυτή των τζίνς του Calvin Klein, όπου χρησιμοποιήθηκε ως μοντέλο η έφηβη τότε διάσημη ηθοποιός Brook Shields με κύριο μήνυμα «nothing comes between her and her Calvin's» (τίποτα δεν υπάρχει μεταξύ της και του τζην της) (Kuriansky, 1995).

Ο Steadman (1969) μελετώντας τη σχέση του γυμνού με την επανάκληση της μάρκας στη διαφήμιση συμπέρανε ότι οι εικόνες χωρίς σεξουαλικό περιεχόμενο ήταν πιο αποτελεσματικές από εκείνες που περιείχαν γυμνό. Αν και οι διαφημίσεις που απεικονί-

ζουν γυναικείο γυμνό προκαλούν σε μεγάλο βαθμό την προσοχή του δέκτη (Baker, 1961) φαίνεται τελικά ότι οι άνδρες δέκτες προσκολλούνται περισσότερο στην απεικόνιση και αγνοούν την επωνυμία του διαφημιζόμενου προϊόντος. Παρατηρήθηκε επίσης, ότι τα άτομα που ήταν θετικά στη χρήση σεξουαλικού περιεχομένου στη διαφήμιση ανακαλούσαν πιο εύκολα και σωστά τη μάρκα των προϊόντων από ό,τι εκείνα που ήταν αρνητικά (Baker, 1961). Αντίθετα, η έρευνα των Chestnut, Lachance and Lubiz (1977) κατέληξε στο ότι η σεξουαλική διέγερση από τη χρήση «διακοσμητικών» μοντέλων στη διαφήμιση δεν οδηγεί σε αύξηση της ανάκλησης της μάρκας.

Επίσης οι Alexander and Judd (1978) βρήκαν ότι ο βαθμός ανάκλησης της μάρκας είναι σημαντικά μεγαλύτερος όταν μια διαφήμιση δεν έχει σεξουαλικό περιεχόμενο. Όμως τα αποτελέσματα της έρευνας δεν επιβεβαίωσαν τις υποθέσεις τους για την ανάκληση της μάρκας τόσο σε σχέση με την ποσότητα του προβαλλόμενου γυμνού όσο και τη θετική στάση του δέκτη απέναντι στη χρήση γυμνού στη διαφήμιση.

Σε αντίθεση με τους Alexander and Judd (1978) και σε συμφωνία με τον Steadman (1969), η έρευνα των Richmond and Hartman (1982) υποστηρίζει ότι υπάρχει αντιστρόφως ανάλογη σχέση μεταξύ της ποσότητας του προβαλλόμενου γυμνού και της ανάκλησης της μάρκας. Επίσης η έρευνα των Severn et al., (1990) υποστηρίζει ότι η χρήση γυμνού ή του σεξουαλικού υπονοούμενου στη διαφήμιση επηρεάζει περισσότερο την ικανότητα του δέκτη να κατανοήσει το μήνυμα παρά την ικανότητά του να ανακαλέσει τη μάρκα. Συγκεκριμένα, όσο υψηλότερο το επίπεδο της παρεχόμενης πληροφορίας, τόσο η χρήση του γυμνού έχει αρνητική επίδραση στην κατανόησή του. Πολύ σημαντικό είναι το ότι σε μηνύματα χωρίς σεξουαλικό περιεχόμενο υπάρχει ανάλογη σχέση της πληροφορίας και της ανάκλησης της μάρκας, ενώ σε μηνύματα με σεξουαλικό περιεχόμενο ο δέκτης αδρανοποιείται ως προς το μήνυμα και η ανάκληση της μάρκας επικεντρώνεται στην προβαλλόμενη εικόνα. Ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα της έρευνας είναι ότι η στάση του δέκτη του μηνύματος με σεξουαλικό περιεχόμενο δε διαφοροποιείται ως προς τη μάρκα, δημιουργεί όμως πιο ευνοϊκή προδιάθεση απέναντι στη διαφήμιση που με τη σειρά της πιθανότατα οδηγεί σε αυξημένη πρόθεση αγοράς.

Η έρευνα των Johnson et al. (1978) έδειξε ότι ο βαθμός αποδοχής διαφοροποιείται έντονα ανάλογα με το προϊόν. Συγκεκριμένα, αν το προϊόν σχετίζεται με τον προσωπική φροντίδα και καλ-

λωπισμό του ατόμου (π.χ., καλλυντικά, αρώματα κ.λπ.), ή με παραδοσιακά ανδρικά προϊόντα (π.χ., αλκοολούχα ποτά, αυτοκίνητα κ.λπ.), το σεξουαλικό περιεχόμενο γίνεται πολύ πιο εύκολα αποδεκτό.

Τα αποτελέσματα της έρευνας των Courtney and Whipple (1983) για την αποτελεσματικότητα των σεξουαλικών υπονοουμένων έδειξαν ότι μεγαλύτερη προσοχή δίνεται σε ένα προϊόν όταν χρησιμοποιείται ένα ελκυστικό μοντέλο, ενώ ο βαθμός ανάκλησης είναι χαμηλός, όταν υπάρχει φανερή χρήση σεξουαλικών ερεθισμάτων γιατί η παραγωγός εταιρία ή το προϊόν θεωρούνται χαμηλής ποιότητας. Αυτά τα αποτελέσματα υποστηρίζουν παλαιότερες έρευνες (Baker, 1961· Steadman, 1969· Peterson and Kerin, 1977). Πιο συγκεκριμένα οι Peterson and Kerin (1977) συμπεράνανε ότι η χρήση σεξουαλικών υπονοουμένων σε προϊόντα μη σεξουαλικής φύσης δημιουργεί αρνητική άποψη για το προϊόν, τη φήμη του κατασκευαστή και αμφισβητεί τη σεξουαλική αποτελεσματικότητα της χρήσης του γυμνού στη διαφήμιση (Peterson and Kerin, 1977).

Μία άλλη πτυχή του θέματος που εξέτασαν οι Wise et al. (1974), ήταν η πιθανή διαφοροποίηση ως προς την αποδοχή των διαφημίσεων με σεξουαλικό περιεχόμενο σε σχέση με την ηλικία. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει μία μικρή τάση των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων να θεωρούν αυτού του τύπου τις διαφημίσεις κάπως πιο προσβλητικές. Επίσης, παρατηρήθηκε σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στις αντιδράσεις των δύο φύλων και κυρίως των μεγαλύτερων σε ηλικία. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν και με τα ευρήματα νεότερης έρευνας που διεξήχθη για λογαριασμό του περιοδικού *American Demographics* (Walsh, 1994).

Επιπλέον τα αποτελέσματα της έρευνας των Bello et al. (1983), έδειξαν ότι και τα δύο φύλα βρίσκουν τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο ενδιαφέρουσες, αλλά η επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα αυτών των διαφημίσεων εξαρτάται από το φύλο του τηλεθεατή, το φύλο του μοντέλου στη διαφήμιση, και το πόσο μπορεί να είναι αμφιλεγόμενο το μήνυμα.

3. Μεθοδολογία της έρευνας

Λαμβάνοντας υπόψη τη διερευνητική φύση της έρευνας (Ζαφειρόπουλος, 2005· Creswell, 2002) καθώς και την έλλειψη παρό-

μοιων ερευνών στην Ελλάδα, η ποιοτική έρευνα κρίθηκε αναγκαία (Christy and Wood, 1999· Goodman, 1999). Επιπλέον, ο Malhotra (1996) υποστηρίζει ότι η ποιοτική έρευνα θα πρέπει να πραγματοποιείται όταν η διερεύνηση ενός θέματος θεωρείται νέο ερευνητικό πρόβλημα. Σύμφωνα με τον Van Maanen (1979, σελ. 520) η ποιοτική έρευνα ορίζεται ως «ένα σύνολο από τεχνικές που προσπαθούν να περιγράψουν, να αποκωδικοποιήσουν και να μεταφράσουν το νόημα και όχι τη συχνότητα των λιγότερο ή περισσότερων φυσικών φαινομένων στον κόσμο». Η ποιοτική έρευνα δεν έχει υψηλό κόστος σε σχέση με την έρευνα πεδίου (Mariampolski, 2001) και δίνει αντιπροσωπευτικές και ρεαλιστικές απαντήσεις (Δημητρόπουλος, 2001). Επίσης η ποιοτική ανάλυση των στοιχείων μπορεί να καλύψει το υπό διερεύνηση θέμα σε μεγάλο βάθος (De Ruyter and School, 1998).

Η μέθοδος των ομάδων εστίασης καταναλωτών (focus groups) χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για τη συλλογή δεδομένων για τη διερεύνηση των απόψεων και στάσεων των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Οι ομάδες εστίασης καταναλωτών είναι μια διαδεδομένη τεχνική ποιοτικής έρευνας στο πεδίο του μάρκετινγκ (O'Connor and Madge, 2003· Kruger, 1994), η οποία χρησιμοποιείται για την απόκτηση γνώσεων που αφορούν ιδέες, πιστεύω, στάσεις και απόψεις των καταναλωτών (Ζαφειρόπουλος, 2005· Σταθακόπουλος, 2000· Baker, 1999· Malhotra and Birks, 1999· Bristol and Fern, 1996).

Η ποιοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο Σεπτεμβρίου - Οκτώβριος 2003. Ο συνολικός αριθμός των ομάδων εστίασης που μελετήθηκαν ήταν 5 ομάδες στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Κάθε ομάδα εστίασης είχε 7 συμμετέχοντες που επιλέχθηκαν με τη χρήση του δείγματος ευκολίας. Η χρήση τυχαίου δείγματος δεν ήταν εφικτή, γιατί οι Έλληνες δεν είναι συνηθισμένοι να συμμετέχουν σε έρευνες και ειδικά όταν μαγνητοφωνούνται (Καμενίδου, 1999). Για τους σκοπούς της έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένα απλό ερωτηματολόγιο με ανοιχτού τύπου ερωτήσεις. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων χρησιμοποιήθηκε δημοσιογραφικό κασετόφωνο, ενώ ο συντονιστής (ερευνητής) κράτησε και χειρόγραφες σημειώσεις. Μερικές φορές ο συντονιστής χρειάστηκε να παρέμβει για να στρέψει τη συζήτηση προς το κύριο θέμα προς διερεύνηση, όταν αυτή ξέφυγε από τον αρχικό της σκοπό, ενώ έδωσε τις απαραίτητες εξηγήσεις (π.χ. ορισμοί) όπου ήταν αναγκαίο. Η όλη διαδικασία είχε διάρκεια περίπου 1,5 ώρα κατά μέσο όρο.

4. Δείγμα

Από τους 35 συμμετέχοντες η πλειονότητα ήταν εργαζόμενοι και άνηκαν στα μεσαία κοινωνικοοικονομικά στρώματα και οι ηλικίες τους ποίκιλλαν μεταξύ 25 και 60 ετών. Και τα δύο φύλα εκπροσωπήθηκαν σχεδόν ισομερώς (18 γυναίκες και 17 άνδρες). Οι περισσότεροι ήταν μισθωτοί (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι). Ως προς το μορφωτικό επίπεδο 15 συμμετέχοντες (42.9%) είχαν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΑΕΙ και ΤΕΙ), ενώ οι περισσότεροι συμμετέχοντες του δείγματος (71.4%) ήταν παντρεμένοι, και το καθαρό μηνιαίο προσωπικό εισόδημά τους κυμαινόταν μεταξύ 700 και 1000 Ευρώ (62.8%).

5. Αποτελέσματα

Οι συζητήσεις των ομάδων εστίασης απομαγνητοφωνήθηκαν και μαζί με τις χειρόγραφες σημειώσεις αναλύθηκαν για να προκύψουν τα ποιοτικά στοιχεία. Συγκεκριμένα για την ανάλυση των ποιοτικών στοιχείων ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία, η οποία είναι όμοια με αυτή που εφαρμόστηκε από τους Katrakoulis and Karlis (2002):

1. Απομαγνητοφώνηση των συνομιλιών των ομάδων εστίασης και εξέταση των χειρόγραφων σημειώσεων.
2. Σκιαγράφιση των πληροφοριών που σχετίζονται γενικά με τις διαφημίσεις.
3. Σκιαγράφιση των πληροφοριών που σχετίζονται με το σεξ στη διαφήμιση.
4. Ανάλυση των πληροφοριών με βάση τις απόψεις των συμμετεχόντων.
5. Προσδιορισμός των ειδικών θεμάτων από τις συζητήσεις των ομάδων εστίασης.

Από την ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι το σεξουαλικό περιεχόμενο (π.χ., γυμνό) στις διαφημίσεις αποτελεί ίσως την πιο εύκολη λύση για να προβάλει κανείς ένα προϊόν, αν και η αποτελεσματικότητά του αμφισβητείται. Ειδικότερα, η πλειονότητα του δείγματος θεωρεί πολύ υψηλό το ποσοστό του προβαλλόμενου γυμνού και δείχνει σημεία κόπωσης και αδιαφορίας. Συγκεκριμέ-

να, προκύπτει ότι ενοχλούνται από τη χρήση τέτοιων τακτικών σε διαφημίσεις προϊόντων που δε σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα. Για παράδειγμα, έχει αναφερθεί πολλές φορές η διαφήμιση γνωστής μάρκας γιαουρτιού όπου επικρατεί το γυμνό χωρίς ιδιαίτερο λόγο. Έτσι επιβεβαιώνεται και το συμπέρασμα των Johnson et al. (1978), ότι ο βαθμός αποδοχής διαφοροποιείται έντονα ανάλογα με το προϊόν. Πιο συγκεκριμένα παρατηρήθηκε ότι ένα σημαντικό μέρος του δείγματος επηρεάζεται αρνητικά ως προς την αγοραστική του απόφαση. Δηλαδή, ακόμη και αν θεωρεί ότι το προϊόν είναι καλό και υπό άλλες συνθήκες θα το αγόραζε, μετά την έκθεσή του σε ένα τέτοιο μήνυμα αποφασίζει να μην προβεί σε αγορά.

Η δυσaráσκεια των ερωτηθέντων δεν έχει να κάνει τόσο με την ποσότητα του προβαλλόμενου γυμνού και σεξουαλικού υπονοούμενου, όσο με τον τρόπο που αυτό παρουσιάζεται και την ποιότητά του. Φαίνεται ότι εμφανίζουν ιδιαίτερη ευαισθησία ως προς το βαθμό χυδαιότητας των διαφημιστικών μηνυμάτων. Δηλαδή, όσο πιο χυδαία προβάλλεται το σεξουαλικό περιεχόμενο (υπονοούμενο ή γυμνό) τόσο πιο αρνητική είναι η στάση του κοινού απέναντι στα μηνύματα αυτά. Αντίθετα, οι συμμετέχοντες του δείγματος δεν ενοχλούνται από διαφημίσεις που προβάλλουν γυμνές απεικονίσεις, αν και εκθέτουν μεγάλο ποσοστό του σώματος, όταν δεν είναι χυδαίες και σχετίζονται άμεσα με το διαφημιζόμενο προϊόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διαφημίσεις των ισοτιούτων αδυνατίσματος. Επίσης, παρόμοια στάση έχουν και ως προς το γυμνό, όταν αυτό παρουσιάζεται καλαίσθητα χωρίς να προκαλεί. Παράδειγμα αποτελεί η διαφήμιση γνωστής μάρκας ούισκι.

Επίσης η μεγάλη πλειοψηφία του δείγματος ήταν αρνητική στο ενδεχόμενο επιβολής ορίων και κανόνων θεωρώντας ότι είναι «αντιδημοκρατική» η θέσπιση ορίων στην ελευθερία έκφρασης σε μια μορφή τέχνης όπως είναι η διαφήμιση. Εκφράστηκε όμως με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο η ανάγκη ύπαρξης κανόνων δεοντολογίας και καλαισθησίας, με κύριο στόχο την προστασία των παιδιών (π.χ. ώρες προβολής τέτοιου τύπου διαφημίσεων).

Επανάκληση της μάρκας

. Για την επανάκληση της μάρκας των διαφημιζομένων προϊόντων, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων τις περισσότερες φορές μπορεί να ανακαλέσει

τις συγκεκριμένες διαφημίσεις, αλλά όχι το διαφημιζόμενο προϊόν. Φαίνεται λοιπόν, ότι η ύπαρξη του σεξουαλικού περιεχομένου (γυμνό και το σεξουαλικό υπονοούμενο) αποσπά την προσοχή του δέκτη από χρήσιμες πληροφορίες που αφορούν το ίδιο το προϊόν και που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην επανάκληση της μάρκας και να οδηγήσουν σε πιθανή αγορά. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν και με τα ευρήματα των Alexander and Judd (1978). Διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων σχετικά με την επανάκληση της μάρκας δεν παρατηρήθηκε.

Αγοραστική συμπεριφορά

Η πλειοψηφία του δείγματος δείχνει να μην επηρεάζεται στην απόφαση αγοράς της από διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτώμενοι έδειξαν να αδιαφορούν για το σεξουαλικό περιεχόμενο και αναζητούν κυρίως πληροφορίες που θα τους διευκολύνουν στην πρόθεσή τους για αγορά, όπως πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του προϊόντος. Πέρα από το γεγονός ότι η χρήση του σεξουαλικού περιεχομένου μπορεί να αποπροσανατολίζει το δέκτη και να μειώσει την αξία της πληροφορίας, οδηγώντας σε μειωμένη ανάκληση της μάρκας και κατά συνέπεια σε μικρότερη πρόθεση αγοράς, δεν ήταν λίγες και οι περιπτώσεις όπου ο δέκτης ένιωσε προσβεβλημένος από αντίστοιχο περιεχόμενο κάποιων διαφημίσεων και αντέδρασε με απόρριψη προϊόντων, που υπό άλλες συνθήκες θεωρούσε ότι θα μπορούσε να αγοράσει.

Υπήρξαν επίσης περιπτώσεις όπου ο δέκτης θεώρησε ότι προσβάλλεται η νοημοσύνη του από διαφημίσεις προϊόντων που προσπαθούν να προσδώσουν στοιχεία κύρους (status) και να υποσχεθούν έμμεσα ή άμεσα ερωτική επιτυχία. Για παράδειγμα αναφέρθηκε γνωστή μάρκα ανδρικού αποσμητικού.

Φύλο

Σχετικά με το φύλο των ερωτηθέντων παρατηρήθηκαν επίσης κάποιες διαφοροποιήσεις. Η σημαντικότερη από αυτές είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών του δείγματος, αν και δήλωσαν ενοχλημένες από το επίπεδο του προβαλλόμενου γυναικείου γυμνού, θα επιθυμούσαν την προβολή περισσότερων διαφημιστικών μηνυμάτων, τα οποία εκθέτουν ανδρικό γυμνό. Βέβαια, οι περισσότερες εκφράζουν αυτή την άποψη για λόγους, «εκδίκησης»

αφού θεωρούν άδικο να υπάρχουν γυμνές απεικονίσεις μόνο γυναικείων σωμάτων. Όμως αναγνωρίζουν ότι είναι πολύ πιο εύκολο μια γυναίκα να τραβήξει πάνω της τα βλέμματα και των αντρών και των γυναικών σε σύγκριση με έναν άντρα που θα τραβήξει τα βλέμματα μόνο των γυναικών.

Ένας ακόμη λόγος από τον οποίο ενοχλούνται οι γυναίκες είναι ότι συνήθως απεικονίζονται γυναικεία σώματα, τα οποία δημιουργούν πρότυπα τελειότητας και παγιδεύουν ψυχολογικά τη μέση γυναίκα. Για παράδειγμα στις περισσότερες διαφημίσεις, οι γυναίκες είναι πολύ όμορφες, καλλίγραμμες, και περιποιημένες ακόμη και όταν υποδύονται την νοικοκυρά που εκείνη την ώρα ασχολείται με δουλειές του σπιτιού.

Αναφορικά με τους άνδρες, κοινή διαπίστωση αποτελεί το γεγονός ότι το ανδρικό γυμνό λόγω της μικρότερης προβολής του σοκάρει κυρίως τους άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας. Όμως υπάρχει και ένα μικρό ποσοστό των ανδρών του δείγματος που ενοχλείται γενικά από την προβολή του ανδρικού γυμνού. Όπως αναφέρουν οι Reidenbach and McCleary (1983) το ανδρικό γυμνό είναι ως ένα βαθμό αποδεκτό, αν και χρειάζεται εκτενέστερη έρευνα για το ζήτημα αυτό.

Λαμβάνοντας υπόψη το φύλο των ερωτηθέντων, εμφανίζεται σαφής συσχέτισή του με το βαθμό επηρεασμού της αγοραστικής απόφασης. Αναλυτικότερα, παρατηρείται το παράδοξο φαινόμενο το γυναικείο φύλο να επηρεάζεται σαφώς περισσότερο από τους άνδρες τόσο από ανδρικό όσο και από το γυναικείο γυμνό. Η έρευνα έδειξε ότι το γεγονός αυτό οφείλεται ως ένα βαθμό στον εγκλωβισμό που βιώνει η σύγχρονη γυναίκα από τα προβαλλόμενα πρότυπα, μέσω διαφημίσεων, και στην προσπάθειά της να τα μιμηθεί, καταφεύγει στην αγορά των διαφημιζόμενων προϊόντων που τείνουν να γίνουν ταυτόσημα με τα πρότυπα αυτά. Αντίθετα, οι άνδρες λόγω της πολύ μικρότερης χρήσης του ανδρικού γυμνού, δεν αισθάνονται ακόμα την ασφυκτική ψυχολογική πίεση αντίστοιχων προτύπων και επομένως δεν είναι τόσο επιρρεπείς στην αγορά προϊόντων που προβάλλονται με τέτοιο τρόπο.

6. Συμπεράσματα

Σκοπός αυτής της ποιοτικής έρευνας ήταν η διερεύνηση των απόψεων και στάσεων των Ελλήνων καταναλωτών ως προς τις

διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Από την ανάλυση των συζητήσεων των ομάδων εστίασης προκύπτει ότι υπάρχει μια υπερβολική χρήση τέτοιων διαφημίσεων και κυρίως σε προϊόντα που δεν συνδέονται με τη σεξουαλικότητα. Αναφορικά με την επιρροή τους στην αγοραστική απόφαση προκύπτει ότι οι συμμετέχοντες στο δείγμα της έρευνας δεν επηρεάζονται ιδιαίτερα. Όμως, στα άτομα που εμφανίζουν τάσεις επιρροής υπάρχει μια σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στο βαθμό επιρροής και το φύλο.

Επίσης προκύπτει ότι όσον αφορά την ανάκληση της μάρκας η χρήση τέτοιου τύπου διαφημίσεων δεν προκαλεί τα επιθυμητά αποτελέσματα, ενώ και μεταξύ των φύλων δεν παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις.

Τα αποτελέσματα αυτά κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικά για τους διαφημιστές στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν την προσοχή του δέκτη και να παράγουν τα επιθυμητά αποτελέσματα (π.χ. ανάκληση της μάρκας, αγορά του προϊόντος). Για το λόγο αυτό προτείνεται ο περιορισμός της χρήσης του σεξουαλικού περιεχομένου σε διαφημίσεις προϊόντων που σχετίζονται με την προβαλλόμενη εικόνα, σε συνδυασμό με ένα καλαίσθητο και έξυπνο μήνυμα.

Θα πρέπει να τονισθεί ότι η παρούσα ποιοτική έρευνα αποτελεί μια αρχή για τη διερεύνηση των απόψεων και στάσεων του ελληνικού καταναλωτικού κοινού ως προς τις διαφημίσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο. Για τους σκοπούς της έρευνας αναφέρθηκαν μόνο τηλεοπτικές διαφημίσεις, ενώ για τη γενίκευση και επαλήθευση των αποτελεσμάτων αυτών χρειάζεται εκτενέστερη έρευνα σε ένα αντιπροσωπευτικό πανελλαδικό δείγμα από άποψη δημογραφικών χαρακτηριστικών και γεωγραφικής διασποράς. Επίσης η έρευνα πρέπει να διευρυνθεί και σε διαφημίσεις που καταχωρούνται και σε άλλα μέσα μαζικής επικοινωνίας όπως, στον έντυπο τύπο και το ραδιόφωνο για να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα στο θέμα αυτό.

Βιβλιογραφία

- Alexander M.W., Judd B. Jr., «Do nudes in ads enhance brand recall?», *Journal of Advertising Research* 18 (1), 1978, σελ. 47-50.
Baker S., *Visual Persuasion: The Effects on Pictures on the Subconscious*, McGraw-Hill, New York, 1961.
Baker T., *Doing Social Research*, 3rd edition, McGraw-Hill, Boston, 1999.

- Bello D.C., Pitts R.E., Etzel M.J., «The communications effects of controversial sexual content in television programs and commercials», *Journal of Advertising* 12 (3), 1983, σελ. 3-15.
- Bristol T., Fern E., «Exploring the atmosphere created by focus group interviews: comparing consumers' feelings across qualitative techniques», *Journal of The Marketing Research Society* 38 (2), 1996, σελ. 185-195.
- Chestnut R., Lachance C., Lubitz A., «The decorative female model: sexual stimuli and the recognition of advertising», *Journal of Advertising* 6 (Fall), 1977, σελ. 11-14.
- Christy R., Wood M., «Researching possibilities in marketing», *Qualitative Market Research: An International Journal* 2 (3), 1999, σελ. 189-196.
- Cohan J.A., «Towards a New Paradigm in the Ethics of Women's Advertising», *Journal of Business Ethics* 33 (4), 2001, σελ. 323-337.
- Courtney A.E., Whipple T.W., *Sex Stereotyping in Advertising*, DC Health and Company, Lexington, MA, 1983.
- Creswell J.W., *Research Design. Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, 2nd edition, Sage, Thousand Oaks, 2003.
- De Ruyter K., School N., «Positioning qualitative market research: reflections from theory and practice», *Qualitative Market Research: An International Journal* 1 (1), 1998, σελ. 17-14.
- Δημητρόπουλος Ε., *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Επιστημονικής Έρευνας*, εκδ. Έλλην, Αθήνα, 2001.
- Dudley S.C., «Consumer attitudes toward nudity in advertising», *Journal of Marketing Theory and Practice* 7 (4), 1999, σελ. 89-96.
- Goodman M.R.V., «The pursuit of value through qualitative market research», *Qualitative Market Research: An International Journal* 2 (2), 1999, σελ. 111-120.
- Johnson D., Satow K., «Consumer reactions to sex in TV commercials», *Advances in Consumer Research* 5, 1978, σελ. 411-414.
- Καμενίδου Ε., *Έρευνα Αγοράς Μεταποιημένων Ροδάκινων στην Αστική Περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, 1999.
- Katrakoulis N.L., Karlis G., «Tourism in Cyprus: strategizing for the future», *Journal of Business and Society* 15 (1/2), σελ. 175-182.
- Kruger R.A., *Focus Groups. A Practical Guide for Applied Research*, 2nd edition, Sage Publications, Thousand Oaks CA, 1994.
- Kurianski J., «Sex simmers, still sells», *Advertising Age* 66, 1995, σελ. 49.
- Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., *Αποενοχοποιώντας την Κατανάλωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Malhotra N.K., Birks D.F., *Marketing Research. An Applied Approach*, European Edition, Prentice Hall, Harlow, England, 1999.
- Malhotra N.K., *Marketing Research. An Applied Orientation*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1996.
- Mariampolski H., *Qualitative Market Research. A Comprehensive Guide*, Sage, Thousand Oaks, CA, 2001.

- Mittal B., Lassar W.M., «Sexual liberalism as a determinant of consumer response to sex in advertising», *Journal of Business and Psychology* 15 (1), 2000, σελ. 111-127.
- O'Connor H., Magde C., «Focus groups in cyberspace: Using the internet for qualitative research», *Qualitative Market Research: An International Journal* 6 (2), 2003, σελ. 133-143.
- Peterson R.A., Kerin R.A., «The female role in advertisements: some experimental evidence», *Journal of Marketing* 41 (4), 1977, σελ. 59-63.
- Pollay R.W., «The distorted mirror: reflections on the unintended consequences of advertising», *Journal of Marketing* 50 (2), 1986, σελ. 18-36.
- Reichert T., Heckler S.E., Jackson S., «The Effects of sexual social marketing on cognitive processing and persuasion», *Journal of Advertising*, 30 (1), 2001, σελ. 13-28.
- Reidenbach R.E., McCleary K.W., «Advertising and male nudity: an experimental investigation», *Journal of the Academy of Marketing Science* 11 (4), 1983, σελ. 444-454.
- Richmond D., Hartman T., «Sex appeal in advertising», *Journal of Advertising Research* 22 (5), 1982, σελ. 53-61.
- Severn J., Belch G.E., Belch M.A., «The effects of sexual and non-sexual advertising appeals and information level on cognitive processing and communication effectiveness», *Journal of Advertising* 19 (1), 1990, σελ. 14-22.
- Silvuka J., *Η Ιστορία της Διαφήμισης. Soap, sex and cigarettes*, εκδ. Έλλην, Αθήνα, 1999.
- Σταθακόπουλος Β., *Μέθοδοι Έρευνας Αγοράς*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα, 2000.
- Steadman M., «How sexy illustrations affect brand recall», *Journal of Advertising Research* 9 (March), 1969, σελ. 15-19.
- Van Maanen J., «Reclaiming qualitative methods for organizational research: A preface», *Administrative Science Quarterly* 24 (4), 1979, σελ. 520-526.
- Walsh D., «Safe sex in advertising», *American Demographics* 16 (4), 1994, σελ. 24-30.
- Wells W., Burnett J., Mortiaty S., *Advertising. Principles and Practice*, 5th edition, Upper Saddle River, Prentice Hall, New Jersey, 2003.
- Wise G., King A., Merenski P., «Reactions to sexy ads vary with age» *Journal of Advertising Research* 1974, 14 (August), σελ. 11-16.
- Ζαφειρόπουλος Κ., *Πως Γίνεται Μια Επιστημονική Εργασία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2005.
- Ζώτος Γ., *Διαφήμιση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.

ειδικα τεύχη αφιερώματα

ΤΩΝ κοινωνικών επιστημών Το βήμα

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

SPECIAL ISSUE
ECONOMY AND SOCIETY

- *C. Mnard*: The new institutional approach to institutions
- *J. Backhaus-G. Schaefer*: Striving to be member of the club
- *N. Rodger*: The military revolution at sea
- *N. Kyriazis-M. Zouboulakis*: The Economics of Sea Power
- *K. Aravossis-E. Koutsiana*: Program evaluation methodologies
- *M. Tietzel-Ch. Mller*: The peculiar economics of doping in sports
- *G. Halkos*: Testing the existence of an Environmental Kuznets Curve

DECEMBER 2003 **37**

ΤΩΝ κοινωνικών επιστημών Το βήμα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

- *Θ. Μυλωνάς*: Εισαγωγή
- *Αθ. Γκότοβος*: Από την κοινωνικο-οικονομική στην εθνο-πολιτισμική ετερότητα
- *Α. Φραγκουδάκη*: Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης σήμερα
- *Ι. Χαμπέρη-Δημόκη*: Προς μια κοινωνιολογία της ελληνικής κοινωνιολογίας και των παραγόντων της (1959-2002)
- *Κ. Λάμπρας*: Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Συγκράτηση - Εξέλιξη - Προοπτικές
- *Στ. Χιωτέλης*: «Ηθική του φρονήματος» και «κοινωνικά κατασκευασμένη» γνώση
- *Μ. Ηλιάδ*: Το «επιπλέον αντίτιμο» της ελληνικής κοινωνιολογικής έρευνας
- Βιβλιοκριτική
- Summaries

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ 2004 **39**

ΤΩΝ κοινωνικών επιστημών Το βήμα

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΣΘΗΣΙΣ

- *P. Papailias*: Culture concept and sex in the Abu Ghraib scandal
- *H.-R. Benveniste*: The body as a locus of the supernatural power in Guibert's *de Nogent* autobiography
- *J. Wilgaux*: Mariages royaux: Structures politiques et matrimoniales en Grèce ancienne
- *B. Pérez-Jean*: La communauté des femmes et des enfants
- *Α. Αθανασίου*: Οι λόγοι της «μαντίας»
- *Κ. Καλούδη*: Ερωτισμός, σεξουαλικότητα και κρατική καταστολή στον κινηματογράφο
- *Δ. Παλαισθόδωρος*: Γυναίκες σεξουαλικότητα και ανδρική κυριαρχία στην αρχαία Αθήνα
- *Γ.Μ. Βασιλόπουλος*: Ο Σενοφών για το φιλημά ως μορφή εξουσίας
- *Μ.Ι. Στεφανόπουλος*: Η δύναμη του χρήματος

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2005 **44**

Δημόσιο και ιδιωτικό Πανεπιστήμιο: Συγκεντρωτικό κατεστημένο και φιλελεύθερος εκμοντερνισμός

Αριστοτέλης Σταμούλας*

Περίληψη

Στο σταυροδρόμι των εξελίξεων της διαδικασίας της Μπολόνια, που έχει θέσει στόχο τον εκσυγχρονισμό των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων και την προσαρμογή τους στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον, η ελληνική ανώτατη εκπαίδευση μαστίζεται από σιβηρικού τύπου κρατικό συγκεντρωτισμό και σοβαρά φαινόμενα υποχρηματοδότησης, χαμηλής ακαδημαϊκής ποιότητας και έλλειψης ανταγωνιστικότητας. Το σύνολο των φαινομένων, πέρα από την υποβάθμιση των πανεπιστημίων, προκαλεί τριγμούς και στην κοινωνική συνοχή, αφού οι οικονομικές ανισότητες ζουν και βασιλεύουν, εν αντιθέσει με τη συνταγματική κατοχύρωση της δημόσιας και δωρεάν παιδείας. Μέσω κριτικών επισημάνσεων του συγκεντρωτικού χαρακτήρα διοίκησης του ελληνικού τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος, το παρόν άρθρο θα στοιχειοθετήσει την ανάγκη εκμοντερνισμού του με τρεις τρόπους: τη λειτουργία αξιολόγησης σύμφωνα και με τους όρους της αγοράς, την υιοθέτηση του θεσμού των διδάκτρων ως τρόπου αντιμετώπισης της μειούμενης δημόσιας χρηματοδότησης, και την αποδέσμευση της πρόσβασης από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή του Υπουργείου Παιδείας.

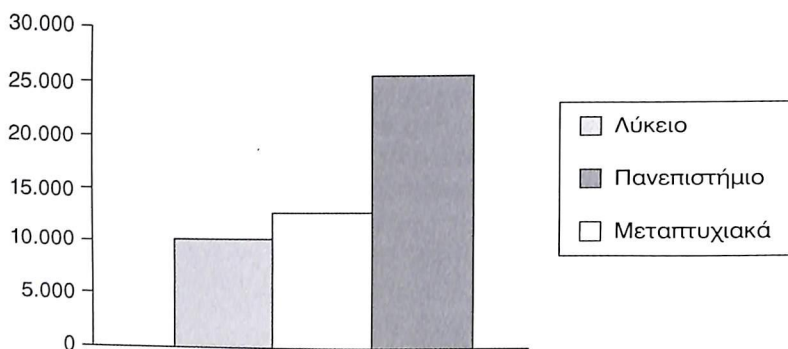
* PhD (Human Resource Management) στο Πανεπιστήμιο του Keele, MA, Πολιτική και κοινωνική θεωρία στο Πανεπιστήμιο του Kent και MPhil, Ανθρώπινα δικαιώματα στο Πανεπιστήμιο του Essex.

1. Εισαγωγή

Η ιστορική εξέλιξη της εκπαίδευσης ανά τους αιώνες έχει σηματοδοτήσει την ολοκληρωτική αμφισβήτηση μιας πάλαι ποτέ καθεστηκυίας εντύπωσης του μορφωτικού αγαθού ως μέσου διαδραστικής αναπαραγωγής των κοινωνικών ελίτ. Ο χαρακτηρισμός της εκπαίδευσης ως θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος¹ ταυτίστηκε με το άνοιγμα της πρόσβασης όλων των πολιτών, σε αντίθεση με την παλαιομοδίτικη αντίληψη πως οι μόνοι δικαιούχοι της γνώσης μπορούν να είναι γόννοι οικονομικά εύπορων και κοινωνικά προνομιούχων οικογενειών στην προσπάθεια διαιώνισης της ισχύος τους θέσης στο κοινωνικό και οικονομικό κατεστημένο.

Με προπομπό τη θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου της δεκαετίας του 1960, που συσχέτισε το εκπαιδευτικό επίπεδο των ατόμων με τις εισοδηματικές τους απολαβές (Becker, 1964· Mincer, 1962· Schultz, 1961· OECD-UNESCO 2002 – βλέπε γράφημα 1) και με άλλα κοινωνικά ανταλλάγματα², η σύγχρονη πραγματικότητα δείχνει πως πλέον οι σύγχρονες οικονομίες στηρίζονται σημαντικά στην ανοιχτή πρόσβαση, παραγωγή, διάθεση και εκμετάλλευση της γνώσης. Η μάχη για την ανταγωνιστικότητα έχει μεταφερθεί για τα καλά στο επίπεδο της υψηλής γνωστικής κατάρτισης και εξειδίκευσης του ανθρώπινου δυναμικού, παρά έχει μείνει προ-

Γράφημα 1
Ελάχιστο ετήσιο εισόδημα ανά εκπαιδευτικό
επίπεδο στην Ελλάδα

Πηγή: ICAP – Management Consulting Greece, «Έρευνα Εισοδήματος», 2002.

σκολλημένη στην παραδοσιακή αντίληψη της υλικοτεχνικής επάρκειας ενός οργανισμού ή μιας εταιρείας.

Οι συγκεντρωτικές εκπαιδευτικές πολιτικές που εφάρμοσε η χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησαν ωστόσο σε μια διαστρεβλωμένη υιοθέτηση αυτής της τάσης. Σκοπός αυτών των πολιτικών υπήρξε κυρίως ο προπαγανδισμός του δημόσιου πανεπιστημίου στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας, μέσω της καλλιέργειας μιας διαστρεβλωμένης εντύπωσης περί απόλυτης κοινωνικής και επαγγελματικής καταξίωσης του πτυχιούχου και της «αγιοποίησης» του κυνηγιού για μια θέση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η εν λόγω προπαγάνδα βρήκε έναν πολύτιμο σύμμαχο στη συνταγματική απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών πανεπιστημίων, που εδραίωσε περαιτέρω τον ανταγωνισμό για την εισαγωγή στο δημόσιο πανεπιστήμιο και εξώθησε στο περιθώριο των ανεπιθύμητων κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Η επιτυχία αυτού του ιδιότυπου κρατικού μάρκετινγκ αντικατοπτρίζεται στην τρομαχτική ποσοστιαία αύξηση της δημόσιας πανεπιστημιακής ζήτησης την τελευταία δεκαετία στη χώρα μας (111%) σε σχέση με το μέσο ευρωπαϊκό όρο (29%), που συνδυάζεται με τη διάθεση τεράστιων ιδιωτικών επενδύσεων για τη φροντιστηριακή προετοιμασία των υποψηφίων των Πανελληνίων Εξετάσεων.

Όσο και αν η εκπαίδευση στην Ελλάδα είναι, κατά τη συνταγματική ρήση, δημόσιο και δωρεάν αγαθό, δεν θα βρίσκαμε πολλούς στις μέρες μας να υποστηρίξουν πως η εν λόγω κατοχύρωση εξασφαλίζει τον κοινωνικά δίκαιο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Παρ' όλ' αυτά, η αντίληψη της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ως δημόσιας και δωρεάν συνεχίζει να αποτελεί την πάγια επικοινωνιακή πολιτική της Ελλάδας σε διάφορες εγχώριες και διεθνείς δημόσιες συζητήσεις, τη στιγμή μάλιστα που οι συστάσεις της διαδικασίας της Μπολόνια (Bologna Process) προς τα κράτη-μέλη της Ένωσης κάνουν λόγο για εισαγωγή εναλλακτικών (ιδιωτικών) τρόπων χρηματοδότησης και σταδιακή απο-κρατικοποίηση δια της μεγέθυνσης της διοικητικής αυτονομίας των ανώτατων ιδρυμάτων και της λειτουργίας αυστηρών (εξωτερικών) αξιολογικών διαδικασιών.

Μακράν τούτου, το συγκεντρωτικό μάνατζμεντ του τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού χώρου κρατά τη χώρα σε μακριά απόσταση από τους στόχους της Μπολόνια. Η εμμονή σε ψευδο-εξισωτικές αντιλήψεις ισότιμης πρόσβασης των πολιτών συνιστά στις μέρες μας περισσότερο ένα είδος πολιτικού σλόγκαν που ηχεί ωραία

στα αυτιά, παρά επαληθεύεται από την καθημερινή πρακτική που, δυστυχώς, αποκαλύπτει την ενθάρρυνση πληθώρας κοινωνικών ανισοτήτων και υπονόμευσης των εκπαιδευτικών επιλογών των πολιτών. Μέσα από κριτικές επισημάνσεις για το συγκεντρωτικό και κοινωνικο-οικονομικά άνισο για τους πολίτες χαρακτήρα του ελληνικού τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος, το άρθρο θα στοιχειοθετήσει την αναγκαιότητα του φιλελεύθερου εκμοντερνισμού του σαν αναπόδραστη επιλογή στο σύγχρονο πλαίσιο της διαρκώς διεθνοποιούμενης εκπαίδευσης.

2. Όψεις του συγκεντρωτικού μανάτζμεντ στην ανώτατη εκπαίδευση

Το βασικό Άγγλο-σαξονικό, και μαζί βεβαίως τουλάχιστον στη θεωρία και το ελληνικό πλαίσιο των γενικών υποχρεώσεων του κράτους έναντι των πολιτών περιλαμβάνει ουσιαστικά βήματα ώστε η εκπαίδευση να είναι διαθέσιμη και προσβάσιμη αδιακρίτως προς όλους τους πολίτες (Tomasevski, 2001). Στο επίπεδο της συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η Ελλάδα καταλαμβάνει εξόχως ευνοϊκή θέση στις διεθνείς στατιστικές. Η έρευνα του εκπαιδευτικού δικτύου «Ευρυδίκη» και της Ευρω-στατιστικής (2000) δείχνει ότι το ποσοστό των ατόμων στην Ελλάδα που φοιτούν στην ανώτατη εκπαίδευση (18%) είναι υψηλότερο του Κοινοτικού μέσου όρου (15%) και ότι ο αριθμός των φοιτητών τριπλασιάστηκε κατά την εικοσαετία 1975-1996 (από 117.000 σε 363.000 φοιτητές). Παρομοίως, η έκθεση για την εκπαίδευση του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη – ΟΟΣΑ (2001) δείχνει ότι η μέση διάρκεια σπουδών κατ' άτομο βρίσκεται σε πολύ καλά επίπεδα (2,5 χρόνια), ακριβώς όσος είναι και ο αντίστοιχος μέσος όρος των χωρών-μελών του Οργανισμού.

2.1. Χρηματοδότηση της εκπαίδευσης

Η επίτευξη της ισότιμης πρόσβασης των πολιτών στην εκπαίδευση είναι αλληλένδετα συνδεδεμένη με το θέμα της χρηματοδότησής της. Η δημόσια και δωρεάν παιδεία στηρίζεται θεμελιωδώς στην υπόθεση ότι το κράτος παρέχει τους αναγκαίους εκείνους πόρους, ώστε οι οικογένειες, ιδιαίτερα οι φτωχότερες, να μην οδηγούνται στη σε δυσθεώρητο ύψος οικονομική συνεισφο-

ρά. Από αυτή την άποψη, το κράτος αναλαμβάνει τον αναδιανεμητικό ρόλο της μεταφοράς κεφαλαίων από τις πλουσιότερες προς τις φτωχότερες οικογένειες, οι απόγονοι των οποίων δεν θα είχαν διαφορετικά την ευκαιρία να λάβουν ισότιμη μόρφωση και να αποκτήσουν επαρκή προσόντα κατά τη μελλοντική αναζήτηση εργασίας και εν τέλει μιας καλύτερης ζωής (Αντωνίνης και Τσακλόγλου, 2000).

Παρ' όλ' αυτά, η Ελλάδα επενδύει μονάχα το 3,6% του ΑΕΠ στην εκπαίδευση σε σχέση με τον αρκετά υψηλότερο μέσο όρο (5,4%) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (European Commission, Eurostat, Eurydice, 2002). Πιο συγκεκριμένα, λόγω της συνταγματικής απαγόρευσης λειτουργίας ιδιωτικών πανεπιστημίων, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από τον έντονο ανταγωνισμό των Πανελληνίων Εξετάσεων που ορίζουν την εισαγωγή στα δημόσια πανεπιστήμια. Η ζήτηση για την μονοπωλιακά προσφερόμενη δημόσια πανεπιστημιακή εκπαίδευση, που μέσω συστηματικών πολιτικών έχει παραδοσιακά τοποθετηθεί υψηλά στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας, εξωθεί τα νοικοκυριά στη διάθεση τεράστιων ποσών για την απαραίτητη φροντιστηριακή προετοιμασία των υποψηφίων. Το Ινστιτούτο Καταναλωτών (2003 – βλέπε επίσης Ψαχαρόπουλος, 2003) εκτιμά πως το ποσό αυτό κλιμακώνεται μέχρι τα 4,07 εκατομμύρια ευρώ, τη στιγμή που το κράτος δαπανά περίπου ένα εκατομμύριο λιγότερα (στοιχεία του Κρατικού Προϋπολογισμού 2004 – βλέπε πίνακα 1). Η εικόνα των ιδιωτικών εκπαιδευτικών δαπανών μεταφράζεται ποσοστιαία, σύμφωνα με την Ευρω-στατιστική (2001), στο 2,4% του ελληνικού οικογενειακού προϋπολογισμού ετησίως, όταν το αμέσως επόμενο ποσοστό της Ισπανίας είναι σχεδόν το μισό (1,4%) και η σουηδική οικογένεια δαπανά αντίστοιχα το 0,1% μονάχα του προϋπολογισμού της στην εκπαίδευση.

Η ιδιωτική χρηματοδοτική συνεισφορά δεν σταματά όμως μέχρι του σημείου εισαγωγής του υποψηφίου στο πανεπιστήμιο. Από εκεί και έπειτα, οι οικογένειες διατηρούν το ρόλο τους ως οικονομικοί χορηγοί των παιδιών τους μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών (συνήθως, δε, και μέχρι τη μόνιμη επαγγελματική τους αποκατάσταση). Οι ετήσιες ιδιωτικές δαπάνες σε αυτή την περίπτωση υπολογίζονται σε έξι με επτά χιλιάδες ευρώ, όταν το κράτος δαπανά αντίστοιχα μονάχα 1797 ευρώ (για φοιτητές ΤΕΙ) έως 3951 ευρώ (για φοιτητές ΑΕΙ), με ορατή την τάση για ολοένα μικρότερη χρηματοδότηση στο πέρασμα των χρόνων³. Είναι σχεδόν κωμικοτραγικό ότι για κάθε φοιτητή η Ελλάδα δαπανά λιγότερα

Πίνακας 1
 Δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες ανά εκπαιδευτικό επίπεδο
 (σε χιλ. ευρώ)

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Δημόσια δαπάνη (1)	Ιδιωτική δαπάνη (2)	
		Ανώτερη	Κατώτερη
Πρωτοβάθμια	1.363.048	1.349.830	847.955
Δευτεροβάθμια	1.669.215	2.720.448	1.948.769
Σύνολο	3.032.263	4.070.278	2.796.725

Πηγές: (1) Κρατικός Προϋπολογισμός 2004.

(2) Ελληνικό Ινστιτούτο Καταναλωτών – INKA, «Έρευνα Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Δαπανών», 2003.

* Η δαπάνη αναφέρεται σε χρήματα που ξοδεύονται σε εξωσχολικές ασχολίες (φροντιστήρια, ξένες γλώσσες, αθλητικές δραστηριότητες) και σε μαθητικό εξοπλισμό (βιβλία, μολύβια κ.λπ.).

από όσα δαπανά η Σουηδία για μαθητές του δημοτικού. Σύμφωνα με τα ευρήματα του Διεθνούς Συγκριτικού Προγράμματος για την Ιδιωτική Χρηματοδότηση και την Πρόσβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (The International Comparative Higher Education Finance and Accessibility Project) του πανεπιστημίου του Buffalo της Νέας Υόρκης (2000-2003), οι γονεϊκές δαπάνες για τις σπουδές των παιδιών τους κλιμακώνονται από 1830 έως 5300 ευρώ στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, εξαιρουμένης της Ολλανδίας όπου η ανάλογη ιδιωτική δαπάνη φτάνει μέχρι τα 7000 ευρώ, λόγω όμως της εκεί εφαρμογής του θεσμού των διδάκτρων.

Οι ιδιωτικές εκπαιδευτικές δαπάνες αποδεικνύονται ένα μάλλον αστικό φαινόμενο, συνδεδεμένο με περισσότερο επικερδή γονεϊκά επαγγέλματα. Σε έρευνα των Kanellorou και Psacharopoulos (1997) διαφαίνεται ότι, ενώ η ευρύτερη περιοχή της Αττικής αντιπροσωπεύει μόνο το 35,6% των νοικοκυριών της χώρας, το μερίδιό της σε «εκπαιδευτικούς καταναλωτές» φτάνει το 41,1%. Αντίθετα, ενώ τα νοικοκυριά των αγροτικών περιοχών αντιπροσωπεύουν το 35,3% του δημογραφικού δείγματος, το δικό τους μερίδιο καταναλωτών είναι 26,4%. Σε γενικές γραμμές, οι εύπορες οικογένειες είναι σε θέση να δαπανούν τέσσερις με πέντε φορές πε-

ρισσότερα χρήματα σε σύγκριση με τις φτωχότερες (βλέπε πίνακα 2).

Πίνακας 2

Ποσοστά ιδιωτικής εκπαιδευτικής δαπάνης ανά τύπο γονεϊκού επαγγέλματος και γεωγραφικής περιοχής

Υπαλληλικά και διευθυντικά επαγγέλματα	Γεωργικά, χειρωνακτικά, και τεχνικά επαγγέλματα
19.76	5.75
Αστικές περιοχές	Γεωργικές περιοχές
3.11	1.61

Πηγή: ICAP – Management Consulting Greece, «Έρευνα Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Δαπανών», 2003.

Το συμπέρασμα πως το αποκαλούμενο δωρεάν σύστημα πρωμοδοτεί τους πλουσιότερους βγαίνει αβίαστα, λαμβάνοντας επιπροσθέτως υπ' όψη την έλλειψη ικανοποιητικής κρατικής οικονομικής βοήθειας προς τους φοιτητές, ώστε να ενισχύονται στην κάλυψη των υψηλών σπουδαστικών τους εξόδων. Η υποχρέωση του κράτους να ενισχύει μέσω προγραμμάτων φοιτητικής μέριμνας (student support) τους φτωχότερους, ώστε να εξισώνονται τόσο η ποσότητα όσο και η ποιότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών, τίθεται θα λέγαμε εν αμφιβόλω. Οι διεθνείς στατιστικές συγκρίσεις αποκαλύπτουν πως οι Έλληνες φοιτητές δέχονται τις λιγότερες κρατικές υποτροφίες σε σχέση με τους ευρωπαίους συναδέλφους τους, δεν προβλέπεται να λαμβάνουν κρατικά σπουδαστικά δάνεια με κοινωνικά ευαίσθητους όρους –την έλλειψη τέτοιων δανείων υποκαθιστούν οι τράπεζες που πουλούν το χρήμα αρκετά ακριβά με επιτόκια από 8.5% έως 13% (τιμές 2003)–, ενώ οι φορολογικές ελαφρύνσεις προς τις οικογένειές τους, ενόσω διατηρούν τη φοιτητική ιδιότητα είναι αμελητέες (βλέπε πίνακα 3).

Συμπερασματικά, ο ΟΟΣΑ (1997) κρίνει τη δημόσια χρηματοδότηση στην Ελλάδα ανεπαρκή για να αντιμετωπίσει σε ικανοποιητικό βαθμό τις πραγματικές οικονομικές απαιτήσεις της σύγχρονης εκπαίδευσης και να ανταποκριθεί στη συνταγματική δέσμευση για δωρεάν παιδεία. Παρά τη σταθερή αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των πολιτών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (την οποία

Πίνακας 3
Κρατική οικονομική ενίσχυση των φοιτητών
της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης

Χώρα	Φοιτητές με κρατικές υποτροφίες, (%)	Κρατικά δάνεια	Φιλοξενού- μενοι μαθητές σε εστίες, (%) 1998	Σύνολο κρατικών επιχορηγή- σεων (% του ΑΕΠ)
Αγγλία	96	Ναι	–	0.47
Δανία	91	Ναι	20	0.63
Σουηδία	78	Ναι	17	0.59
Ολλανδία	78	Ναι	–	0.41
Φινλανδία	66	Ναι	28	0.41
Ιρλανδία	58	Όχι	6	0.29
Γαλλία	21	Ναι	7.5	0.10
Βέλγιο	19	Ναι	13	0.20
Γερμανία	16	Ναι	13	0.10
Πορτογαλία	16	Όχι	4,1	0.04
Ελλάδα	3	Όχι	2.3	0.01

Πηγή: Eurydice, Financial Support for Students in Higher Education in Europe: Trends and Debates, 1999.

το κράτος εκλαμβάνει ως δείκτη ισότητας της πρόσβασης), οι επενδυόμενοι κρατικοί πόροι παραμένουν απογοητευτικά χαμηλοί και οι οικογένειες καλούνται να συμπληρώσουν τα τεράστια κενά του Κρατικού Προϋπολογισμού, άσχετα με το αν έχουν στην πραγματικότητα τη δυνατότητα να το πράξουν.

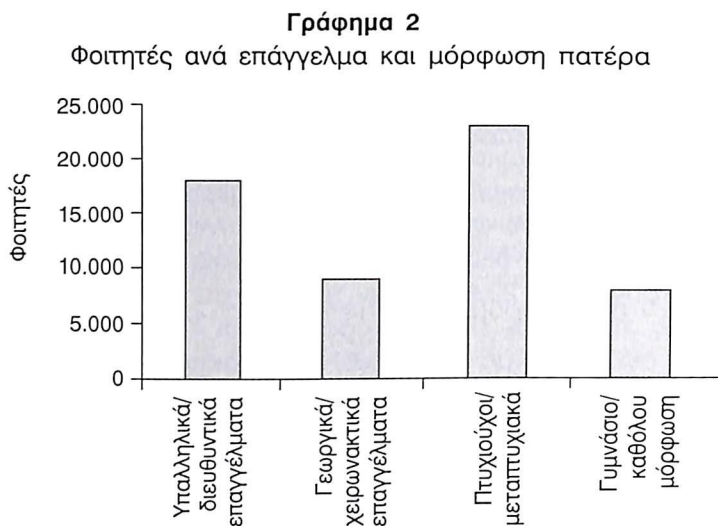
2.2. Η κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού

Οι Ψαχαρόπουλος και Καζαμίας (1985) τεκμηριώνουν ότι τα οικονομικά ανώτερα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού υπερ-εκπροσωπούνται στα δημόσια πανεπιστημιακά ιδρύματα. Κατά τον

ίδιο τρόπο που η δυνατότητα των ιδιωτικών εκπαιδευτικών δαπανών είναι ανάλογη της προσοδοφορίας του γονεϊκού επαγγέλματος, έτσι και οι πιθανότητες πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση συνδέονται τόσο με την εισοδηματική αντανάκλαση του επαγγέλματος του γονιού, όσο επίσης και με το εκπαιδευτικό του υπόβαθρο καθώς και με τη γεωγραφική περιοχή κατοικίας του.

Από τη μια, και σε σχέση με τις εισαγωγικές εξετάσεις, τα δημογραφικά ποσοστά δείχνουν ότι οι υποψήφιοι αστικών περιοχών αποτυγχάνουν κατά 22,6%, όταν η αποτυχία σε αγροτικές περιοχές αγγίζει το 49,6% (Psacharopoulos και Tasoulas, 2004). Από την άλλη, άνθρωποι με γεωργικά, χειρωνακτικά και τεχνικά επαγγέλματα (κατηγορία «Α») αντιπροσωπεύουν το 48,6% του συνολικού πληθυσμού. Παρ' όλ' αυτά, τα παιδιά τους συνιστούν μονάχα το 22,8% των εισαγόμενων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα περισσότερα από αυτά, δε, επιτυγχάνουν την εισαγωγή τους σε πανεπιστημιακά και τεχνολογικά τμήματα χαμηλής ζήτησης και αμφίβολης χρησιμότητας του απονεμόμενου από αυτά πτυχίου με όρους της επαγγελματικής αγοράς, την ίδια στιγμή που τμήματα με δεσπόζουσα ζήτηση και προσφορά ανταγωνιστικών πτυχίων σφύζουν από παιδιά με γονείς εύπορων επαγγελματιών και υψηλότερου εκπαιδευτικού φόντου (κατηγορία «Β»). Σε αυτά τα τμήματα παρομοίως παρατηρείται υπερ-εκπροσώπηση φοιτητών που προέρχονται από την πλούσια γεωγραφική περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ φοιτητές που κατάγονται από φτωχότερες περιοχές δείχνουν να είναι η πλειοψηφία στα πανεπιστήμια και τα τεχνολογικά ιδρύματα που προσφέρουν πτυχία χαμηλότερης μετα-επαγγελματικής αξίας. Οι Κάτσικας και Σωτήρης (2003) αναφέρουν επί παραδείγματι ότι στο υψηλής ζήτησης και επιτυχούς μετα-επαγγελματικής αποκατάστασης τμήμα των Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών του Πολυτεχνείου της Αθήνας, το 39,9% των φοιτητών έχουν γονείς της «Β» επαγγελματικής κατηγορίας, καθ' όμοιο τρόπο με την Ιατρική Σχολή Αθηνών όπου οι φοιτητές αυτής της κατηγορίας αποτελούν το 39,7% των σπουδαστών. Στα ίδια αυτά τμήματα, μονάχα το 11,6% και το 14,2% αντίστοιχα είναι φοιτητές με γονείς της «Α» κατηγορίας (βλέπε γράφημα 2).

Οποτεδήποτε η ζήτηση για συγκεκριμένα τριτοβάθμια τμήματα παρουσιάζεται σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα μεγάλη, η διαδικασία εισαγωγής γίνεται συνακολούθως περισσότερο ανταγωνιστική. Αναπόφευκτα, υποψήφιοι με γονείς που έχουν την άνεση μεγαλύτερων ιδιωτικών δαπανών για την προετοιμασία τους εμφανίζουν, σύμφωνα με τους Psacharopoulos και Tasoulas (2004),

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία (πιο πρόσφατα στοιχεία).

27% υψηλότερες πιθανότητες επιτυχίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δύναται να χαρακτηριστεί επιλεκτικό, αφού επιτρέπει την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με όρους φροντιστηριακής προετοιμασίας και γνωστικής επάρκειας των υποψηφίων, που όμως έχει κατακτηθεί στη βάση του κοινωνικο-οικονομικού υπόβαθρου των γονιών. Ακόμα και στο ενδεχόμενο αποτυχίας στις Πανελλήνιες Εξετάσεις, τα εύπορα νοικοκυριά εξακολουθούν να μπορούν να ικανοποιούν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών τους με την εγγραφή τους σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, όταν αυτή η επιλογή φαντάζει μακρινή για τους φτωχότερους.

2.3. Εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και επιπτώσεις για την απασχόληση

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση που εξασφαλίζει επαγγελματικά δικαιώματα στους πτυχιούχους και χαίρει δημόσιας αναγνώρισης παραμένει, όπως αναφέραμε, στην Ελλάδα είδος κρατικού μονοπωλίου. Οι υποψήφιοι εισάγονται στα πανεπιστήμια όχι πάντα σύμφωνα με τις αληθινές τους προτιμήσεις, αλλά στη βάση ενός κεντρικού προσδιοριστικού συστήματος, στενά ελεγχόμενου από το Υπουργείο Παιδείας⁴. Το σύστημα αυτό έρχεται εν πολλοίς σε

αντιδιαστολή με την υποτιθέμενη αυτονομία των πανεπιστημίων, που για να έχει ουσία θα έπρεπε να τους επιτρέπει, μεταξύ άλλων, τη δυνατότητα διαμόρφωσης κανόνων εισαγωγής. Το συνοδευτικό επιχείρημα του Υπουργείου για τη διατήρηση αυτού του παράλογου ελέγχου εξηγεί ότι τέτοιος έλεγχος εξασφαλίζει με ιδανικό τρόπο την ισότιμη διανομή των υποψηφίων στα πανεπιστήμια προς όφελος των αναπτυξιακών στόχων της χώρας.

Πέρα από αρνητικούς συνειρμούς για την ικανότητα των ελληνικών πανεπιστημίων να ρυθμίζουν σωστά από μόνα τους την εισαγωγή των ενδιαφερόμενων στις τάξεις τους, η υπουργική στρατηγική υπονομεύει στην πραγματικότητα, αντί να υπηρετεί, την αναπτυξιακή τροχιά της χώρας. Μια ματιά στο χάσμα μεταξύ των προτιμήσεων των υποψηφίων και της τελικής εισαγωγής τους σε πανεπιστημιακά τμήματα, που βρίσκονται συχνά στις τελευταίες θέσεις του μηχανογραφικού τους δελτίου, δείχνει κατά αφύσικο τρόπο ότι το Υπουργείο προσφέρει με φειδώ θέσεις εισαγωγής σε τμήματα υψηλής ζήτησης (όπως τα Οικονομικά, η Διοίκηση Επιχειρήσεων, και οι Υπολογιστές), ενώ αντίθετα επιτρέπει απλόχερα την εισαγωγή σε τμήματα που δε συγκεντρώνουν την υψηλή ζήτηση των υποψηφίων (όπως η Θεολογία και η Γεωγραφία), ούτε και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της αγοράς για μοντέρνες επαγγελματικές ειδικότητες (βλέπε πίνακα 4).

Πίνακας 4

Ενδεικτικές προτιμήσεις υποψηφίων
και προσφερόμενες θέσεις στα ΑΕΙ

Θέμα/ΑΕΙ	Προτιμήσεις*	Εισακτέοι
Χρηματο-οικονομικά, Παν. Πειραιά	4.734	165
Πληροφορική, Οικον. Παν. Αθήνας	2.252	145
Διοίκηση Επιχειρήσεων, Παν. Μακεδονίας	1.602	275
Κοινωνική Θεολογία, Καποδ. Παν. Αθήνας	212	225
Κοινωνική Ανθρωπολογία, Παν. Αιγαίου	79	160
Γεωγραφία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου	29	80

Πηγή: Τμήμα Εισιτηρίων Εξετάσεων και Μηχανογραφική Υπηρεσία ΥΠΕΠΘ, 2000.

* Θέση 1-3 στο μηχανογραφικό.

Μια πρώτη σκέψη για την εξήγηση του παρατηρούμενου χάσματος εντοπίζεται στο διαφορετικό λειτουργικό κόστος των πανεπιστημίων: τα τμήματα δυναμικής ζήτησης συνδέονται συνήθως με υψηλότερο κόστος δημιουργίας και συντήρησης εργαστηρίων, αγοράς εξοπλισμού, και αδιάκοπης τεχνολογικής ανανέωσης, σε αντίθεση με τμήματα όπου λόγω φύσεως του γνωστικού αντικείμενου δεν επιβάλλεται η δαπάνη τέτοιου κόστους. Από την άλλη, στην προσπάθειά του να συντηρήσει το μύθο της δωρεάν παιδείας με την ικανοποίηση της αυξάνουσας κοινωνικής ζήτησης για το τριτοβάθμιο εκπαιδευτικό προϊόν, το Υπουργείο προχωρά στη δημιουργία περισσότερων πανεπιστημίων από άκρη σε άκρη της ελληνικής επικράτειας, που και αυτά όμως δεν έρχονται να ανταποκριθούν στις προτιμήσεις των υποψηφίων και τις ανάγκες της αγοράς δια της προσφοράς σύγχρονων γνωστικών ειδικοτήτων και ανταγωνιστικών πτυχίων (Μασσαλάς, 2002).

Η υπουργική στρατηγική της διεύρυνσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προκαλεί συχνά-πυκνά τη δικαιολογημένη αντίδραση μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας με το επιχείρημα ότι τέτοια διεύρυνση είναι διπλά οξύμωρη: κατά πρώτον, η δημιουργία νέων πανεπιστημίων μεγεθύνει τις οικονομικές υποχρεώσεις του κράτους για την κάλυψη των λειτουργικών δαπανών τους, όταν αυτή η κάλυψη είναι προβληματική και ανεπαρκής για τα ήδη υπάρχοντα. Κατά δεύτερον, το ευρύ άνοιγμα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν αλληλεπιδρά με τον παραγωγικό ιστό της κοινωνίας, ώστε να υπολογίζεται η ενσωμάτωση των πτυχιούχων στην παραγωγική διαδικασία. Ως τέτοια, η διεύρυνση μπορεί να θεωρηθεί βλαπτική για τη μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων και κατ' επέκταση για το σύνολο των παραγωγικών δεικτών της χώρας, όταν τα πτυχία που προσφέρονται αφορούν αναχρονιστικές ειδικότητες χαμηλής ή ανύπαρκτης ζήτησης από την αγορά και υποθάλπουν την ανεργία μέσω ενός ανισόρροπου ισοζυγίου παραγωγής-απορρόφησης πτυχιούχων (Psacharopoulos, 2003).

Στο σημείο αυτό, η βεβαιότητα των αποφοίτων πως η απόκτηση του πτυχίου τους θα τους εξασφαλίσει μια σίγουρη, σχετική με τις σπουδές, και καλά αμειβόμενη εργασία, συνθλίβεται στη θέα ενός μη ανταγωνιστικού πτυχίου, που μολαταύτα τους έχει κοστίσει οικονομικά και ψυχολογικά⁵. Αντίθετα με αυτή την προσδοκία, η Ελλάδα παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό (40%) μετά την Ιταλία (48%) νέων αποφοίτων που αναγκάζονται να απασχοληθούν σε τομείς που δεν έχουν καμία σχέση με τα αποκτηθέντα πανεπιστημιακά προσόντα τους (Eurostat, 2003). Η εξέλιξη αυτή

φέρει ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες στην ψυχολογία, στην εξέλιξη της καριέρας, αλλά και στις εισοδηματικές απολαβές τους.

2.4. Διοικητικός χαρακτήρας πανεπιστημίων

Ο ασφυκτικός κρατικός έλεγχος των διαδικασιών εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί τη μια μόνο όψη της υπερβολικά συγκεντρωτικής δομής του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Επιπλέον, η κυβέρνηση ελέγχει στενά τη χρηματοδότηση των πανεπιστημίων και προσδιορίζει σε ετήσια βάση όλες τις ειδικές κατηγορίες εξόδων τους στον Κρατικό Προϋπολογισμό. Οι προμήθειες προς τα πανεπιστήμια υπάγονται στο Νόμο περί δημόσιων προμηθειών και προϋποθέτουν την έγκριση ενός οικονομικού ελεγκτή από το Υπουργείο Οικονομικών. Η αυτονομία των πανεπιστημίων είναι επίσης περιορισμένη σε στρατηγικά θέματα διοικητικής και ακαδημαϊκής φύσης, όπως η ίδρυση και κατάργηση τμημάτων και μεταπτυχιακών προγραμμάτων, η διάρθρωση εσωτερικών υποστηρικτικών υπηρεσιών, και οι αρμοδιότητες και η λειτουργία των διοικητικών επιτροπών. Το Υπουργείο αποφασίζει για θέματα ανθρώπινου δυναμικού, την προκήρυξη θέσεων μελών διδακτικού-ερευνητικού προσωπικού ανά πανεπιστήμιο και τις προϋποθέσεις επιλογής και πρόσληψής τους, τους μισθούς, την ασφάλιση, τις προαγωγές, τις συντάξεις κ.ά. (Bourantas, Lioukas and Papadakis, 2001).

Ο συνδυασμός υποχρηματοδότησης και ελλιπούς αυτονομίας δημιουργεί μακροχρόνια οργανωτικά κενά και καλλιεργεί συνθήκες υποβάθμισης της ακαδημαϊκής ποιότητας. Η ιδιότητα των πανεπιστημιακών καθηγητών ως «δημόσιων υπαλλήλων», που έχουν μόνιμη και σταθερή εργασία, έχει υποβαθμίσει τη συσχέτιση της ερευνητικής τους παραγωγής με τις οικονομικές απολαβές και την εξέλιξη της καριέρας τους, όπως συμβαίνει στα περισσότερα πανεπιστήμια του εξωτερικού. Η μη αυτονομία στην προσέλκυση καθηγητών με ενδο-πανεπιστημιακά κριτήρια, η αδυναμία προσδιορισμού των εισακτέων από τα πανεπιστήμια, η μειούμενη δημόσια χρηματοδότηση παράλληλα με την αύξηση των φοιτητικών εγγραφών, η συνταγματική απαγόρευση λειτουργίας των δημόσιων ιδρυμάτων με επιχειρηματικό προφίλ και χρεώνοντας δίδακτρα, και τέλος η ανυπαρξία συνδετικών κρίκων με την αγορά δια της εμμονής του Υπουργείου να διατηρεί σε λειτουργία τμήματα παρωχημένης αξίας ή χαμηλής ζήτησης, καθιστά τον διοικητικό χαρακτήρα του συστήματος δύσκαμπτο και παμπάλαιο.

3. Προς τον φιλελεύθερο εκμοντερνισμό των πανεπιστημίων

Οι πιο φιλελεύθερες φωνές στη χώρα μας υπεραμύνονται ενός αποκεντρωτικού μοντέλου της ανώτατης εκπαίδευσης, παρά το γεγονός ότι η προπαγανδισμένη έννοια του «δημόσιου» στην Ελλάδα προκαλεί τη φοβισμένη αντίδραση απέναντι σε κάθε τι που μπορεί να χαρακτηριστεί «ιδιωτικό». Στην πραγματικότητα, αυτές οι φιλελεύθερες φωνές δε μιλούν για κάτι καινούργιο, αφού οι ιδιωτικές εκπαιδευτικές δαπάνες χρόνια τώρα αφήνουν τον ορισμό της δημόσιας και δωρεάν παιδείας να σκονίζεται στις σελίδες του άρθρου 16 Συντάγματος, που και αυτό πια είναι ίσως καιρός να αλλάξει.

3.1. Κατάργηση του κρατικού ελέγχου της πρόσβασης

Εξηγήσαμε ήδη ότι σύμφωνα με το υφιστάμενο σύστημα του κρατικού προσδιορισμού των εισακτέων, η πρόσβαση στα πανεπιστήμια δεν είναι ούτε δίκαιη, ούτε ελεύθερη. Επιπλέον, ο τρόπος εισαγωγής στα πανεπιστήμια δια των Πανελληνίων Εξετάσεων, παρά το αδιάβλητο της διεξαγωγής του, έχει υποβαθμίσει τον παιδευτικό χαρακτήρα του λυκείου με το να ωθεί τους μαθητές στην παπαγαλία και την άκριτη αποστήθιση (Αγγελόπουλος, 2004). Μεγάλο είναι και το κόστος από το συνάλλαγμα που χάνεται, όταν οι αποτυγχόντες των εξετάσεων μεταναστεύουν μαζικά για σπουδές στο εξωτερικό⁶.

Το όποιο εγχείρημα αποκρατικοποίησης του ελληνικού τριτοβάθμιου χώρου πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριλάβει την κατάργηση των Πανελληνίων Εξετάσεων. Μαζί θα καταργείτο και η ανάγκη για εκτεταμένες γονικές δαπάνες για φροντιστηριακά μαθήματα, απελευθερώνοντας έτσι τις διαδικασίες επιλογής από τη συσχέτισή τους με το κοινωνικό προφίλ και την οικονομική δεινότητα των γονιών, από την οποία εξαρτάται το μέγεθος και η ποιότητα της προετοιμασίας των υποψηφίων. Την ίδια στιγμή, τα ανώτατα ιδρύματα θα ενίσχυαν την αυτονομία τους, θα αναβάθμιζαν τη διοικητική επιρροή στα του οίκου τους, και θα νομιμοποιούνταν να σχεδιάζουν προγράμματα σπουδών με βάση τις προτιμήσεις των υποψηφίων και τις ανάγκες της αγοράς. Στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσε να εφαρμοστεί ένα σύστημα εισαγωγής, όμοιο με τον ισχύοντα θεσμό των Foundation Courses της

Αγγλίας. Κατά τους Μπαμπινιώτη (2004) και Γαβρόγλου (1997), οι υποψήφιοι θα παρακολουθούν ένα προπαρασκευαστικό εξάμηνο μέσα στα πανεπιστήμια και η τελική τους εισαγωγή θα εξαρτάται από τις επιδόσεις τους στις αυστηρές εξετάσεις των ίδιων των τμημάτων.

3.2. Καθιέρωση διδάκτρων

Τα ελληνικά κόμματα αποφάσισαν στις μέρες μας, καθυστερημένα έστω, ότι είναι ώρα να ανοίξει ο δημόσιος διάλογος για την παιδεία, φέρνοντας ψηλά στην ατζέντα της συζήτησης θέματα όπως η ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, που έως τώρα αποτελούσαν «ταμπού» για το αναχρονιστικό εκπαιδευτικό μας σύστημα. Η ευκαιρία είναι πολύτιμη για να επεκτείνουμε το διάλογο και σε άλλα «κλειδωμένα» θέματα, και κυρίως στο αν πρέπει το ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο να απολέσει τον ψευδεπίγραφο δωρεάν χαρακτήρα του, αρχίζοντας να χρεώνει δίδακτρα στους φοιτητές.

Το εν λόγω θέμα απασχολεί ήδη σοβαρά όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακόμα και αυτά όπου ισχύει ο θεσμός των διδάκτρων, υπό το ζητούμενο της περαιτέρω αύξησης των ιδιωτικών συνεισφορών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, που σε σχέση με την ανταγωνιστική Αμερική χωλαίνει στον τομέα της εισροής περισσότερων ιδιωτικών επενδύσεων και της εκροής συναφών ποιοτικότερων (διδακτικών και ερευνητικών) αποτελεσμάτων.

Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι οι χώρες που εφαρμόζουν το θεσμό των διδάκτρων έχουν αποτελεσματικότερα εκπαιδευτικά συστήματα, αφού τα προερχόμενα από αυτά έσοδα ευνοούν την ικανότερη διδασκαλία των φοιτητών και την πλουσιότερη ερευνητική δραστηριότητα των καθηγητών. Στη χώρα μας, η επιβολή των διδάκτρων θα δημιουργήσει κλίμα γόνιμου ανταγωνισμού μεταξύ των πανεπιστημίων αφού, συνδυασμένη και με ένα μοντέλο αντικειμενικής αξιολόγησης της αποδοτικότητάς των καθώς και ένα νέο σύστημα ελεύθερης εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση βάσει της επιλογής των ενδιαφερόμενων που θα καταργεί τις Πανελλήνιες Εξετάσεις, τα καλά πανεπιστήμια θα συγκεντρώνουν περισσότερα έσοδα, ενώ τα υπόλοιπα θα μπαίνουν αναγκαστικά σε διαδικασίες αυτοβελτίωσης για να αναδείξουν το πληγωμένο κύρος τους.

Ειδικότερα σε σχέση με το γεγονός της διαχρονικής κρατικής υποχρηματοδότησης των πανεπιστημίων, που οφείλεται στο διο-

γκωμένο αριθμό των εγγραφέντων φοιτητών, την αντίσταση σε μέτρα (π.χ., αξιολόγηση) που θα βελτιώναν την αποδοτικότητά τους, και στον ανταγωνισμό άλλων δημόσιων αναγκών (υγεία, αμυντικοί εξοπλισμοί) που διαχέει το δημόσιο χρήμα για την κάλυψή τους, τα δίδακτρα αναδεικνύονται σε ένα νέο, σωτήριο μέσο προσπορισμού των υπολειπόμενων εσόδων τους (European Commission, 2003). Πέρα από αυτό, η επιβολή των διδάκτρων έρχεται σαν συνέπεια της «αρχής της ωφέλειας» (benefit principle): αυτός που βελτιώνει την κοινωνική και οικονομική του θέση μέσω των σπουδών του, πρέπει να τις πληρώνει (Vandenbergh and Debande, 2004).

Για να καθησυχάσουμε βεβαίως αυτούς που ανησυχούν, θα πρέπει να πούμε ότι η επιβολή διδάκτρων οφείλει να συνδέεται με ένα στιβαρό σύστημα χορήγησης υποτροφιών και κρατικών δανείων στους ταλαντούχους, πλην όμως άπορους φοιτητές, ώστε να μην αποθαρρύνονται στην επιθυμία τους να σπουδάσουν. Η πρακτική των διδάκτρων που δεν θα λαμβάνει υπόψη της το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη (την ίση και ελεύθερη πρόσβαση όλων των πολιτών στα δημόσια πανεπιστήμια), είναι οπωσδήποτε μια κακή πρακτική. Τα δίδακτρα λοιπόν πρέπει να χρεώνονται στους φοιτητές ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα των γονιών τους. Κατά τη διαδικασία αυτή, το κράτος θα πρέπει να βελτιώσει τις μεθόδους εντοπισμού των οικονομικών αναγκών των πολιτών, ώστε να μπορεί αντικειμενικά να πριμοδοτεί τους ενδεείς στο δικαίωμά τους για πρόσβαση στη δημόσια εκπαίδευση (Antoninis and Tsakloglou, 2001). Χωρίς αυτές τις μεθόδους, που αλήθεια η Ελλάδα στερείται αλλά πρέπει επιτέλους να βρει τρόπο εφαρμογής τους, οι συνέπειες της επιβολής διδάκτρων θα είναι πέρα για πέρα αρνητικές: είτε πολύ μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού θα αδυνατούν να φοιτούν στο (ακριβό πλέον γι' αυτούς) δημόσιο πανεπιστήμιο, ή θα πρέπει τα δίδακτρα να κρατούνται σε μηδαμινό επίπεδο που, υπό τα δεδομένα της υποχρηματοδότησης που συζητήσαμε πιο πάνω, σημαίνει ότι τα πανεπιστήμια θα πρέπει να περιορίσουν τις εγγραφές νέων φοιτητών ή να συντηρούνται σε τέτοια επίπεδα φοιτητικού υπερπληθυσμού σε βάρος της εκπαιδευτικής ποιότητας.

3.3. Πανεπιστημιακή αξιολόγηση

Μέχρι τώρα η Ελλάδα έχει διαμορφώσει ένα εξαιρετικά αφιλόξενο κλίμα για την υποδοχή επίσημης, συστηματικής αξιολόγησης

των πανεπιστημίων (Stamoulas, 2005b). Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι μόνες μορφές αξιολόγησης που έχουν έως τώρα παρατηρηθεί στη χώρα μας είναι πρόχειρης και αποσπασματικής μορφής. Ορισμένα ΑΕΙ και ΤΕΙ έχουν αυτοβούλως συμμετάσχει σε αξιολογητικά προγράμματα του ΟΟΣΑ, του Οργανισμού Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων (CRE), και της Ευρωπαϊκής Ένωσης Πανεπιστημίων (EUA), δίχως όμως να ακολουθούν στη συνέχεια follow-up διαδικασίες και περιοδικές επιθεωρήσεις, οι οποίες θεωρούνται επιτακτικές για την εξασφάλιση μακρόχρονης και σταθερής ποιότητας. Από την άλλη, το Υπουργείο Παιδείας διενεργεί μια μορφή αξιολόγησης, στηριζόμενη σε υπερ-απλουστευμένα δεδομένα (αριθμός φοιτητών, αριθμός καθηγητών, τετραγωνικά μέτρα κτιρίων ανά φοιτητή), που κάθε άλλο παρά εκπληρώνει τους σκοπούς μιας ακαδημαϊκής και με κριτήρια αγοράς ποιοτικής αποτίμησης του συστήματος.

Την ίδια στιγμή, η Ευρώπη επείγεται να βελτιστοποιήσει την ποιότητα των ιδρυμάτων και του περιεχομένου των σπουδών των χωρών-μελών, έτσι ώστε, πέρα από την εξασφάλιση εσωτερικής οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας, να αυξήσει το μερίδιο «εκμετάλλευσης» της εξω-ευρωπαϊκής ζήτησης για τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε με την υποδοχή φοιτητών από χώρες εκτός Ένωσης, είτε με την επί τόπου σύσταση παραρτημάτων σε χώρες με έντονη εκπαιδευτική ζήτηση.

Οι στόχοι επίτευξης ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση έχουν τεθεί υπόψη των χωρών-μελών μέσω της διαδικασίας της Μπολόνια (Bologna Process) από το 1999. Αν και η διαδικασία προβλέπει τη σύγκλιση των εκπαιδευτικών συστημάτων των χωρών της Ένωσης μέχρι το 2010 μέσω της θεμελίωσης κοινών μετρήσιμων και συγκρίσιμων ποιοτικών και ποσοτικών δεικτών, η Ελλάδα μαστίζεται από ένα έως τώρα στείρο Δημόσιο Διάλογο για την παιδεία, που, ενώ υποτίθεται ότι θα λειτουργούσε συμβουλευτικά στην κατάρτιση των παραμέτρων της αξιολόγησης, εντούτοις σημαδεύεται από την απόλυτη ασυμφωνία των εμπλεκόμενων μερών.

Το κράτος προωθεί την ιδέα μιας «ανεξάρτητης» εξωτερικής αξιολόγησης από ένα, λόγου χάρη, εθνικό συμβούλιο πιστοποίησης ποιότητας με χαρακτηριστικά ΝΠΙΔ, που θα ρίχνει το βάρος στην αποτίμηση με κριτήρια αγοράς των ιδρυμάτων. Οι καθηγητές επισημαίνουν (σωστά) ότι πριν από την αξιολόγηση, θα πρέπει να αυξηθούν οι δημόσιες χρηματοδοτήσεις στα πανεπιστήμια, ώστε πρώτα να βελτιωθούν οι δομές και μετά να αξιολογηθούν.

Στη συνέχεια, προκρίνουν μια σειρά ενδο-πανεπιστημιακών μηχανισμών αξιολόγησης, που θα πιστοποιούν την ποιότητα με περισσότερο ακαδημαϊκά κριτήρια (δίχως δηλαδή τον επηρεασμό από τις συνθήκες της αγοράς), ώστε να διαφυλαχθεί το ανθρωπιστικό περιεχόμενο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης από την «εμπορευματοποίηση» των πτυχίων και την «επαγγελματοποίηση» των προγραμμάτων σπουδών.

Παρά τις διαφωνίες, υπάρχει ευρεία κοινωνική συναίνεση για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Η κυβέρνηση καλείται να απομονώσει τις διαφορές και τα συμφέροντα, να αναδείξει τα σημεία αυτής της συναίνεσης, και να σβήσει τη δίψα της ελληνικής κοινωνίας για ποιοτική αποτίμηση του εκπαιδευτικού προϊόντος, που στο κάτω-κάτω αγοράζει πολύ ακριβά. Η αξιολόγηση δεν πρέπει να είναι μόνο ακαδημαϊκού τύπου, αλλά να συμπεριλαμβάνει τις συνθήκες και τις απαιτήσεις της αγοράς μέσα στην οποία λειτουργεί. Κατά πρώτον, αν συσχετιστεί με τις εισοδηματικές απολαβές και την εξέλιξη της καριέρας, θα ενθαρρύνει τους καθηγητές να ενσκήψουν στην έρευνα και την ποιοτικότερη διδασκαλία των φοιτητών. Λαμβάνοντας επιπροσθέτως υπόψη και τα κριτήρια της αγοράς, η ποιοτική αποτίμηση της επαγγελματικής αξίας των πτυχίων θα μεγεθύνει το βαθμό απασχολησιμότητας (employability) των αποφοίτων και θα αποτελέσει επιπλέον εργαλείο στα χέρια των υποψηφίων για την επιλογή σπουδών. Σε αυτή την περίπτωση, δεν θα πρέπει να φοβόμαστε να παραδεχτούμε ανοιχτά ότι ένας μεγάλος αριθμός πανεπιστημιακών τμημάτων προσφέρει ελάχιστες έως μηδαμινές προοπτικές επαγγελματικής απασχόλησης και άρα πρέπει να κλείσει. Ένα πιστοποιημένο για το ακαδημαϊκό κύρος και την επαγγελματική χρησιμότητα των πτυχίων του πανεπιστήμιο θα μπορεί να χαίρει κατ' αυτόν τον τρόπο διεθνούς ακτινοβολίας και αναγνώρισης.

4. Επίλογος

Η αδιαμφισβήτητη συνάφεια μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης των πολιτών, σε συνδυασμό με την επικράτηση διαδικασιών που ευνοούν μια εγκαθιδρυμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων, φαίνεται να αποτελεί ενδογενές κομμάτι του εγχώριου μηχανισμού αναπαραγωγής των κοινωνικών συσχετισμών, καθώς επίσης και παράγοντα διαιώνισης των ανισοτήτων.

Υπό αυτό το πρίσμα, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν απέχει πολύ από ένα μοντέλο κατά το οποίο, σύμφωνα με τους Breen και Goldthorpe (1997), οικογένειες ανήκουσες σε προνομιά στρώματα επιδιώκουν με τις ευλογίες του κράτους την επίτευξη ενός ανάλογου οικονομικο-κοινωνικού προφίλ των απογόνων τους, απευχόμενες κάθε ενδεχόμενο απώλειας της ισχυρής τους θέσης στον κοινωνικό ιστό και το οικονομικό κατεστημένο. Ιστορικά, αυτό φέρνει μνήμες της εκπαίδευσης ως μέσου αναπαραγωγής των κοινωνικών ελίτ – μια ιδέα που έχει προ πολλού αμφισβητηθεί και αλλάξει στο σύνολο των σύγχρονων χωρών, εκτός ίσως από την Ελλάδα.

Το καταγιγιστικά συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης της εκπαίδευσης, σαν την όψη ενός υπερ-προστατευτικού κράτους που γνωρίζει τι είναι το καλύτερο για τον καθένα και αφήνει ελάχιστο χώρο για προσωπικές πρωτοβουλίες, είναι ασυμβίβαστο με τη φιλελεύθερη έννοια του όντος, που καρπώνεται την ευθύνη των ατομικών του επιλογών. Το δίχως άλλο, το κράτος φαίνεται να θεωρεί τους πολίτες *a priori* ανίκανους να λαμβάνουν αυτόνομα τις αποφάσεις τους για την ικανοποίηση των εκπαιδευτικών τους φιλοδοξιών και αναγκών. Η διεισδυτική αυτή παρείσφρηση του κράτους στην καθοδήγηση των εκπαιδευτικών επιλογών των πολιτών σε σχέση με το τι θα σπουδάσουν συνιστά καταφανή μορφή ενός δεσποτικού κράτους, που αντιδιαστέλλεται ανοιχτά με τις κλασσικές έννοιες του Δυτικού ατομικισμού, του κοινωνικού πλουραλισμού, και του πολιτικού φιλελευθερισμού, στις οποίες δηλώνει εντούτοις ιδεολογική συμμετοχή. Ο κρατικός παρεμβατισμός στηρίζεται επιπλέον στην παραγνώριση του γεγονότος ότι διαφορετικοί άνθρωποι έχουν διαφορετικούς αντικειμενικούς σκοπούς, ανάλογα με την κοσμοθεωρία τους. Η ισοπεδωτική αντιμετώπιση του κράτους στην αυθαίρετη ανάληψη της ευθύνης να διαλέγει το εκπαιδευτικό προϊόν εκ μέρους των πολιτών, διατρέχει τον κίνδυνο να υπονομεύει αυτούς τους σκοπούς με την εξίσωση των ατομικών αναγκών, όταν αυτές είναι στην πραγματικότητα διαφορετικές και χρήζουν εναλλακτικής αντιμετώπισης.

Τα συνδυαστικά αποτελέσματα της δημόσιας υποχρηματοδότησης και του διοικητικού συγκεντρωτισμού των πανεπιστημίων αναγνωρίζονται ολοένα και περισσότερο σαν οι υπαίτιοι της χαμηλής αποδοτικότητας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που πρέπει με κάθε τρόπο να αναβαθμιστεί εν όψει του ανταγωνιστικού διεθνούς περιβάλλοντος. Ο προοδευτικός εκπαιδευτικός προσανατολισμός της Ευρώπης και ο στόχος της σύγκλισης των εκ-

παιδευτικών συστημάτων των χωρών-μελών κάνουν επιτακτικό τον φιλελεύθερο εκμοντερνισμό της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα μας, κυρίως σε σχέση με τη χορήγηση μεγαλύτερου βαθμού διοικητικής και ακαδημαϊκής αυτονομίας στα ιδρύματα, συστηματικής αξιολόγησής των, και εισαγωγής εναλλακτικών τρόπων χρηματοδότησης για να μπορούν να αντιμετωπίσουν τα διαρκώς αυξανόμενα λειτουργικά έξοδά τους.

Όλα αυτά αποτελούν ζητήματα που όσο και αν θέλουμε να εθελοτυφλούμε, είναι επιβεβλημένο να αντιμετωπίσουμε, διαλύοντας οριστικά τα μικροπολιτικά εκείνα σλόγκαν περί δημόσιας και δωρεάν παιδείας, που τείνουν πλέον να γίνουν παγκόσμιο ανέκδοτο σε σοβαρές συζητήσεις για το μέλλον της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σημειώσεις

1. Στον επίσημο διαδικτυακό της τόπο, η UNESCO διατυπώνει την πεποίθηση πως σαν δικαίωμα που ενδυναμώνει τις επιλογές και μεγιστοποιεί τις πιθανότητες ευημερίας των ανθρώπων, η εκπαίδευση ανάγεται στο μέσο με το οποίο οικονομικά και κοινωνικά περιθωριοποιημένοι πολίτες μπορούν να ξεπεράσουν τις συνέπειες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και ακολούθως να επιτύχουν την πλήρη δραστηριοποίησή τους μέσα στην κοινωνία σε όλα τα επίπεδα.

2. Έχει αποδειχτεί επίσης πως με την άνοδο του εκπαιδευτικού τους επίπεδου, οι άνθρωποι δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την υγεία τους, είναι λιγότερο επιρρεπείς στην εγκληματική δραστηριότητα, έχουν αυξημένη και ουσιαστικότερη συμμετοχή στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού της κοινωνίας τους, καθώς επίσης ελαχιστοποιούν το ρίσκο του κοινωνικού αποκλεισμού και περιορίζουν το αρνητικό (οικονομικό και ψυχολογικό) κόστος της ανεργίας (Wolfe and Haveman, 2002· McMahon, 2000). Επιπλέον της ατομικής επιτυχίας, η εκπαίδευση θεωρείται σοβαρότατη επένδυση στη συλλογική ωφέλεια των κοινωνιών και των εθνών.

3. Η επεξεργασία των αριθμών των Κρατικών Προϋπολογισμών δείχνει ότι η συνολική μείωση της χρηματοδότησης τα τελευταία πέντε χρόνια σε σταθερές τιμές 2003 ήταν 21,5% για φοιτητές ΑΕΙ, και 47,2% για φοιτητές ΤΕΙ (Stamoulas, 2005a).

4. Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου η εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ελέγχεται κεντρικά μέσω των Πανελληνίων Εξετάσεων, που τελούν υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας. Όλα τα υπόλοιπα κράτη-μέλη επιτρέπουν είτε την ολοκληρωτικά ελεύθερη εισαγωγή στα πανεπιστήμια, ή την εισαγωγή επί της βάσης της διδα-

κτικής ικανότητας των πανεπιστημίων που διατηρούν το δικαίωμα της τελεσίδικης επιλογής.

5. Σύμφωνα με υπολογισμούς του ΟΟΣΑ (2003), οι επαγγελματικές προσδοκίες των Ελλήνων δεκαπεντάχρονων νέων φανερώνουν τον μεγαλύτερο βαθμό βεβαιότητας (72,3%) ανάμεσα στους νέους των άλλων χωρών-μελών του ΟΟΣΑ (62,2%) ότι μέχρι την ηλικία των τριάντα ετών θα έχουν μια σταθερή, καλά αμειβόμενη υπαλληλική εργασία.

6. Ο Psacharopoulos (2003) υπολογίζει αυτό το κόστος σε 12707 ευρώ ετησίως ανά φοιτητή εξωτερικού.

7. Η προέλευση της ιδέας του υπερ-προστατευτικού κράτους ανάγεται σε γερμανικές πολιτικές επιρροές για τη δομή της δημόσιας διοίκησης, που έφερε μαζί του ο βασιλιάς Όθωνας μετά την απελευθέρωση από τον Τουρκικό ζυγό, και που είναι εμφανείς σε πολλούς τομείς ως τις ημέρες μας.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

- Αγγελόπουλος Β., *Πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Αθλιότητα και Προοπτικές*, εισήγηση εκ μέρους της Συσπείρωσης Πανεπιστημικών στο θεματικό Συνέδριο της ομοσπονδίας των Πανεπιστημικών (ΠΟΣΔΕΠ), Πάντειο, 15/5/2004.
- Αντωνίνης Μ., Τσακλόγλου Π., *Οι Αναδιανεμητικές Επιπτώσεις του Συστήματος Δημόσιας Χρηματοδότησης της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Μελέτες Πολιτικής Οικονομίας, έκδοση του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2000.
- Γαβρόγλου Κ., «Σκέψεις για την Κατάργηση των Εισαγωγικών Εξετάσεων», *Βήμα*, 1997.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία – ΕΣΥΕ, *Φοιτητές κατά Επάγγελμα του Πατέρα τους*, 1999.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία – ΕΣΥΕ, *Φοιτητές κατά Επίπεδο Εκπαίδευσης των Γονέων τους*, 1999.
- ICAP – Management Consulting Greece, *Έρευνα Εισοδημάτων*, 2002.
- ICAP – Management Consulting Greece, *Έρευνα Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Δαπανών*, 2003.
- Ινστιτούτο Καταναλωτών – INKA, *Έρευνα Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Δαπανών*, 2003.
- Κάτσικας Χ., Σωτήρης Π., *Η Αναδιαμόρφωση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, εκδ. Σαβάλας, Αθήνα, 2003.
- Μασσαλάς Χ.Β., «Πως Μπορούν να Γίνουν Ανταγωνιστικά τα Ελληνικά Πανεπιστήμια;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/5/2002.
- Μπαμπινιώτης Γ., «Τα ΑΕΙ να Έχουν Λόγο στην Επιλογή των Φοιτητών τους», *Βήμα*, 25/1/2004.

Υπουργείο Οικονομικών, *Κρατικοί Προϋπολογισμοί, 1999-2004*.

Ψαχαρόπουλος Γ., *Ελληνική Παιδεία: Μια Σύγχρονη Τραγωδία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003.

Ψαχαρόπουλος Γ., Καζαμίας Α.Μ., *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Μια Κοινωνική και Οικονομική Ανάλυση της Ανώτατης Εκπαίδευσης*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – ΕΚΚΕ, 1985.

Β. Ξενόγλωσση

Antoninis M., Tsakoglou P., «Who Benefits from Public Education in Greece? Evidence and Policy Implications», *Education Economics*, vol. 9, no 2, 2001.

Becker G., *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*, Columbia University Press, New York, 1964.

Breen R., Goldthorpe J.H., «Explaining Educational Differential: Towards a Formal Rational Theory», *Rationality and Society*, vol. 9, no 3, 1997.

Bourantas D., Lioukas S., Papadakis P., *University Evaluation Systems in Greece: Athens University of Economics and Business*, an IQR (Internationalisation Quality Review) presentation, 21 August, OECD – Directorate for Education, (διαθέσιμο στο internet: <http://www.oecd.org/dataoecd/49/8/1870996.pdf>), 2001.

European Commission, *The Role of the Universities in the Europe of Knowledge*, 58 final, COM, 2003.

Eurostat, European Commission, Eurydice, *Key Data on Education in Europe*, 2000-2002.

Eurostat, *Public Expenditure on Education in the EU*, 1999.

Eurostat, *Consumers in Europe*, 2001.

Eurostat, *School Leavers in Europe and the Labour Market Effects of Job Mismatches*, 2003.

Eurydice, *Financial Support for Students in Higher Education in Europe: Trends and Debates*, 1999.

Kanellopoulos C., Psacharopoulos G., «Private Education Expenditure in a Free Education Country: The Case of Greece», *Educational Development*, vol. 17, no 1, 1997.

McMahon W.W., *Education and Development: Measuring the Social Benefits*, Clarendon Press, Oxford, 2000.

Mincer J., «On-the-Job Training: Costs, Returns, and Some Implications», *Journal of Political Economy* 70 (5), 1962.

OECD, *Reviews of National Policies for Education: Greece*, 1997.

OECD, *Education at a Glance* 2001, 2002 and 2003.

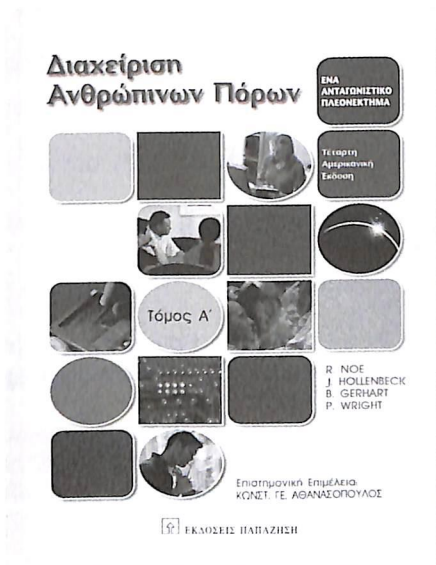
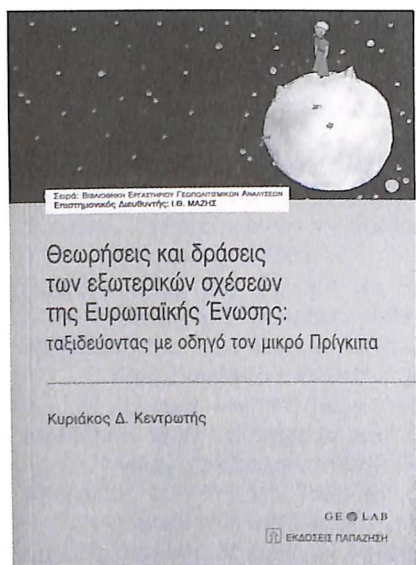
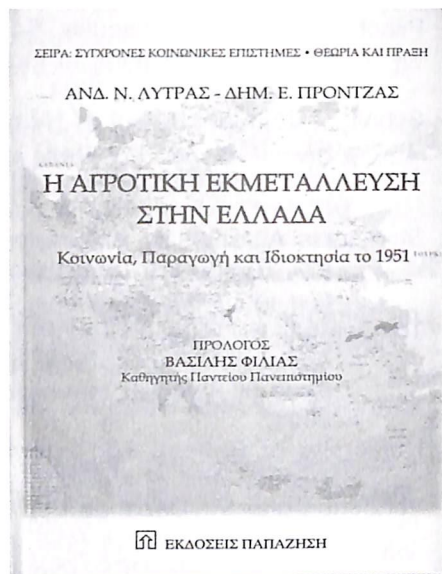
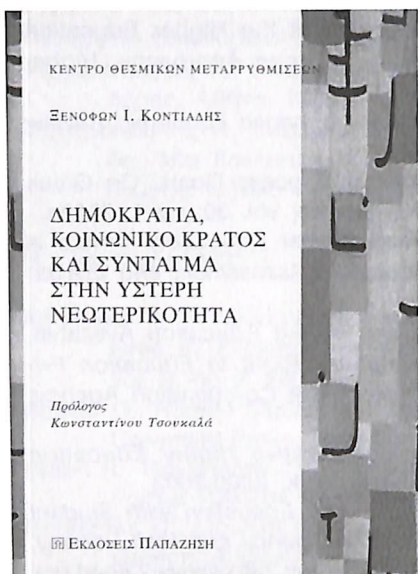
OECD – UNESCO, *Financing Education – Investments and Returns: Analysis of the World Education Indicators*, 2002.

Psacharopoulos G., «The Social Cost of an Outdated Law: Article 16 of the Greek Constitution», *European Journal of Law and Economics* 16, 2003.

- Psacharopoulos G., Tasoulas S., «Achievement at the Higher Education Entry Examinations in Greece: A Procrustean Approach», *Higher Education* 47 (2), 2004.
- Schultz T.W., «Investment in Human Capital», *American Economic Review* 51, 1961.
- Stamoulas A., «Implementation of the Bologna Process Goals: On Greek State Funding», *Higher Education in Europe*, vol. 30, no 1, 2005a.
- Stamoulas A., «Quality Assurance in Greek Higher Education. Where is it?», άρθρο κατατεθειμένο στο περιοδικό *Assessment and Evaluation in Higher Education*, 2005b.
- Tomasevski K., «Human Rights Obligations: Making Education Available, Accessible, Acceptable and Adaptable», *Right to Education Primers* 3, Swedish International Development Co-operation Agency, 2001.
- University of Buffalo, *The International Comparative Higher Education Finance and Accessibility Project*, New York, 2000-2003.
- Vandenberghe V., Debande O., *Financing Higher Education with Student Loans: The Crucial Role of Income Contingency and Risk Pooling*, mimeo, IRES, UCL, (διαθέσιμο στο internet: http://www2.econ.ucl.ac.be/~sexvdb/Papers/Std_Loans.pdf), 2004.
- Wolfe B.L., Haveman R.H., «Social and Nonmarket Benefits from Education in an Advanced Economy», *Proceedings of the Education in the 21st Century 47th Economic Conference*, Federal Bank of Boston, 2002.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδόσεις παπαζήση από το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Επικοινωνιακός λόγος: Συνείδηση και γνώση στην εκπαίδευση και εξουσία

Γιώργος Ε. Σκουλάς*

Περίληψη

Στόχος του άρθρου αυτού είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η γλώσσα, ως εργαλείο επικοινωνίας, χρησιμοποιήθηκε λειτουργικά στις βασικές δραστηριότητες του ανθρώπου στη νεώτερη και σύγχρονη εποχή. Συγκεκριμένα, εξετάζεται κατά πόσο το γλωσσικό αυτό όργανο συνέβαλε στη θετική εξέλιξη του σύγχρονου ανθρώπου και σε ποιο βαθμό ενισχύθηκε ή όχι η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία με τη μεσολάβηση των τεχνολογικά εξελισσόμενων μέσων επικοινωνίας. Ταυτόχρονα, επιχειρείται μια ανάλυση που αφορά τη σχέση της γλώσσας με την πραγματική γνώση αλλά και την εξουσία ώστε να φωτιστούν οι πτυχές εκείνες που σχετίζονται με τις πλευρές εξουσίας οι οποίες απορρέουν από την κυριαρχία για την οποία χρησιμοποιείται και μια διαφορετική γλωσσική μέθοδος επικοινωνίας. Παράλληλα, επιχειρείται μια κριτική ανάλυση για το κύριο σύστημα γλώσσας και γνώσης που επικράτησε στο δυτικό κόσμο, καθώς και η επίδραση που αυτό είχε εξελικτικά στο διαμορφούμενο πολιτισμό του.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό πια ότι η λέξη επικοινωνία έχει πάρει διαστάσεις στις μέρες μας μεγαλύτερες από προηγούμενες εποχές. Κυρίως, επειδή σήμερα έχει εμπλουτιστεί το περιεχόμενο της εννοιολογικά

* Ο Γιώργος Ε. Σκουλάς είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

με την ύπαρξη τεχνολογικά εξελιγμένων επικοινωνιακών μέσων τα οποία απελευθέρωσαν τον άνθρωπο από το χώρο και το χρόνο. Κατά συνέπεια, η περίοδος που διανύουμε είναι εποχή των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της πληροφορικής, η οποία προσδίδει στην επικοινωνία νέο περιεχόμενο και νέες διαστάσεις σε διεθνές πεδίο. Αυτό συντελείται σε τέτοιο βαθμό που διαπιστώνεται πλέον ανεπιφύλακτα ότι είναι το κλειδί σε κάθε σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους, στις κοινωνίες και στα έθνη. Έτσι, η επικοινωνία ως μέσο μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά για τον άνθρωπο αλλά και αρνητικά. Αφ' ενός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διασκέδασή του, την πνευματική πρόοδο και την κοινωνική του ολοκλήρωση μέσω της γνώσης, καθώς και τη χειραφέτησή του. Αφετέρου, μπορεί να τον οδηγήσει στην αδράνεια, καταστολή, απομόνωση και στην πλήρη χειραγωγή του. Εξαρτάται πώς εκλαμβάνεται και αποκωδικοποιείται ένα μήνυμα ή μηνύματα και πώς αποστέλλονται και σε ποιον ή με ποια μορφή για να επιτευχθεί η απαιτούμενη επικοινωνία.

Νοηματικά η εν λόγω λέξη παραπέμπει σε μια λειτουργία επικοινωνίας στην οποία κρυσταλλώνεται και αντανακλάται η μορφή του σύγχρονου πολιτισμού. Δηλαδή, σε μια λειτουργία επικοινωνίας μέσω της οποίας ανταλλάσσονται πληροφορίες και συμβολικά περιεχόμενα προφορικά και γραπτά ως ένα πλήρες σύστημα. Όταν επίσης ληφθούν υπόψη και οι εξελίξεις της τεχνολογίας στην πληροφορική και στα ΜΜΕ, τότε αναγκαστικά προϋποθέτονται κανόνες και κώδικες που συνεισφέρουν στην πλήρη και αποτελεσματική επικοινωνία. Είναι όμως η αποτελεσματικότητα αυτής της τυπικής λειτουργίας που ενισχύεται μηχανικά το ζητούμενο ή η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία; Εάν ναι, σε τι μπορεί να διαφέρει η τελευταία; Η επικοινωνία μπορεί να εμφανιστεί σε οποιαδήποτε δραστηριότητα που σχετίζεται με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων στις σφαίρες της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής τους ύπαρξης. Είναι δραστηριότητα που σχετίζεται άμεσα με τις αναγκαίες σχέσεις των ατόμων μιας κοινότητας, ενός κοινωνικού συνόλου, ή έθνους στην προσπάθειά τους όχι μόνο να παράγουν τα μέσα συντήρησής τους αλλά και να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους και να αναπαραχθούν κοινωνικά. Συνδέεται στενά με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται ως επικοινωνιακό όργανο το οποίο αποτελεί τη βάση όλων των επικοινωνιακών τεχνικών και τεχνολογιών. Ανάμεσα στο όργανο που αποκαλείται γλώσσα και των αντικειμένων ή υποκειμένων για τα οποία μιλούμε, υπάρχει μια οντολογική διαφορά όπου βασίζεται η γλώσσα η οποία ανοίγει τον ορίζοντα του νοήματος. Ένα νόημα, το οποίο τα «γνωρίζοντα και πράττοντα υποκείμενα», όπως εξηγεί ο Καστο-

ριάδης, «ερμηνεύουν καταστάσεις πραγμάτων, συναντούν άλλα πρόσωπα και πράγματα και ερχόμενα σε επαφή μαζί τους αποκτούν εμπειρίες»¹. Όμως, η συνολική αυτή ανθρώπινη δραστηριότητα σε πεδία αλληλόδρασης, δανειζόμενοι τον όρο του Bourdieu², συντελείται μέσα σε δομημένα κοινωνικά πλαίσια, που η επιδίωξη διαφόρων στόχων ορισμένων ατόμων ή ομάδων τείνει συνήθως να διαμορφώνει συνθήκες εξουσίας με διαφορετικές δυνατότητες και τάσεις. Ο Τόμπσον παρατηρεί ότι, «η θέση που ένα άτομο καταλαμβάνει μέσα σε ένα πεδίο ή θεσμό εξαρτάται στενά από την εξουσία που διαθέτει»³. Κατά αυτό τον τρόπο, συνεπώς εκφράζονται και εδραιώνονται σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ ομάδων ή ατόμων που έχουν διαφορετικές θέσεις στα πεδία αυτά της αλληλόδρασης⁴.

Με αυτή την έρευνα επιχειρείται η ανάδειξη εκείνων των πτυχών της επικοινωνίας οι οποίες σχετίζονται με τη γνώση, τη συνείδηση καθώς και την ιδεολογία, ως μορφή και περιεχόμενο της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας και της λειτουργίας της. Επί του προκειμένου, έχει διατυπωθεί ο παραπάνω ισχυρισμός από αρκετούς θεωρητικούς ερευνητές όπως ο Γ. Χάμπερμας, Harold Innis και George Grant στα διάφορα κείμενά τους. Παρατηρούν, ότι οι επικοινωνιακές τεχνικές και η τεχνολογία εν γένει, έχουν μια θεμελιώδη επιρροή πάνω στον τρόπο που οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο. Τον συλλαμβάνουν με συνέπεια ώστε να διαμορφώνεται αντίστοιχα και η συνείδησή τους. Επιπλέον, πως αυτός ο τρόπος διάπλασης της συνείδησής τους υποδηλώνει ότι βασικός παράγοντας στη διεργασία αυτή είναι η επικοινωνία που διαμορφώνει τη γνώση τους για τον κόσμο ως *περιεχόμενο*, και τα συστήματα με τα οποία οικειοποιούνται τη γνώση αυτή ως *μορφή*. Τα παραπάνω αποτελούν μια επιστημολογική προσέγγιση για την κατανόηση του κόσμου, που ναι μεν μπορεί να είναι αληθής για να οδηγεί τα άτομα στην αταλάντευτη συνείδηση, ενέχει όμως το ενδεχόμενο της απόκρυψης της αληθούς πραγματικότητας ώστε να τα οδηγεί στην ψευδή. Η τεχνολογία της επικοινωνίας θεωρείται ως έμμεσα υπεύθυνη για την παραγωγή και ανάπτυξη μιας συνείδησης καθώς και κόσμο-αντίληψης μέσα στη δυτική σκέψη. Μια συνείδηση, η οποία εξειδικεύει στην προδιαγραφή της εμπειρίας που εκφράζεται ως περιφερειακή κατάσταση και χαράζει τεχνικά γραμμές εξέλιξης της «*αποτελεσματικής*» επικοινωνίας κυριαρχικά όχι όμως και της *ουσιαστικής* ή της *ανθρώπινης* επικοινωνίας. Κι αυτό, επειδή η τελευταία προϋποθέτει πομπός και δέκτης να επεξεργάζονται τα μηνύματα για να μπορούν να εναλλάσσονται στους ρόλους που είναι βασικό στοιχείο διαλόγου. Επειδή, με το διάλογο

υπάρχει αναμφίβολα γονιμότητα στη σκέψη ώστε η ανταπόκριση να είναι προς όφελος του ανθρώπου.

Στόχος του άρθρου συνεπώς, είναι η ανίχνευση του τρόπου που χρησιμοποιήθηκε αυτό το λειτουργικό γλωσσικό όργανο στις ανθρώπινες δραστηριότητες στη σύγχρονη εποχή. Αν δηλαδή, αυτό το γλωσσικό σύμβολο, η επικοινωνία, συνέβαλε ή όχι στην προοδευτική εξέλιξη του σύγχρονου ατόμου και κοινωνίας και κατά πόσο ενισχύθηκε η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία με την ώθηση των τεχνολογικών εξελίξεων. Παράλληλα, να μελετήσει το σύστημα εκείνο γλώσσας και γνώσης που υιοθετήθηκε καθώς και την επίδραση που είχε το ίδιο στον εξελισσόμενο πολιτισμό του δυτικού κόσμου.

2. Γλωσσικές παραδόσεις και συστήματα γνώσης

Σε μια συνολική εξέταση των διαφόρων πολιτισμών, σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, διακρίνεται ο δυτικός πολιτισμός να έχει βαθιά επηρεαστεί από την επικοινωνία. Δηλαδή, από τον τρόπο που οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή μεταξύ τους στην εργασία, στην εκπαίδευση και στην πολιτική τόσο σε μια ομάδα, φύλο, τάξη, κοινότητα ή κόμμα, όσο και σε μια κοινωνία, έθνος ή έθνη. Η γλώσσα, έχει άμεση σχέση με τον τρόπο που χρησιμοποιείται ως βασικό εργαλείο επικοινωνίας ανεξάρτητα από τον τόπο ή τη σύμπτωση. Επειδή η γλώσσα είναι επικοινωνιακό προϊόν το οποίο αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε με την ανθρώπινη επικοινωνία και αυτήν υπηρετεί, θεραπεύει και εξελίσσει μπορεί να ειπωθεί κι ως σύστημα σκέψης. «Σκέψη χωρίς γλώσσα είναι βουβή καθώς και γλώσσα χωρίς σκέψη είναι κραυγή»⁵. Είναι πάνω από όλα φορέας πολιτισμού και παιδείας επειδή ενσωματώνει πολιτιστικές κληρονομίες και αξίες. Τέτοιου είδους όμως αξίες, ιδέες και κοσμοαντιλήψεις που γίνονται συνείδηση και πολιτισμική κληρονομιά ενός λαού, εφόσον ενσωματώνονται στην παιδεία και τον πολιτισμό του, είναι απόρροια του συνόλου του ή ενός τμήματός του που επιβάλλεται μετά κυριαρχικά στην υπόλοιπη κοινωνία; Το παραπάνω ερώτημα είναι αλληλένδετο με εκείνο που τέθηκε στην εισαγωγή όσον αφορά τη διαφορά ανάμεσα στην αποτελεσματική και στην ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία και πως η τελευταία επιτυγχάνεται. Επειδή σχετίζονται άμεσα με το κοινωνικό σύστημα μιας χώρας που ανάλογα το είδος του συστήματος υπηρετείται κι ο λόγος. Γι' αυτό θα προσπαθήσουμε παρακάτω να εξετάσουμε,

στο μέτρο του δυνατού, τις εκδοχές εκείνες που συνηγορούν ή αντιτάσσονται προς αυτή την κατεύθυνση.

Κατά τη διάρκεια της σύγχρονης εποχής σημειώθηκαν αλλαγές στην επικοινωνία, οι οποίες ήταν έντονες, είχαν κατ' αυτό τον τρόπο σημαντικές επιπτώσεις ευρύτερα. Οι εξελίξεις και τα τεχνολογικά επιτεύγματα του δυτικού κόσμου συνέβαλαν ώστε να διαμορφωθεί ένας αρκετά διαφορετικός πολιτισμός από ό,τι ήταν πριν, σύμφωνα με τον G. Grant⁶. Αυτό που υφίσταται ο κόσμος δεν αφορά στην εξωτερική του πλευρά αλλά στην εσωτερική. Δηλαδή, αυτή η αλματώδης τεχνολογική άνοδος διαμορφώνει τις εσώτερες πλευρές μας σε αυτό που είμαστε και επηρεάζει αποφασιστικά τις δραστηριότητες, τις σκέψεις και τη φαντασία μας. Η αναζήτηση αυτή της τεχνολογικής ανόδου, παρατηρεί ο ίδιος, έχει γίνει η κυρίαρχη μας δραστηριότητα και αυτή η κυριαρχία πλάσσει την ιδιωτική και δημόσια σφαίρα⁷. Με παρόμοιο τρόπο θα παρατηρήσει ο Μαρκούζε, ότι «η τεχνική πρόοδος ενισχύει ένα ολόκληρο σύστημα *κυριαρχίας* και συνεκτικότητας που κατευθύνει τη γενικότερη εξέλιξη της κοινωνίας δημιουργώντας μορφές ζωής και εξουσίας» έτσι ώστε να «συμφιλιώνονται με το σύστημα οι αντίθετες δυνάμεις και να τσακίζεται η διαμαρτυρία που είχε σκοπό την απελευθέρωση του ανθρώπου»⁸. Τα διάφορα σύγχρονα κοινωνικά καθεστώτα δεν ξεχωρίζουν από τον τρόπο ζωής αλλά από τις τεχνικές ελέγχου που χρησιμοποιούνται σε αυτά. Η γλώσσα λοιπόν, υπό αυτό το πρίσμα, «αντανακλά τον έλεγχο και γίνεται η ίδια όργανο ελέγχου ακόμη και όταν μεταδίδει πληροφορίες κι όχι διαταγές, ακόμη κι όταν καλεί σε επιλογή και όχι σε υπακοή, σε ελευθερία κι όχι σε υποταγή»⁹. Η γλώσσα αυτή περιορίζει τις μορφές και τα γλωσσικά σημεία του στοχασμού, της ανάπτυξης και της αντίθεσης.

Με βάση αυτές τις συνέπειες, ορισμένοι άλλοι θεωρητικοί όπως ο Harold Innis, ανακαλύπτουν την ιστορική ανάπτυξη και την επίδραση των μέσων επικοινωνίας στο σύγχρονο άνθρωπο από τη μορφή και τη σκοπιά της γνώσης καθώς και το βαθμό που τα μέσα υφίστανται μια μονοπωλιοποίηση από ειδικά οικονομικά συμφέροντα¹⁰. Εντοπίζουν συνεπώς, την ιστορική ανάπτυξη ανάμεσα σε δύο βασικές γλωσσικές παραδόσεις που είναι ανοικτές στις δραστηριότητες και σχέσεις των ανθρώπων, τη γραπτή και την προφορική παράδοση. Και οι δύο αυτές γλωσσικές παραδόσεις τόσο η γραπτή όσο και η προφορική φέρουν διαφορετικές λειτουργίες στην εκτέλεση της επικοινωνίας πάνω στη βάση των μέσων επικοινωνίας με διαφορετικές διατάξεις και συστήματα γνώσης. Αυτή η διαφορετικότητα στη λειτουργία και στη διάταξη των συστημάτων της γνώσης,

επηρεάζει δραστικά τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων επειδή η άποψη του πληθυσμού διαμορφώνεται και απεικονίζεται στο σύστημα επικοινωνίας. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη συνείδηση καθορίζεται αρχικά από το είδος των επικοινωνιών και των συστημάτων της γνώσης που επηρεάζουν το σχήμα τους εφόσον διαμορφώνουν το κοινωνικό και πνευματικό μας περιβάλλον¹¹. Δεν υπάρχουν ενδοιασμοί ότι μια προφορική παράδοση υποδηλώνει κάτι το ζωντανό και μια ελαστικότητα, όπως θα παρατηρούσε ο Innis. Εντούτοις, «οι ερευνητές της ανθρωπολογίας χωρίς να αναιρούν τα πλεονεκτήματα της προφορικής παράδοσης επισημαίνουν ένα ιδιαίτερο δέσιμο του χαρακτήρα της συνήθειας και των εθίμων στους πρωτόγονους πολιτισμούς. Ένα περίπλοκο σύστημα γραφής - όπως η καθαρεύουσα - γίνεται κτήμα μιας ειδικής τάξης και τείνει να υποστηρίξει αριστοκρατίες. Ένα απλό, εύκαμπτο σύστημα γραφής επιδέχεται προσαρμογή στην τοπική γλώσσα αλλά η βραδύτητα προσαρμογής διευκολύνει το μονοπώλιο της γνώσης και της ιεραρχίας»¹².

Παρόλα αυτά, διαπιστώνεται ότι η παράδοση του γραπτού λόγου έχει βαθιές επιδράσεις στην τέχνη του πολιτισμού που σημαίνει ότι και οι δύο πλευρές του, τόσο οι τεχνικές οικοδόμησης της γνώσης όσο και η τεχνολογία, δημιουργήσαν μέσα σ' αυτή τη γραπτή παράδοση. Η ανάγνωση σε σύγκριση με τη γραφή, υποδηλώνει μια παθητική αναγνώριση της δύναμης της γραφής. Η τεχνολογία της επικοινωνίας εκμεταλλεύεται τη δική της δομική κατεύθυνση στον πολιτισμό¹³ και η γραφή εν μέρει επιβάλλει μια δομή και μια αυστηρή λογική, όπως γραμματική σύνταξη κ.λπ., στην ανάπτυξη της γλώσσας και μεταγενέστερα στη διάταξη της γνώσης. Ιστορικά παρατηρείται, ότι η εξέλιξη των μονοπωλίων της γνώσης έχουν συχνά βιώσει μια αστάθεια, όταν η επιδεξιότητα της γραφής γίνεται πιο προσιτή και δημιουργεί ενδιαφέρον για μάθηση. Ωστόσο, ένα τέτοιο ενδιαφέρον για μάθηση διαδίδεται πλατιά όταν μια κοινωνία θεωρείται σταθερή και στην οποία οι δυνάμεις της είναι αρκετά ισχυρές για να εξασφαλίζουν προστασία.

Η «αυτοσυγκέντρωση» στη μάθηση, «υποδηλώνει μια γραπτή παράδοση επικοινωνίας και εισάγει μονοπωλιακά στοιχεία στον πολιτισμό που ακολουθούνται από ακαμψίες και εμπλέκουν την έλλειψη επαφής με την προφορική και την τοπική παράδοση»¹⁴. Καθιερώνεται έτσι μια αρχή, ότι η αυτοσυγκέντρωση της επικοινωνιακής τέχνης, μαζί με τη μονοπωλιοποίηση της γνώσης, θα καταλήξει σε «μια εξασθένιση των σχέσεων ανάμεσα στην οργανωμένη δύναμη και στις τοπικές και καταρρέει εν όψει των τεχνολογικών αλλαγών που σημειώνονται σε περιφερειακούς χώρους οι οποίοι έχουν δια-

φύγει την επίδραση του μονοπωλίου της γνώσης»¹⁵. Με την τοποθέτηση του Innis, έχοντας το παράδειγμα των περιοχών του Καναδά, οι περιφερειακές περιοχές της γνώσης υποχρεώνονται να διαφύγουν τον άμεσο σφετερισμό τους από το κέντρο. Στο κέντρο η γνώση δένεται σε έναν άκαμπτο φορμαλισμό που δομείται πάνω στις προκαταλήψεις της ιδεολογίας. Αυτό συμβαίνει έτσι ακόμη και αν το σύστημα της διαιρεμένης τμηματοποίησης και κατηγοριοποίησης αντανακλά την ιδεολογική διάταξη της προτεραιότητας και ιεραρχεί τη γνώση ανάλογα. Η εμπειρία της νεωτερικότητας έχει διαρθρώσει και αναδιαρθρώσει τη γνώση, όπως παρατήρησε ο Foucault, τη σύλληψη και την ερμηνεία σύμφωνα με τα προκατειλημμένα συστήματα προς χάρη των εμπειρικών και ορθολογιστικών τρόπων λογικής που τείνουν να κυριαρχήσουν στην επιστημολογική σκέψη¹⁶. Από την άλλη πλευρά, η γνώση γενικά που εκδηλώνεται στον πολιτισμό ενός λαού τείνει να είναι λιγότερο άκαμπτη, δογματική και φορμαλιστική, απεικονίζοντας μια πιο ανοικτή και δυναμική ανάπτυξη καθώς και ανταλλαγή του περιεχομένου και της διάστασης των ιδεών.

Στην εστίαση της επιτυχίας μιας επιστημολογικής διάταξης βρίσκεται η χρήση βίας για την επιβολή μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Αλλά αυτή η επιτυχία «εξαρτάται από έναν αποτελεσματικό συνδυασμό της προφορικής παράδοσης και της εθνικής γλώσσας ή τοπολαλίας με την τεχνολογία και την επιστήμη»¹⁷. Οποιαδήποτε ομάδα, κοινότητα ή κοινωνία όταν κυριαρχείται αποτελεσματικά, ειδικά στην οπτική μιας νέας διάταξης πραγμάτων, «γίνεται εύκολα ενδοτική στην κουλτούρα που εισάγεται»¹⁸. Γι' αυτό ο Innis σημειώνει ότι η γλώσσα, ειδικά στη γραπτή της μορφή, αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα αλλαγών και εξελίξεων στην τέχνη της επικοινωνίας. Άλλωστε, η οποιαδήποτε αστάθεια που παράγεται από τα μέσα επικοινωνίας είναι βέβαιο ότι θα καταλήξει στο νομικό και πολιτικό προσανατολισμό και σε νέα ευθυγράμμιση ως ανταπόκριση σε αυτές τις αλλαγές. Σε μια ιστορική ανασκόπηση, επιστρέφοντας στις ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στη γραπτή και στην προφορική παράδοση, ακολουθώντας την παραπάνω οπτική, διαπιστώνουμε ότι η προφορική είναι ένας ζωντανός λόγος και δίνει έμφαση στη μνήμη και στην εκπαίδευση. Η αφήγηση διαφόρων διηγημάτων και ιστοριών, παίζει κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση μιας γενικής αντίληψης και εκτίμησης για τον κόσμο καθώς και για το παρελθόν ως ανθρώπινη ιστορία¹⁹. Με την εισαγωγή της κριτικής φιλοσοφίας και με την τεχνική της διαλεκτικής, της θέσης-αντίθεσης-σύνθεσης, η προφορική παράδοση δοκίμασε την πρώτη της επίθεση στην επιστημολογική της νομιμότητα²⁰. Οι Derrida και Saussure, εξαπολύ-

ουν ορμητική επίθεση ενάντια στην αντίληψη ότι η «γλώσσα από τη δομή της εξαρτάται από τον προφορικό λόγο και ενάντια επίσης στο γεγονός ότι η γραφή απλά αναπαράγει τα φωνήματα»²¹.

Απεναντίας, στηρίζουν την ιδέα ότι η «γραφή έχει την πρωτοκαθεδρία κι ο ίδιος ο προφορικός λόγος διατίθεται ως συμπλήρωμά της. Με αυτό τον τρόπο η ουσία της γλώσσας, δηλαδή η θεσμοθέτηση σημασιών στο σημειακό υπόστρωμα μπορεί να εξηγηθεί με τη βοήθεια των συστατικών ιδιοτήτων της γραφής»²². Γλώσσα και γραφή είναι δύο χωριστά συστήματα σημείων που ο μοναδικός λόγος ύπαρξης της γραφής είναι να παραστήσει τη γλώσσα. Οι υποστηρικτές της παραπάνω αντίληψης όπως ο De Saussure, παρατήρησαν ότι το «γλωσσικό αντικείμενο δεν ορίζεται από κάποιο συνδυασμό της γραπτής και της ομιλούμενης λέξης» γιατί έτσι θα δημιουργούνταν στη γραπτή μια «σύγχυση με την ομιλούμενη που είναι η εικόνα ώστε να της δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην παράσταση του φωνητικού σημείου παρά στο σημείο το ίδιο»²³. Με άλλα λόγια, είναι σαν να πιστεύουμε πως «για να γνωρίσουμε κάποιον είναι προτιμότερο να κοιτάξουμε τη φωτογραφία του παρά το πρόσωπό του»²⁴.

Η γραπτή παράδοση συνεπώς, προσέθεσε αρκετά στη διαδικασία υπονόμησης της εγκυρότητας της λέξης που ομιλείται, ανακρίνοντας τη βάση της θεμελίωσης της γνώσης της. Τοιούτοτρόπως, αμφισβήτησε ολόκληρη τη διάταξη όλων εκείνων των κατηγοριών που συνδέονται με την προφορική παράδοση. Την ίδια στιγμή, ενώ το πνεύμα της κοινότητας βίωνε εντός του προφορικού λόγου, η ομιλία γενικά ρευστοποιήθηκε από τη μυστικότητα του γραπτού και στη συνέχεια κατέληξε στην ανάπτυξη του εγωιστικού ατόμου²⁵. Ο γραπτός λόγος, επέβαλε μια ακαμψία δομής και λογικής όπου κατ' αυτό τον τρόπο εξανάγκασε τη συναίνεση όπως αυτή διαπιστώνεται στην ομοιογένεια των αξιών, αντιλήψεων και πεποιθήσεων. Ο έντυπος λόγος, γενικά ο συγγραφικός κι ο δημοσιογραφικός, ολοκλήρωσε τη διαδικασία ρευστοποίησης της αξίας του προφορικού ή κυριότερα της ομιλίας, την ίδια στιγμή που απελευθέρωνε τη γνώση από τα δεσμά των μονοπωλικών δομών, μέσω της παραγωγής του γραπτού υλικού σε μαζική μορφή. Είναι άξιο παρατήρησης εδώ το γεγονός ότι η ανάπτυξη των φιλελεύθερων θεωριών για το άτομο συνέπεσε με την ανάπτυξη και τη μετάδοση του κινούμενου έντυπου λόγου, γενικά του τύπου. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων, ήταν ότι η ανθρώπινη αντίληψη είχε την εμπειρία της αλλαγής και η διάταξη της γνώσης κατά συνέπεια απεικόνισε αυτή τη μεταβολή²⁶.

Η άλλη πλευρά της προφορικής και γραπτής παράδοσης είναι η γλώσσα. Η γλώσσα σχηματίζει τη βάση όλων των πολιτισμών και στο σημείο που οι άνθρωποι είναι συνειδητοί και προσεγγίζουν την αυτό-συνείδηση συγκροτεί το κέντρο όλων των οντολογικών στοχασμών. Η γλώσσα είναι το μέσον με το οποίο η τεχνολογία και η τεχνική, ή η τεχνολογία και η επιστημονική γνώση διατίθενται και μεταφέρονται από τη μια πολιτισμική κοινωνία στην άλλη. Το γλωσσικό αυτό όργανο διευκολύνει την πορεία της αλλαγής και της προσαρμογής ειδικά στην οντολογική και επιστημονική διάταξη πραγμάτων. Όταν η γλώσσα επιτελεί επικοινωνιακή λειτουργία είναι αναγκασμένη να δημιουργήσει σχέσεις τόσο ανάμεσα στη γλωσσική έκφραση και στον ομιλητή όσο στην παρουσιαζόμενη κατάσταση και στον αποδέκτη ακροατή²⁷. Όπως σχολιάζεται παρακάτω, ότι «η διεισδυτική ικανότητα της γλώσσας γίνεται ένας ισχυρός μοχλός στην κινητοποίηση της εξουσίας, ιδιαίτερα ως ένα μέσο για τη μετάδοση της συγκεκριμένης αντίληψης ανάμεσα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Καθώς η γλώσσα είναι εκτεθειμένη σε εισβολές, γίνεται όχι μόνο πιο ελαστική αλλά και ένας δίαυλος για διευκολυνόμενη κίνηση ανάμεσα στις τάξεις όπου ευνοείται η μετάδοση της τεχνολογίας για γρήγορη προσαρμογή»²⁸. Με άλλα λόγια, η διεισδυτική γλωσσική ικανότητα και η χρησιμοποιούμενη τεχνολογία για τη μετάδοση μηνυμάτων, εξελίσσονται σε βασικούς μοχλούς ηγεμονίας μιας κοινωνικής ελίτ ή έθνους ως προς τη διαμορφούμενη γνώση για το τι συμβαίνει γύρω μας, στα άλλα κοινωνικά στρώματα ή έθνη.

Μια επίσης σημαντική εκτίμηση της γνώσης είναι ο διαχωρισμός της γνώσης από τη μορφή ή το σχήμα. Η αδυναμία του πολιτισμού που βασίζεται στην προφορική γνώση, πρέπει υποχρεωτικά να ερευνηθεί στην προφορική παράδοση. Η λαμπρότητα της προφορικής παράδοσης, «έγινε για έναν ελαστικό πολιτισμό αλλά όχι για κάποιο πολιτισμό που θα μπορούσε να πειθαρχήσει στο σημείο μιας αποτελεσματικής πολιτικής ενότητας»²⁹. Για παράδειγμα, η εισβολή των ευρωπαίων στη Βόρεια Αμερική αποσταθεροποίησε τις προφορικές παραδόσεις των ηθών και γενικά της κουλτούρας των Ινδιάνων, εφόσον τέτοια κουλτούρα ήταν ελαστική. Αυτό σημαίνει, ότι δεν ήταν αρκετά πειθαρχημένη για να αντισταθεί στα κτυπήματα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στην οργάνωση και την καθιέρωσή του, όπως αυτός είχε ριζωθεί στη γραπτή παράδοση. Συνεπώς, ο διαχωρισμός της γνώσης και της μορφής είχε βαθιές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του πολιτισμού και της επικοινωνίας. Η γνώση γίνεται η δραστηριότητα που γνωρίζει καθαρά τον εαυτόν της ως θεωρία, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χάμπερμας³⁰, ενώ η μορφή

εμπορευματοποιεί τη γνώση μετατρέποντάς την σε αντικείμενο για ανταλλαγή. Αλλά, ανταλλαγή ως μέσο για επιδίωξη κάποιου σκοπού. Επομένως, η γνώση μεταβαλλόμενη σε αντικείμενο και σε μέσο μετασχηματίζεται σε πληροφορία και ως πληροφορία έχει ενσωματωθεί στην αξία χρήσης. Έξω από την αξία του, δηλαδή την αξία χρήσης, δεν έχει κανένα νόημα για ανταλλαγή, εμπόριο, απόκτηση και οικειοποίηση των άλλων εμπορευμάτων. Ως εκ τούτου, η γνώση περνώντας το στάδιο της αντικειμενοποίησής της έχει εργαλειοποιηθεί. Η αλήθεια, κατά συνέπεια, γίνεται μια χρονική στιγμή που αντί να είναι συλλογική ως μια αντικειμενική πραγματικότητα, ιδιωτικοποιείται ως κάποια υποκειμενική εμπειρία.

3. Επικοινωνία στην εκπαίδευση και στην εξουσία

Στις νεώτερες και σύγχρονες εποχές, η πληροφορία έχει γίνει ένα επιδιωκόμενο αντικείμενο το οποίο έχει σχεδόν αποκλειστεί από τον ίδιο το σκοπό του. Η πληροφορία στη μορφή αυτή, υπονομεύει τις διαλεκτικές τάσεις του κέντρου με την περιφέρεια και αναδιαρθρώνοντας το επιστημολογικό τοπίο στο σύνολό του καταλήγει να ανήκει στο χώρο της περιφέρειας, όπως έχει διατυπώσει ο Α. Kroker³¹. Οι μεταβαλλόμενοι ρυθμοί ανάπτυξης, κατ' αυτό τον τρόπο, κάνουν αρκετά δύσκολη την ορθή εξέταση των επικοινωνιακών και τεχνολογικών επιτευγμάτων του πολιτισμού. Όπως φαίνεται, οι βελτιώσεις στην επικοινωνία αυξάνουν τις δυσκολίες στην κατανόηση. Ο τηλεπικοινωνιακός επιβαλλόμενος περιορισμός της γλώσσας, διευκόλυνε το εύρος της απόστασης ανάμεσα στην ομιλούμενη αγγλική γλώσσα του Ηνωμένου Βασιλείου και στην ομιλούμενη γλώσσα της Βόρειας Αμερικής, Καναδά και Η.Π.Α. Έτσι, ο ρυθμός της αλλαγής στην τεχνολογία και στην επικοινωνία θα ποικίλλει κι αυτό εξαρτάται φυσικά από τον πολιτισμικό προσανατολισμό. Η οικονομική εφαρμογή των επικοινωνιακών τεχνικών και της τεχνολογίας γενικότερα, κατά τα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης, «επιτάχυνε την εξάπλωση της στοιχειώδους βασικής εκπαίδευσης και την άνοδο του τύπου, καθώς και το αυξανόμενο ενδιαφέρον στην τοπική εθνική γλώσσα, στον εθνικισμό και στο ρομαντισμό»³². Η επανάσταση αυτή, συνέστησε όλο και πιο περίπλοκη τεχνολογία που απαιτούσε περισσότερες εκπαιδευμένες δυνάμεις εργασίας να θέτουν σε κίνηση τα μηχανήματα προωθώντας παράλληλα την αναγκαιότητα για μαζική δημόσια εκπαίδευση. Με

μια διαπαιδαγωγημένη εργατική δύναμη υπάρχει ανοδική τάση μαζικά στο ποσοστό του πληθυσμού που είναι μορφωμένο. Με μεγάλο ποσοστό μορφωμένων ταυτόχρονα, υπάρχει αυξανόμενη βιωσιμότητα στα προϊόντα αγοράς ως συνέπεια ανάγκης για εφημερίδες ως ένα μέσο για διαφήμιση. Οι εφημερίδες παρήχθησαν γρήγορα και αλματωδώς. Με τη διαφήμιση όμως έγιναν εγχειρήματα για νομιμοποίηση των συμφερόντων ειδικής κοινωνικής τάξης τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική σφαίρα. Στα πλαίσια αυτών των ταξικών συμφερόντων, οι εφημερίδες ήταν σαφώς υπεύθυνες για τη διεύρυνση των εθνικιστικών συνθημάτων και των ιμπεριαλιστικών επιθυμιών καθώς και των συναισθημάτων που εξέφρασαν για μια πιο απλή εποχή, ουτοπική, βασιζόμενη στη σχέση με τη φύση ως βασική ιδεολογία του ρομαντισμού.

Η άνοδος του ρομαντισμού, ως ένα συντηρητικό ρεύμα, έδειξε καθαρά ότι η μηχανοποιημένη επικοινωνία διαίρεσε τον λόγο και το συναίσθημα δίνοντας μεγάλη έμφαση στο τελευταίο³³. Αυτός ο διαχωρισμός, απομόνωσε και ουδετεροποίησε το λόγο ως μία ακαδημαϊκή ενασχόληση κάνοντας τα συναισθήματα ως τον κυρίαρχο συνδετικό κρίκο των βιομηχανοποιημένων κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, με έναν πληθυσμό που είναι μορφωμένος αλλά εξουσιάζεται από τα συναισθήματά του, αφήνει το εαυτόν του ανοικτό στις μηχανορραφίες επηρεασμού και απάτης. Για μια ακόμη φορά, η γνώση αντικειμενοποιήθηκε διαμέσου της χρήσης της εκβιομηχάνισης, όπου παρατηρείται να γίνεται αντικείμενο περιφερειοποίησης. Με αυτή την οπτική, το κέντρο γίνεται εξουσία, παράγοντας δύναμης και το μοναδικό αντικείμενο στη ζωή γίνεται το υλιστικό ιδανικό της επιδίωξης της εξουσίας.

Η εκτύπωση και γενικά η τυπωμένη ύλη διευκόλυνε τη μεταβίβαση πληροφοριών που αφορούν την τεχνολογική καινοτομία. Η αναγκαιότητα όμως, να δημιουργηθεί και να προβληθεί ένα μέσο επικοινωνίας –κυρίως εφημερίδα– που δεν θα παραποιούσε την πραγματικότητα για την κατεύθυνση της τεχνολογίας, όπως προβαλλόταν από τη μεριά του κεφαλαίου στον 19ο αιώνα, ήταν επιτακτική για τις εργαζόμενες μάζες. Έτσι, η πάλη των τάξεων εκδηλώνεται και στο χώρο της επικοινωνίας με την αξίωση των εργαζομένων να αποκτήσουν τα δικά τους δημοσιογραφικά όργανα που θα εξέφραζαν τα δικά τους συμφέροντα, επιδιώξεις και οράματα³⁴. Τοιουτοτρόπως, ενώ σε όλη τη διάρκεια του φιλελεύθερου καπιταλισμού, που ως βασικό μέσο είχε παραμείνει ο τύπος, το βιβλίο, η αφίσα και η εφημερίδα, ο ανταγωνισμός και η ταξική πάλη διεξάγονταν μαχητικά. Η εποχή αυτή όμως δεν μπορούσε παρά να φτά-

σει και στο τέλος της. Με τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε πιο λίγα χέρια, στον ύστερο οικονομικό κύκλο που εγκαινιάζει το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο τομέας των επικοινωνιών υφίσταται κι αυτός αυτή την εξέλιξη στη μορφή των μονοπωλιακών συγκροτημάτων χωρίς ταξικούς αντιπάλους. Δηλαδή, αφού η δομή οργάνωσης της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών «πολιτισμικών προϊόντων», μιας κι η κουλτούρα έχει κυρίαρχη θέση στον τομέα της επικοινωνίας είναι κεφαλαιοκρατικά δομημένη, ο κύριος στόχος δεν μπορεί παρά να είναι το κέρδος, με γενική κατάληξη στα υπερκέρδη. Οι επιχειρήσεις των εργαζομένων επομένως, στον τομέα αυτό δεν ήταν εφικτό να ακολουθήσουν την πορεία αυτής της εξέλιξης. Η τυπωμένη ύλη πληροφορίας, σημάδεψε το πρώτο στάδιο της βιομηχανικής επανάστασης. Περιεκτική εικόνα παραθέτει εδώ ο Innis, «η βιομηχανική επανάσταση και η μηχανοποιημένη γνώση τα απόκτησαν όλα εκτός από ένα, ότι κατέστρεψαν την επίδραση του επιστήμονα. Η εξουσιαστική δύναμη δεν ενδιαφέρεται πλέον για την προστασία του επιστήμονα και είναι ενεργά δεσμευμένη σε σχέδια για την καταστροφή του. Οι εκπληκτικές βελτιώσεις στην επικοινωνία έχουν κάνει την κατανόηση πιο δύσκολη. Ακόμη και η επιστήμη, τα μαθηματικά και η μουσική ως το τελευταίο άσυλο της δυτικής σκέψης έχουν περιέλθει κάτω απ' τη γοητεία της μηχανοποιημένης εθνικής και τοπικής γλώσσας. Η εμπορικότητα γενικά έχει απαιτήσει τη δημιουργία νέων μονοπωλίων της γλώσσας που εμφανίζει εξ αντικειμένου νέες δυσκολίες στην κατανόηση»³⁵.

Σε κάθε ιστορικό στάδιο ανάπτυξης, η επικοινωνιακή μέθοδος διαφοροποιείται μέσα σε νέους και ακόμη νεώτερους και περίπλοκους συνασπισμούς τεχνολογίας και τεχνικής. Οι πιέσεις αλλαγής που ασκούνται, αλλοτριώνουν τη γνώση από την αρχική της κατάσταση ή πιο σωστά αντικειμενοποιούν τη γνώση και τη μορφή. Την ίδια στιγμή, η ταχύτητα της αλλαγής αυξάνεται θεαματικά, ενώ η γνώση υποβάλλεται σε επεξεργασία ως προπαρασκευασμένη πληροφορία που γίνεται αντικείμενο των τρόπων αμεσότητας και ξεπερασμένης επιθυμίας. Καθώς η τεχνολογία της επικοινωνίας μεταβλήθηκε, μια αντίστοιχη μετατροπή σημειώθηκε στις επικοινωνιακές τεχνικές. Τα μέσα επικοινωνίας αντανakλούν αυτή την αλλαγή. Η μεταβολή από τον πάπυρο στην περγαμηνή και μετά στο χαρτί έφερε θεμελιώδεις αλλαγές όπου είχαν σημαντικές επιδράσεις στη μετασχηματιζόμενη κοινωνία. Οι τεχνικές στην παραγωγή του πάπυρου, της περγαμηνής και του χαρτιού αντανakλούν τις αλλαγές στην τεχνολογία και αντίθετα. Με άλλα λόγια, η αλλαγή του ενός οδηγεί στην μετατροπή του άλλου,

όπου ο τύπος γενικά των μέσων πληροφόρησης και επικοινωνίας προσδιορίζει τη διαθεσιμότητα της γνώσης. Το χαρτί, για παράδειγμα, ήταν μια απαραίτητη αλλά και ουσιώδης τεχνολογία για τη δημιουργία του κινούμενου τύπου και στην ανάπτυξη και εξάπλωση του τυπωμένου λόγου. Το μέσο, από την άλλη πλευρά, προκαταλαμβάνει τόσο τη διαθεσιμότητα της διάδοσης της πληροφορίας όσο και τη δομή της γνώσης³⁶. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζεται εδώ, «η γνώση μας για τους άλλους πολιτισμούς εξαρτάται σε μεγάλο μέρος από το χαρακτήρα των μέσων πληροφόρησης και επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται σε κάθε πολιτισμό στο βαθμό που είναι ικανή αυτή η γνώση να διατηρείται ή που να γίνεται προσιτή στην ανακάλυψη όπως είναι η περίπτωση με τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών»³⁷. Συνεπώς, για να συνοψίσουμε, η γνώση γίνεται εξαρτώμενη από τον τύπο των μέσων επικοινωνίας που χρησιμοποιήθηκε από τους διάφορους πολιτισμούς και σε τελευταία ανάλυση αυτό επηρεάζει θεμελιωδώς τη συνείδηση ενός πολιτισμού. Η συνείδηση θα αξιολογήσει τον παγκόσμιο και κοινωνικό σχηματισμό από τη σκοπιά μιας κυρίαρχης επικοινωνιακής τεχνικής. Αυτό σημαίνει ότι οι αξίες, οι ιδέες και οι διάφορες πεποιθήσεις λειτουργούν μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας κι όχι έξω από αυτά. Δηλαδή, ανάλογα με το κοινωνικό σύστημα που επικρατεί σε μια κοινωνία μπορεί να υπάρξει συνείδηση ως προϊόν ιδεών και πεποιθήσεων του κοινωνικού σώματος στο σύνολό του, όπως π.χ. μιας κοινωνικής τάξης, που στην ουσία επιβάλλεται κυριαρχικά στα υπόλοιπα στρώματα και στη συνέχεια δημιουργεί ένα σύστημα γνώσης.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η συνείδηση θα εκλαμβάνει, θα κατανοεί και θα ερμηνεύει τον κόσμο σύμφωνα με τα συστήματα της γνώσης που τον ακολουθούν είτε αντικειμενικά είτε υποκειμενικά. Αντικειμενικά, όταν ο λόγος είναι αληθής και υποκειμενικά, όταν η αλήθεια υποκρύπτεται και είναι λόγος ψευδής. Τα συστήματα αυτά της γνώσης στη συνέχεια, θα καθορίζονται σύμφωνα με τα μέσα επικοινωνίας όπου τα τελευταία ως προϊόν τεχνολογίας και τεχνικής ή επιστήμης διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν από τη συνείδηση και τα συνακόλουθα συστήματα της γνώσης. Ωστόσο, η ανησυχία ορισμένων στοχαστών όπως του Innis, για την ιδεολογική προκατάληψη στην επικοινωνία, δείχνει ότι αναταράσσει τις εξελίξεις των τεχνολογικών επιδράσεων στην κουλτούρα και στην ψυχολογία μιας κοινωνίας ή ενός πολιτισμού.

Το ενδιαφέρον του λοιπόν, εστιάζεται στα εξής: «η αλλαγή στις στάσεις προς την κατεύθυνση του χρόνου που προηγείται από τις

έμμονες ιδέες της ύστερης νεωτερικότητας με την παρούσα απειρίσκεψία η οποία υπαινίσσεται ότι η ισορροπία ανάμεσα στο χρόνο και το χώρο έχει σοβαρά διαταραχθεί με ολέθριες συνέπειες στο δυτικό πολιτισμό. Η έλλειψη ενδιαφέροντος στα διάφορα προβλήματα, κατά τη διάρκεια του δυτικού πολιτισμού, υπονοεί ότι η ιδεολογική προκατάληψη του χαρτιού και της τυπώσεως συνέχισε σταθερά με την υπόθεση του χώρου. Το κράτος είχε ενδιαφερθεί για τη μεγέθυνση των εδαφών και για την επιβολή μιας πολιτισμικής ομοιομορφίας στο λαό του και χάνοντας την επαφή του με τα προβλήματα της εποχής θέλησε να εμπλακεί σε πολέμους για να πραγματοποιήσει άμεσους στόχους. Ο τυπωμένος λόγος, έδωσε έμφαση στην τοπικές ή εθνικές γλώσσες και στις διαιρέσεις ανάμεσα στα κράτη, βασιζόμενος στη γλώσσα χωρίς να υποδηλώνεται η σχέση με το χρόνο. Τα αποτελέσματα της διαίρεσης αυτής έχουν γίνει έκδηλα στην ανάπτυξη του βιβλίου, του φυλλαδίου ως σύντομης έκθεσης, στην εφημερίδα και στην ανάπτυξη του τοπικισμού, καθώς νέα μονοπώλια έχουν οικοδομηθεί»³⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, διαπιστώθηκε ότι η επικοινωνία δημιούργησε διαιρέσεις χώρου όπου ήταν πια δύσκολο να εδραιωθεί πολιτική σταθερότητα. Απεναντίας, η αυξανόμενη επικοινωνία μέσω εφημερίδων, οργανώθηκε σε ειδησεογραφικά μονοπώλια διάδοσης ιδεολογικά προκατειλημμένων αξιών. Μια ιδεολογική προκατάληψη, η οποία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην παρατηρούμενη επιτάχυνση ανάπτυξης ενός αναγνωστικού τύπου επικοινωνίας που εδραιώθηκε στην ακρόαση, στο ράδιο και στην αλληλεξάρτηση του ήχου στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση. Το τυπωμένο υλικό έδωσε τη σκυτάλη στην αποτελεσματικότητα των ραδιοφωνικών, τηλεοπτικών εκπομπών και στο megάφωνο³⁹. Μ' αυτό τον τρόπο, η πολιτική αίγλη μπορούσε πλέον να επιτευχθεί άμεσα διαμέσου νέων μέσων επικοινωνίας, όπως το ράδιο και την τηλεόραση. Έτσι, καθώς αυτά τα νέα μέσα επικοινωνίας είχαν αρχίσει να πλησιάζουν ολοένα και περισσότερο τον κόσμο, άρχιζε και η απειλή στην πολιτική που βασίζεται στα γράμματα και στη διάνοηση. Εφόσον τα ακουστικά μέσα επικοινωνίας δεν χρειάζονται επίπεδο μόρφωσης ή ένα εγγράμματο κοινό ως αποδέκτη είχαν γίνει πλέον απειλή στον τυπωμένο λόγο. Ούτε όμως χρειάζονταν και έναν αποδέκτη ο οποίος θα μπορούσε να επεξεργαστεί μηνύματα πομπού που φιλτράροντάς τα να μπορέσει να αρθρώσει λόγο για να δημιουργήσει διάλογο με γόνιμη σκέψη ώστε να επιτυγχάνεται η ουσιαστική επικοινωνία.

Η εδραίωση της αστικής κοινωνίας με την κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου είχε δύο βασικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη

του τύπου. «Η μία ήταν η επέκταση της βιομηχανικής επανάστασης στο χώρο της ενημέρωσης. Η άλλη, ήταν η εμφάνιση των πρώτων μεγάλων ειδησεογραφικών πρακτορείων, ως αποτέλεσμα της ολοκλήρωσης της παγκόσμιας αποικιοκρατικής αστικής αγοράς»⁴⁰. Η οργάνωση και η λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού στη συνέχεια, καθορίστηκε από τις παραγωγικές σχέσεις που υφίστανται τη μεγάλη αλλαγή από την προηγούμενη ιδιοκτησία ενός απλού εκδότη ή τυπογράφου σε μεγάλα ειδησεογραφικά πρακτορεία ως ιδιωτικά μονοπώλια. Παράλληλα με αυτά τα μονοπώλια, εμφανίζεται επίσης και το κράτος το ίδιο να έχει στην επικοινωνία μια ιδιαίτερη θέση και παρουσία με την ιδιοκτησία μεγάλων επικοινωνιακών οργανισμών όπως ραδιοτηλεοπτικών δικτύων κ.ά.⁴¹. Αυτό φαίνεται αρκετά καθαρά στην παρατήρηση του Innis ότι: «τα πολιτικά όρια που σχετίζονται με τη βιομηχανία του τύπου εξαφανίστηκαν με τα νέα εργαλεία επικοινωνίας. Η ομιλούμενη γλώσσα έδωσε μια νέα βάση για την εκμετάλλευση του εθνικισμού και ακόμη ένα πιο αποτελεσματικό μέσο για να απευθύνεται σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Κατά συνέπεια, ο αναλφαβητισμός ή η αγραμματοσύνη δεν ήταν πια σοβαρό εμπόδιο»⁴². Η επανεμφάνιση της ομιλούμενης γλώσσας, δηλαδή ο προφορικός λόγος, μειώνει την ισχύ του τύπου, του τυπωμένου λόγου ως εκείνος ο λόγος της οργανωτικής και επιστημονικής σκέψης. Ο αναλφαβητισμός κι ο προφορικός λόγος, ανοίγουν το γρίφο της προπαγάνδας και της απάτης. Κοντολογίς, δίνουν σχήμα στη διαμόρφωση των αξιών, των πεποιθήσεων, των στάσεων και των αντιλήψεων. Ενώ αυτό επηρεάζει καταλυτικά τη διάταξη της γνώσης και της μνήμης. Γιατί, εάν η γνώση είναι ευάλωτη και ανοικτή στη διαμόρφωσή της από τα νέα μέσα επικοινωνίας τότε η πραγματικότητα γίνεται εκείνη της θέλησης για εξουσία. Επομένως, η επικοινωνιακή τέχνη, έχει αρχίσει βήματα προς μία κατεύθυνση μιας μετά-εγγράμματης κοινωνίας εγείροντας τις πιθανότητες για μεγαλύτερο ρεαλισμό τόσο όσο μεγαλύτερες είναι οι «πιθανότητες της ψευδαίσθησης»⁴³.

4. Περιοχική διάσταση της επικοινωνίας και τεχνολογία

Εξετάζοντας την τεχνολογία, τις τεχνικές και την επικοινωνία σε μέρη όπως τον Καναδά, διαπιστώνουμε ότι επηρεάζεται πολύ η πε-

ριφέρεια από το κέντρο. Υποστηρίζεται ότι, «η φαντασία της χώρας αυτής βρίσκεται στο μέσο ακριβώς ανάμεσα στο μέλλον ενός νέου κόσμου και στο παρελθόν της ευρωπαϊκής κουλτούρας. Δηλαδή, ανάμεσα στην ορμητική εκτύλιξη της τεχνολογικής αναγκαιότητας στην αμερικάνικη αυτοκρατορία και στην κλασσική προέλευση της τεχνολογικής δύναμης στην ευρωπαϊκή ιστορία»⁴⁴. Κοντολογίς, η σκέψη λειτουργεί ανάμεσα στην επιπολαιότητα των αμερικάνικων εμπειρικών πολιτιστικών σφετερισμών και στην αδιαφορία του άψυχου βάρους της ευρωπαϊκής μνήμης. Στο δίλημμα που παρουσιάζεται λοιπόν αναφέρει ότι «είναι η μοίρα των καναδών πάνω στη βάση των ιστορικών περιστάσεων και των γεωγραφικών συμβάντων να είναι για πάντα περιθωριακή στην παρούσα απερισκεψία της αμερικάνικης κουλτούρας και ανίκανη να έχει καθαρά συναισθήματα πάνω στην πολιτιστική κληρονομιά του ευρωπαϊκού τους παρελθόντος. Επειδή η χώρα που επιβάλλεται είναι κοινωνία της οποίας η εξειδίκευσή της στο δημόσιο ήθος του εργαλειακού ακτιβισμού δεν συλλαμβάνει τις αντεγκλήσεις της ιστορικής μνήμης. Η επιβολή της στηρίζεται παραδοσιακά στην αντίληψη του δυνατού να υπερισχύσει κυριαρχικά. Στο χώρο της εργασίας, η καναδική σκέψη πράγματι έχει μια μεγάλη και δυναμική πόλωση ανάμεσα στην τεχνολογία και στην κουλτούρα, ανάμεσα στην οικονομία και στη γεωγραφική θέση της χώρας. Κι αυτή η διαλεκτική κίνηση ανάμεσα στη δύναμη της αμερικάνικης αυτοκρατορίας και της καναδικής πικρής ιστορικής γνώσης όπου η κρίση έχει την απαρχή της πολύ πιο βαθιά στην Ευρωπαϊκή κουλτούρα είναι το παιχνίδι του καναδικού λόγου στην τεχνολογία»⁴⁵. Μέσα σε αυτή τη διαλεκτική τάση είναι που η έννοια και η διαφορά σχηματίζονται ως μέσα που εδραιώνουν ταυτότητα. Η χώρα αυτή είναι που αντιμετωπίζει τη μεγάλη ανησυχία πάνω στην απατηλή ιδέα μιας εθνικής ταυτότητας. Οι τεράστιες ικανότητες αυτού του έθνους αποκρύπτονται στην ανάγκη ενός οντολογικού μύθου. Κι όμως, η ίδια αυτή ταυτότητα ριζώθηκε στο δυϊσμό της διαφοράς και της κατανόησης καθώς κατέληξαν ανάμεσα στις τεχνικές για επιβίωση.

Αυτή η διαφορά είναι που ονομάστηκε τοπικισμός. Ο τοπικισμός αυτός ερμηνεύεται από ορισμένους ως «ένας κοινωνικός και ψυχολογικός παράγοντας που εμπλέκει την αναγνώριση της ταυτότητας με μια δέσμευση σε περιφερειακή μονάδα. Εμπεριέχει επίσης, συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις που είναι βαθιά θεμελιωμένες σε μια συλλογική ιστορική εμπειρία»⁴⁶. Για άλλους, ο χώρος της περιφέρειας υποδηλώνει τη χωροταξική οργάνωση των αξιών ή της συμπεριφοράς περισσότερο έτσι πα-

ρά στην ευθεία του γεωγραφικού προσανατολισμού⁴⁷. Η θεωρητική προσέγγιση αυτή, διαπιστώνει ότι η πρώιμη ανάπτυξη της κοινότητας έχει επικίνδυνα διαβρωθεί από τη μεταπολεμική εμπειρία μιας απότομης κοινωνικής αλλαγής που ονομάστηκε εκσυγχρονισμός. Υποστηρίζεται λοιπόν, ότι «στη σύγχρονη κοινωνία η κοινωνική αλλαγή που είναι πιο πολύ τεχνολογική σε χαρακτήρα, έχει διαβρώσει την προηγούμενη απομόνωση και έχει ενθαρρύνει την εξάπλωση ενός ομοιογενούς εθνικού πολιτισμού που εκτεταμένα είχε ξεχαστεί στις τοπικές διακρίσεις»⁴⁸. Υπάρχει όμως και άλλη ερμηνεία, ότι ο τοπικισμός είναι σε μεγάλο βαθμό μια συνθήκη ή μια κατάσταση συνείδησης παρά χώρου. Είναι πιο πολύ ένα προϊόν ενός φαντασιώδους γεωγραφικού χώρου που απορρέει από τις υπερβατικές εμπειρίες που είναι χαραγμένες στη συνείδηση. Επιπλέον, ως ένα έθνος αυτή η χώρα περιέχει μια πολλαπλότητα κοινοτήτων η κάθε μια με τις μοναδικές συνθήκες και εμπειρίες που διαμορφώνουν την τοπική τους κοινότητα και συνείδηση.

Η ερμηνεία του Armour, ενσωματώνει μερικές από τις παραπάνω πλευρές σημειώνοντας ότι στη μεταπολεμική περίοδο η επίδραση των πολυεθνικών και διακρατικών εταιρειών των οποίων η έλλειψη της κοινοτικής και περιφερειακής πίστης ήταν προφανής, είχε μια ομοιογενή επίδραση στην κουλτούρα του τόπου. Τέτοια ομοιογένεια, παράγει την αλλοτρίωση και σαν αποτέλεσμα επιβάλλει μια έρευνα που καταλήγει με τη θέση της περιφερειακής συνταύτισης η οποία είναι επενδυμένη σε γεωπολιτικούς θεσμούς. Γι' αυτό, ο νεώτερος περιφερειακός χώρος κατανοήθηκε κατά μείζονα λόγο ως επαρχιακός στην αναγνώριση της ταυτότητας, με μερικές μεταβολές που σημειώθηκαν σε σχέση με τις περιοχές Maritime-Atlantic, επαρχίες οι οποίες λειτουργούσαν μερικές φορές συλλογικά. Στην περίπτωση του χώρου της περιφέρειας η συνείδηση έχει αναπτυχθεί γύρω από τους παραπάνω θεσμούς, οι οποίοι μπορούν να περιγραφούν ιδεολογικοί ως προς το σκοπό. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Innis είδε την επικοινωνία ως υπεύθυνη για τις πολιτικές διαιρέσεις που οδήγησαν στον τοπικισμό, αλλά η επίδραση ήταν συσσωρευτική. Από τη γνωστή του μελέτη γύρω από το εμπόριο έφτασε στο συμπέρασμα ότι η οικονομική καναδική ιστορία έχει κυριαρχηθεί από μια διαφορά ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια. Είναι μια διαλεκτική τάση από την αλληλεπίδραση των εμπορικών περιοχών και του βιομηχανικού κέντρου το οποίο επηρεάζει τη γεωπολιτική μορφή της χώρας. Σημειώνει λοιπόν, ότι «δεν είναι απλά ένα συμβάν ότι η παρούσα εξουσία συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τις περιοχές που σημειώνεται το εμπόριο γούνας στη Βόρεια

Αμερική. Και ότι οι βασικές εμπορικές βιομηχανίες ήταν αρκετά υπεύθυνες για τη συγκεντρωτική οργάνωση που με τη σειρά της έδωσε στη χώρα αυτή το αναγκαίο θεσμικό πλαίσιο να επεκταθεί εδαφικά»⁴⁹. Ωστόσο από την περιφερειακή σκοπιά, η επέκταση επέφερε την τεχνολογία που είχε θετικές και αρνητικές επιδράσεις πάνω στην περιφερειακή συνείδηση. Η εμπειρία της νεωτερικότητας παρήγαγε μια σειρά παράδοξων καταστάσεων που μετασχημάτισαν το φανταστικό τοπίο των επιθυμιών και φόβων, καθώς και των ανησυχιών μιας κοινωνίας με την τεχνολογία του 20ού αιώνα αλλά με την αντίληψη του 19ου. Αυτή η αταίριαστη τάση μπορεί να παράγει τις ιδεολογικές αντιφάσεις του τοπικισμού ή ακόμη την εθνο-πολιτισμική ομοιογένεια που λογοδοτεί για τα κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία αδιαλλαξίας στη διαφορετικότητα. Ο τοπικισμός είναι πιθανώς μια αντίδραση, αλλά αντίδραση σε ένα επίπεδο που είναι ανταποκρινόμενο στις γεμάτες πάθος επιθέσεις των ηλεκτρονικών προκαταλήψεων οι οποίες εκτρέφονται από την απουσία ορθολογισμού και ευαισθησίας του ακροατηρίου του. Αυτό είναι πραγματικά αλήθεια για τις περισσότερες περιοχές της χώρας όταν πρόκειται για κριτική της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Εάν κάτι μπορεί να προστεθεί είναι το γεγονός ότι ο τοπικισμός στην καλύτερη περίπτωση ανταποκρίνεται στις ανάγκες των κοινοτήτων διαμέσου της χρήσης της τεχνολογίας, και στη χειρότερη εκμεταλλεύεται τους φόβους, τις ανησυχίες και την άγνοια της κοινότητας προς χάρη ολιγαρχικών πολιτικών φιλοδοξιών. Οι επικοινωνίες έχουν τοποθετήσει την ιδέα της χώρας αυτής στην καθημερινή γλώσσα και έχει φέρει περιοχές και κοινότητες μαζί με περισσότερο αυτό-επιβεβαιωμένες ταυτότητες.

Ωστόσο, αυτοί οι ίδιοι οι επικοινωνιακοί κρίκοι έχουν πρόσφατη εμπειρία μια περικοπή η οποία απειλεί να τεμαχίσει και να αλλοτριώσει κοινότητες και περιοχές. Εάν η καναδική σκέψη πρόκειται να αναπτυχθεί θα πρέπει να υπάρχει μια συνεχής πρόοδος των επικοινωνιακών δεσμών, προς την κατεύθυνση της διατήρησης και της ανάπτυξης ενός χώρου ισόρροπα. Δηλαδή, ανάπτυξη χωρίς κέντρα και περιφέρειες, μακριά από μια τεχνολογική κοινωνία στην οποία ο καθένας «περιφερειοποιείται». Πως όμως μπορεί να ρυθμιστεί η κατεύθυνση της επικοινωνιακής τέχνης χωρίς κέντρα και περιφέρειες με αυτή τη μονοδιάστατη πρακτική που ακολουθεί; Τη στιγμή που τα μέσα που διανέμουν την πληροφορία και την ενημέρωση έχουν προ πολλού σχηματιστεί σε γιγάντιους διεθνείς μονοπωλιακούς οργανισμούς των οποίων οι στόχοι είναι αναπόφευκτα κερδοσκοπικοί. Και όταν αυτοί οι οργανισμοί εντάσ-

σονται στη στρατηγική της διαχείρισης της εξουσίας της άρχουσας τάξης. Έτσι, η τάση της μαζικής επικοινωνίας των ημερών μας εμπεριέχει μια εμπορικότητα στην τεχνική που τείνει στο να εκθειάζει τις οικονομικές αξίες μέσω συμβολισμών και μ' αυτό τον τρόπο να δημιουργεί υλιστικά πρότυπα και ιδανικά στο άτομο. Οι συμβολικές μορφές αναμφίβολα εμπορευματοποιούνται επειδή απλά παράγονται από τους θεσμούς των ΜΜΕ και υπόκεινται στη διαδικασία της οικονομικής αξιοποίησης.

Ο ρόλος του επικοινωνιακού πομπού συνεπώς δεν περιορίζεται στη μετάδοση των πληροφοριών και στην υποτιθέμενη ουδετερότητα ή «αντικειμενικότητα» της είδησης. Ο ρόλος αυτός είναι πιο ουσιαστικός, «αναπλάθει και αναπαράγει συμβολικά την πραγματικότητα σε εικόνες, ιδέες και λόγο»⁵⁰. Φαίνεται πλέον διάχυτα ότι τα επικοινωνιακά μέσα είναι πλέον θεσμοί και απολαμβάνουν πλήρη αυτονομία στις αποφάσεις τους για εκείνα τα προϊόντα που θα καταναλώσει το κοινό, που όχι μόνο δεν υποτάσσονται στις προτιμήσεις και τις ανάγκες του αλλά τις διαμορφώνουν ολοκληρωτικά⁵¹. Η μονοδιάστατη τεχνική της επικοινωνίας επηρεάζεται σημαντικά από τη μονοδιάστατη λογική που εκφράζεται σε όλους τους τομείς, της πληροφόρησης, της ψυχαγωγίας και της εκπαίδευσης. Η μαζική επικοινωνία με την αντικειμενικότητα που δείχνει και την υπεροχή στη κατασκευή ιδεών, στάσεων και αντιλήψεων, εμφανίζεται ως μια αλάνθαστη θεότητα η οποία έχει αλάνθαστη γλώσσα, όμως έχει λανθασμένη λογική, γιατί εκφράζει μονοδιάστατη σκέψη, όπως θα έλεγε ο Μαρκούζε⁵².

5. Συμπέρασμα

Η τάση της μαζικής επικοινωνίας συμπερασματικά, είναι ταυτισμένη με τους στόχους των μονοπωλιακών οργανισμών από τους οποίους η ίδια παράγεται, αδυνατεί να έχει καθαρή εικόνα και ορθή ανάλυση της πραγματικότητας, επειδή με την εξουσία της αυξανόμενης αυτονομίας της, κυριαρχεί ουσιαστικά στον αποδέκτη θεατή. Η κυριαρχία αυτή εκφράζεται χωρίς την ελάχιστη δυνατότητα καμιάς μορφής διαλόγου. Υπό αυτό το πρίσμα, επιτυγχάνεται προσωρινά η αποτελεσματική μορφή επικοινωνίας, επειδή εκτελείται η εντολή, δεν επιτυγχάνεται όμως η ουσιαστική επικοινωνία η οποία απαιτεί από τον αποδέκτη να σκέπτεται, να επεξεργάζεται την ιδέα και να εναλλάσσεται στο ρόλο πομπού και δέκτη. Έτσι, με τη δια-

μόρφωση ιδεών και λόγου στη λειτουργία της, η ίδια η επικοινωνία οδηγεί στη χειραγώγηση του κοινού. Ο επικοινωνιακός λόγος συνεπώς, στον εικοστό πρώτο αιώνα, είναι ένας λόγος που λειτουργεί προς ίδιον όφελος και γι' αυτό είναι όργανο που υπηρετεί την αυταρχική εξουσία. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται για αυτή τη λειτουργία, χωρίς την επίτευξη της ουσιαστικής επικοινωνίας, είναι καθαρά αντιδιαλεκτική. Συνεπώς, εφόσον δεν εφαρμόζεται η δημοκρατία για να ανθίξει ο διάλογος που θα παράγει το ζητούμενο, που είναι η ανθρώπινη επικοινωνία, θα στερείται η τελευταία και την ορθολογική κριτική. Η κάθετη σχέση των media και η μονόπλευρη λογική στις εκφραζόμενες αντιλήψεις τους, όπου απουσιάζει η αμφίδρομη σχέση πομπού και δέκτη, καθιστά την ίδια την επικοινωνία εργαλείο εξουσίας που επιβάλλεται κυριαρχικά και χειραγωγεί τον άνθρωπο. Η έλξη της εικόνας της τηλεόρασης απονευρώνει τις ίνες του νου στον αιχμάλωτο πλέον θεατή και τον καθιστά ανίσχυρο. Τα τηλεοπτικά προγράμματα βασίζονται στη διασκέδαση εκείνη που τραβάει το κοινό, χωρίς να έχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα, απλά καθιστούν αυτό το κοινό άμορφη μάζα, η οποία βιώνει την πλάνη της πνευματικής της υγείας. Κατά συνέπεια, η παθητικότητα του υποκειμένου ενισχύει και αυξάνει τη μοναξιά του, ενώ παραμένει χωρίς λόγο και σκέψη στην κοινωνία που το περιβάλλει.

Σημειώσεις

1. Βλέπε Χάμπερμας Γ., *Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σελ. 391-392. Η ανάλυση του συγγραφέα παραπέμπει στον Καστοριάδη που δανείζεται από την ερμηνευτική τη σύλληψη της γλώσσας.
2. Bourdieu Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press, Cambridge, 1984.
3. Thompson John, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 33.
4. Όπ. παρ., σελ. 34.
5. Τσολάκης Χ., *Τη Γλώσσα μου Έδωσαν Ελληνική*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος, 1999, σελ. 19-22.
6. Grant G., *Technology and Empire: Perspectives on North America*, House of Avancy Press, Toronto, 1969, σελ. 15. Βλέπε C.W. Mills, *Η Κοινωνολογική Φαντασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.
7. Όπ. παρ., σελ. 15-16.
8. Μαρκούζε Χ., *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971, σελ. 25.

9. Όπ. παρ., σελ. 120.
10. Innis Harold A., *The Bias of Communication*, Toronto University Press, Toronto 1951, σελ. 3.
11. Barnes B., *Interests and the Growth of Knowledge*, Routledge and Kegan Pub. London, 1977, σελ. 16.
12. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 4.
13. *Technology and Empire*, όπ. παρ., σελ. 17-19.
14. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 5.
15. Όπ. παρ., σελ. 4-5.
16. Foucault Michel, *The Order of Things*, Vintage Books, 1973.
17. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 5.
18. Όπ. παρ., σελ. 6-7.
19. Όπ. παρ., σελ. 9.
20. Laclau Ernesto, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, NLB, Λονδίνο, 1977, σελ. 7.
21. Χάμπερμας Γ., *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 224.
22. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 224-225.
23. De Saussure F., *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 55-56.
24. Όπ. παρ., σελ. 56.
25. Innis H.A., *Empire and Communication*, Porcepic Press, 1986, σελ. 8.
Σημείωση: εδώ αναφέρεται ότι ακολουθώντας την εισβολή της γραφής, η ειδική μορφή ως αποκορύφωμα γλωσσικού γνωρίσματος της παράδοσης του προφορικού λόγου αφέθηκε στην ιδιωτική γραφή. Έτσι, οι σημειώσεις και τα μηνύματα αντικατέστησαν τη συλλογική μνήμη.
26. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 9.
27. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 249.
28. Όπ. παρ., σελ. 11.
29. Βλ. όπ. παρ., σελ. 10.
30. Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, Beacon Press, 1971, σελ. 310.
31. Kroker A., *Technology and the Canadian Mind*, New World Perspectives, 1985, σελ. 129.
32. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 30.
33. Όπ. παρ., σελ. 30.
34. *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, όπ. παρ., σελ. 135.
35. Όπ. παρ., σελ. 30-31.
36. Βλ. όπ. παρ., σελ. 33.
37. Όπ. παρ., σελ. 33.
38. Όπ. παρ., σελ. 76-77.
39. Όπ. παρ., σελ. 78-81.
40. Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των ΜΜΕ*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1995, σελ. 143.
41. Βλ. όπ. παρ., σελ. 152.

42. Όπ. παρ., σελ. 81.
43. Όπ. παρ., σελ. 82.
44. Τεχνολογία και η Καναδική Σκέψη, όπ. παρ., σελ. 7.
45. Όπ. παρ., σελ. 8.
46. Brodie Janine, «The Political Economy of Regionalism», in Clement W., *The New Canadian Political Economy*, McGill-Queens University press, 1989, σελ. 139.
47. Gibbons R., *Prairie Politics and Society: Regionalism in Decline*, Butterworth, 1980, σελ. 6.
48. Όπ. παρ., σελ. 7-8.
49. Innis H., *The Fur Trade of Canada: and the Crisis of Community*, University of Toronto Press, Toronto 1958, σελ. 392-96.
50. Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, όπ. παρ., σελ. 246.
51. Όπ. παρ., σελ. 252.
52. Μαρκούζε Χ., *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971.

Βιβλιογραφία

- Amour L., *The Idea of Canada: and Crisis of Community*, Steel Rail Pub., Ottawa, 1981.
- Barnes B., *Interests and Growth of Knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London, 1977.
- Clement W. and Williams G., *The New Canadian Political Economy*, McGill-Queens University Press, Montreal, 1989.
- Foucault M., *Archaeology of Knowledge*, Pantheon Books, New York, 1972.
- Foucault M., *The Order of Things*, Vintage Books, New York, 1983.
- Gibbons R., *Prairie Politics and Society*, Butterworth Publ., Toronto, 1980.
- Grant G., *Technology and Empire*, House of Anansi, Toronto, 1969.
- Habermas J., *Communication and Evolution of Society*, Beacon Press, Boston.
- Habermas J., *Knowledge and Hum. Interests*, Beacon Press, Boston, 1971.
- Innis H., *Empire and Communication*, Press Porcepic, Toronto, 1986.
- Innis H., *The Fur Trade in Canada*, University Press, Toronto, 1956.
- Innis H., *The Bias of Communication*, University Press, Toronto, 1951.
- Kroker A., *Technological and the Canadian Mind*, New World Perspectives, Montreal, 1985.
- Σκουλάς Γιώργος, «Εισαγωγή στα Θεμέλια του Αυταρχισμού», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 21, Μάιος 1997.
- Thompson J., *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1998.
- Χάμπερμας Γ., *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.

Διαχείριση και εκπαίδευση: εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική

Γεωργία Γούγα*, Ιωάννης Καμαριανός**

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να διερευνήσει τα μορφοποιητικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν σημαντικό πεδίο έρευνας, γιατί αποτελούν παράγοντες ποσοτικού και ποιοτικού καθορισμού, όχι μόνο του κοινωνικού, αλλά και συνολικά του πολιτισμικού οικοδομήματος των κοινωνιών.

Θεωρούμε πως η κατανόηση των οργανωτικών χαρακτηριστικών της εκπαίδευσης μπορεί να επιτρέψει την υπέρβαση της κρίσης του δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Η εξέλιξη των τεχνικών οργάνωσης σε συνδυασμό με την πρόοδο της τεχνολογίας κάνει αυτήν την προσέγγιση αναγκαία.

1. Εισαγωγή: η εκπαίδευση στο επίκεντρο των ιστορικών δονήσεων

Είναι κοινός τόπος των σύγχρονων κοινωνικών αναλύσεων η μεταλλαγή της κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής οργάνωσης, τόσο σε παγκόσμιο, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Η διαφοροποίηση των παραδοσιακών αντιλήψεων για την κοινωνικοποίηση και τη διάδοση της γνώσης καθιστούν κομβικής σημασίας την

* Δρ. Κοινωνιολογίας.

** Λέκτορας ΠΤΔΕ στο Παν. Πατρών.

προσπάθεια να κατανοήσουμε τις πτυχές της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο κοινωνικό γίνεσθαι.

Οι οικονομικές μας αξίες, ο κοινωνικός μας προσανατολισμός καθώς και η αντίληψη για την πολιτική συμμετοχή και την πολιτική εξέλιξη εξαρτώνται από τον τρόπο και το λόγο της εκπαιδευτικής λειτουργίας. Ταυτόχρονα η εκπαιδευτική διαδικασία δέχεται και αυτή τις πιέσεις των αλλαγών που συμβαίνουν στον κοινωνικό χώρο. Τα κοινωνικά υποκείμενα ζητούν από το εκπαιδευτικό σύστημα να τους καλύψει την αίσθηση ανεπάρκειας που βιώνουν εξαιτίας της συνεχούς αλλαγής που η λογική της αγοράς εργασίας έχει επιβάλλει και της αδυναμίας παρέμβασης στη σύλληψη και εξέλιξη του πολιτικού γίνεσθαι.

Ο μετασχηματισμός των μαζικών κοινωνιών όχι σε κοινωνίες πολιτών, αλλά σε ψηφιακές, τεχνοκρατικές κοινωνίες, ήταν ταχύτατος και καθοριστικός για το άτομο. Η ίδια η εκπαιδευτική διαδικασία βιώνει έντονα αυτόν τον μετασχηματισμό. Οι δυνατότητες της ψηφιακής μηχανής και του λόγου που εισάγει στη σχολική τάξη, διαφοροποιούν τόσο τη σχολική γνώση, όσο και την εκπαιδευτική οργάνωση που ρυθμίζει τις εκπαιδευτικές σχέσεις. Ζώντας τη δημιουργική θύελλα της νέας εποχής, αδυνατούμε να αντιληφθούμε τις ανάγκες και τις λογικές που ρυθμίζουν τις νέες κοινωνικές, συνεπώς και τις εκπαιδευτικές μορφές οργάνωσης και λειτουργίας.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στο να διερευνήσει τα κυρίαρχα μορφοποιητικά χαρακτηριστικά διαχείρισης του εκπαιδευτικού μηχανισμού, τόσο σε μακρο όσο και σε μικρο-επίπεδο. Τα κανονιστικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούν σημαντικό πεδίο μελέτης, όχι μόνο γιατί αποκαλύπτουν τις συνολικές κοινωνικές δομήσεις, αλλά κυρίως γιατί αποτελούν μοχλούς ποσοτικού και ποιοτικού καθορισμού, του κοινωνικού, αλλά και συνολικά του πολιτισμικού οικοδομήματος των κοινωνιών.

Στο επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος βρίσκεται η μελέτη των κανονιστικών πλαισίων, των δράσεων και της εσωτερικής λογικής του θεσμού, σε σχέση με το πολιτισμικό περιβάλλον που τον πλαισιώνει και του οποίου η εκπαίδευση αποτελεί μέρος. Η εκπαίδευση υπόκειται στη ρύθμιση του κοινωνικού λόγου, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα πηγή διάχυσης της κοινωνικής ρύθμισης και νομιμοποιεί συγκεκριμένου τύπου δράσεις, κανονικοποιώντας τις κοσμοαντιλήψεις της κοινωνίας.

Η μελέτη του ρυθμιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης υπό το πρίσμα της γραφειοκρατικής οργάνωσης μπορεί να αποκαλύψει

τις κανονιστικές παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Θεωρούμε πως η κατανόηση των γραφειοκρατικών χαρακτηριστικών της εκπαίδευσης μπορεί να επιτρέψει την υπέρβαση της κρίσης του χαρακτήρα της δημόσιας εκπαίδευσης. Είναι ακόμη δυνατό η εξέλιξη των τεχνικών οργάνωσης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας να καθιστά αυτήν την προσέγγιση αναγκαία. Βεβαίως είναι δεδομένο πως τα κανονιστικά χαρακτηριστικά δεν μπορεί παρά να επισημανθούν μόνο σε αναλογία με το συνολικό πλέγμα των οργανωτικών λόγων που ενυπάρχουν τόσο στην εκπαιδευτική διαδικασία, όσο και στην ίδια την κοινωνία.

Οι βασικοί άξονες που δομούν την μελέτη είναι:

- α. Γιατί και σε ποια γραφειοκρατική οργάνωση αναφερόμαστε. Επαναπροσδιορισμός της γραφειοκρατικοποίησης ως διαχειριστικής λογικής.
- β. Ανάλυση των επιπτώσεων της γραφειοκρατικοποίησης στην εκπαιδευτική-παιδαγωγική πρακτική.
- γ. Αναζήτηση τρόπων υπέρβασης της κανονιστικής ρύθμισης που η οργάνωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού επιβάλλει.

2. Η διαχειριστική λογική της οργάνωσης και η γραφειοκρατική της υφή

Ιδιαίτερη δυσκολία πηγάζει από τον ορισμό ή μάλλον την ανάγκη επανεννοιολόγησης του όρου γραφειοκρατία και γραφειοκρατικοποίηση, η οποία σε συνθήκες μετατεχνολογικού καπιταλισμού διαχέεται και συνδέεται με άλλα κοινωνικά δομικά πλέγματα, όπως η τεχνολογία. Η εξουσία των ειδικών, το σύστημα μιας επαγγελματικής διοίκησης, η δημόσια διοίκηση ή μια μη δημοκρατική οργάνωση θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και να εννοιολογηθούν με τον όρο γραφειοκρατία. Ο προσδιορισμός της γραφειοκρατικοποίησης ως έννοιας αλλά και ως διαδικασίας, δεν μπορεί να είναι αποκομμένη από το υπόλοιπο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον (Μαυρογιώργος, 1984· Μιχαλακόπουλος, 1987· Παπακωνσταντίνου, 1990).

Κοινωνιολογικά η γραφειοκρατία, στα πλαίσια των θεωριών οργάνωσης και ελέγχου, νοείται και μελετάται με σκοπό την ανάλυση του τρόπου επιβολής εξουσίας και σύνθεσης εξουσιαστικών δομών, καθώς και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων που οι

εξουσιαστικές πρακτικές έχουν στο κοινωνικό σύνολο. Βέβαια, η πολλαπλότητα και η ιδιομορφία των εξουσιαστικών πρακτικών είναι ανάλογη του οικονομικού, κοινωνικού και ευρύτερα του πολιτισμικού πλαισίου.

Προσπαθώντας σήμερα να ορίσουμε την έννοια αλλά και τη φύση της γραφειοκρατικοποίησης της διαχείρισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, θα πρέπει να αναιρέσουμε το χαρακτήρα της «λειτουργίας» και να εντοπίσουμε το αναλυτικό μας ενδιαφέρον στην ένταξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας τόσο στο επίπεδο της διευθυντικής εργασίας, όσο και στο επίπεδο της διδακτικής πράξης, σε ένα ομοιογενές πλαίσιο, στο οποίο η σταθερότητα της απασχόλησης, η κλιμάκωση των απολαβών, η ιεράρχηση, ο καταμερισμός των ευθυνών, οι κανόνες προαγωγής και η δομή της εξουσίας, έχουν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας μόλις κλίμακας κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών θέσεων (Τερλεξής, 1987· Τσαούσης, 1987· Mouzelis, 1971). Θα ήταν βέβαια μεθοδολογικά λανθασμένο να εντοπίσουμε την ανάλυση ζητημάτων που αφορούν στην οργάνωση του εκπαιδευτικού θεσμού μόνο σε επίπεδο management. Ο άμεσος συσχετισμός της γραφειοκρατίας με την έννοια της οργάνωσης ή της οργανωμένης ομάδας, καθώς και η συνταύτισή της με την έννοια της κυριαρχίας και των εξουσιαστικών δομών, υποδηλώνουν καταρχήν την πρόθεση των κλασικών στοχαστών με πρώτο τον Weber να δώσουν στη γραφειοκρατία μία πολύ ευρύτερη διάσταση από την καθαρώς διευθυντική (Τερλεξής, 1996). Τα γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά συμπληρώνουν και συνθέτουν τη μία πλευρά του προσώπου της οργάνωσης, τα οποία δεν εμφανίζονται παντού με τον ίδιο τρόπο. Οι ιδιαιτερότητες των προσώπων, ο τρόπος λειτουργίας, οι βαθμοί οργάνωσης, το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο και το διεθνές περιβάλλον ρυθμίζουν την οργάνωση.

Η κοινωνική δυναμική δεν είναι δυνατό να εγκλωβιστεί σε θεωρητικά μοντέλα με κάποια κριτήρια που οι μελετητές κατασκευάζουν. Θα πρέπει για τον εντοπισμό και τη συνειδητοποίηση της ευρύτητας του φαινομένου και της λογικής του γραφειοκρατισμού να είμαστε δεκτικοί στην κρίση της εξέλιξης που καθημερινά συντελείται στις οργανωτικές μορφές και συνεπώς και στην ίδια την υλικότητα της εξουσίας.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την πρώτη του περίοδο, την καποδιστριακή, ως τη σύγχρονη εποχή, γνώρισε έντονα τη διαπάλη μεταξύ των δυνάμεων, που πρέσβευαν την εκπαιδευτική αλλαγή με επίκεντρο την απελευθέρωση των δρώντων υπο-

κειμένων στην εκπαιδευτική διαδικασία, και την αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων που προέκριναν και ενίσχυαν τις πρακτικές πολιτικο-εκπαιδευτικού ελέγχου και ιδεολογικού εξαναγκασμού (Μπουζάκης, 1991). Ο γραφειοκρατισμός ως ιεραρχική δομή αλλά και ως ιδεολογικό οργανωτικό σχήμα στήριξε τις δυνάμεις που δεν επιθυμούσαν την αλλαγή αλλά τον ιδεολογικό έλεγχο.

3. Γραφειοκρατία, εκπαίδευση και κοινωνία: αναζητώντας την εσωτερική φύση της οργάνωσης

Η οργάνωση ενός συνόλου συναρμοσμένων στοιχείων με σταθερή δομή και λειτουργίες συναντάται σε κάθε κοινωνία. Οι τυπικοί κανόνες που διέπουν τη συμπεριφορά, η συσσωμάτωση του συνόλου των προσώπων και η επιδίωξη επίτευξης αποτελέσματος αποτελούν χαρακτηριστικά των οργανωτικών ρυθμίσεων στα πλαίσια των οποίων δρούμε καθημερινά (Μυλωνάς, 1998, σελ. 23-25· Bourdieu, 1987). Η οργάνωση συμπεριλαμβάνει τους κώδικες και προσδιορίζει τις δομικές πτυχές (Arrow, 1974· Τσαούσης, 1984· Abercrobie, Hill, Turner, 1991). Οι οργανώσεις μορφοποιούνται και μορφοποιούν τις δράσεις που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσιά τους. Ο οργανωτικός λόγος αποτελεί το απότοκο εσωτερικών συγκρούσεων του εξουσιαστικού λόγου, ενώ η τελική έκβαση της σύγκρουσης θα προσδιορίσει και την τελική μορφοποίηση της δομής και της λειτουργίας του μηχανισμού. Με αυτόν τον τρόπο η οργάνωση δημιουργείται, ενδυναμώνεται, μεταμορφώνεται και δαιωνίζεται. Η οργάνωση έτσι αποτυπώνεται ως η υλική θέσμιση έκφρασης της στρατηγικής κατάστασης του γραφειονομικού λόγου (Foucault, 1976, σελ. 115-118). «Η εξουσία δεν υπάρχει μόνο στους μηχανισμούς, αλλά οι μηχανισμοί έχουν ουσιαστικό ρόλο στην επιβολή της», θα γράψει ο Ν. Πουλαντζάς (Πουλαντζάς, 1984, σελ. 63). Ήδη από τον 19ο αιώνα δεν έλειψαν οι κορυφαίες μορφές της κοινωνιολογικής σκέψης που αξιολόγησαν τη σημασία του γραφειοκρατικού φαινομένου και συνέδεσαν αναλυτικά την οργάνωση και την εξουσία με τη γραφειοκρατία (Scaff, 1991). Η γραφειοκρατική και νομοκρατική οργάνωση επιβάλλει μία κοινωνική πειθαρχία που εξαπλώνεται σε όλους τους κοινωνικούς χώρους.

Υπό την βεμπεριανή οπτική η γραφειοκρατία δεν είναι ένας τύπος διαχείρισης, αλλά ένα σύστημα ελέγχου και εξουσιασμού σε διαρκή χρονική βάση, που πραγματώνεται από ειδικούς, οι οποίοι έχουν εκπαιδευτεί και δρουν σύμφωνα με προδιαγεγραμμένους κανόνες. Για τον Weber «η γραφειοκρατία είναι ένα σύστημα διεύθυνσης που ασκείται από εκπαιδευμένους επαγγελματίες σύμφωνα με κανόνες που προϋπάρχουν» (Beetham, 1987)¹. Η σύλληψη της γραφειοκρατίας από το Weber είναι μία σύλληψη-κλειδί. Στο αναλυτικό πλαίσιο της σκέψης του M. Weber η γραφειοκρατία, αποκτά τη σημασία του πυρήνα ενός συγκεκριμένου τύπου κοινωνικής συγκρότησης, καθώς «οι λειτουργικές αρχές του ορθολογισμού που τη χαρακτηρίζουν διαπερνούν όλα τα μέρη της κοινωνικής οργάνωσης» (Τερλεξής, 1996, σελ. 200· Μιχαλακόπουλος, 1987· Scaff, 1991). Ο γραφειοκρατικός νόμος «ως ρυθμιστικός κανόνας, ως ρύθμιση, φέρνει στην επιφάνεια μία σειρά από οργανωτικά κίνητρα και θεσμικές διευθετήσεις, που συνδέονται με τεχνικές ελέγχου, συστήματα επιρροής και με κώδικες επικοινωνίας. Η δημόσια εξουσία ασκείται από την “κατεστημένη” τάξη μέσα από ένα πλέγμα ρυθμιστικών παρεμβάσεων, που παρουσιάζονται με τη μορφή “ιδιωτικών” ή “εξωπολιτικών” θεσμών με κυρίαρχο θεσμό την εκπαίδευση» (Τερλεξής, 1987, σελ. 39, 1996).

Έτσι, από την βεμπεριανή σύλληψη της γραφειοκρατίας δεν απουσιάζει και η θέασή της ως ελεγκτικού μοντέλου εξουσίας και δύναμης, ως απειλής για τις ατομικές ελευθερίες και την ανεξαρτησία των κοινωνικών ομάδων (Beetham, 1987 σελ. 56· Mouzelis, 1967).

4. Τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης εκπαιδευτικής σχέσης

Το εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο της σύγκρουσης των κοινωνικο-οικονομικών, πολιτιστικών και πολιτικών συμφερόντων. Η κατανόησή του δεν μπορεί να επιτευχθεί αν πρώτα δεν επιμείνουμε στην ανάλυση της διασύνδεσής του με την πολιτική σκέψη του αστικού κράτους. Η αυτονομοποιητική μορφοποίηση της “αστικής” αγοράς συνοδεύτηκε από την αυτόνομη των μορφών σχολικής παιδαγωγικής από τις πρακτικές μύησης. Η ανάγκη των αστικών κοινωνιών για «αντικειμενικοποίηση» των ανθρώπινων σχέσεων, καθόρισε την κεντρική σημασία

του εκπαιδευτικού μηχανισμού και την ποιότητα της οργάνωσής του (Parsons, 1977· Blackledge, Hunt, 1995· Queroiz, 2000).

Συνεπώς κάθε φορά που επιχειρούμε να διερευνήσουμε ποιοτικά και ποσοτικά τη ρυθμιστική εξουσία των εκπαιδευτικών μηχανισμών στο κοινωνικό πλαίσιο, θα πρέπει να αναρωτιόμαστε για τη σχέση τους με την κρατική εξουσία, αλλά και για το βαθμό αυτονομίας της οργάνωσής τους.

Θα ήταν κατά την άποψή μας ιδιαίτερα απλουστευτικό να θεωρήσουμε το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι ως απόλυτο απότοκο των κρατικών αποφάσεων. Κράτος, κοινωνία και αγορά επιζητούν την υιοθέτηση και την επιτυχία των δικών τους σκοπών. Οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί δεν λειτουργούν ως ουδέτεροι μηχανισμοί οργάνωσης αλλά ούτε και ως πειθήνια όργανα της κεντρικής εξουσίας. Αντίθετα, αποτελούν μηχανισμούς διαχείρισης και ελέγχου της κοινωνικής γονιμοποίησης, των κραδασμών αλλά και των συγκρούσεων που δημιουργούνται, διευθετώντας το τελικό αποτέλεσμα κυρίως επ' ωφελεία τους. Έτσι, ο εκπαιδευτικός λόγος κωδικοποιεί την αντικειμενική ορθολογικότητα, μετουσιώνοντάς την σε διδακτική πρακτική, η νομιμοποίηση της οποίας προέρχεται από την ίδια την οργάνωση. Στα πλαίσια των παραπάνω στρατηγικών δεν μπορούμε να βρούμε τη διδασκόμενη γνώση σε καθαρή μορφή, αλλά πάντοτε συνδεδεμένη, τόσο ως προς την παραγωγή όσο και ως προς τη διάχυση, με την τεχνική γενικά. Έλεγχος και ρύθμιση αποτελούν τις αφετηρίες επιλογής της διδασκόμενης γνώσης. (Young, 1971· Bernstein, 1989, 1990· Χρόνης, 1993· Λάμνιαν, Τσατσαρώνη, 1998-1999· Queroiz, 2000).

Είναι συνεπώς φανερό πως η διάχυση του εκπαιδευτικού λόγου δεν περιορίζεται μόνο στα στενά όρια των σχολικών κτιρίων, αλλά απλώνεται αλληλεπιδρώντας σε όλο το φάσμα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Έτσι, η σχολική κουλτούρα βρίσκεται σε άμεση διασύνδεση με την κοινωνική. Κοινή τους μήτρα αποτελεί η επιταγή για σεβασμό στους κανόνες της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας. Η παρατήρηση των γονεϊκών στρατηγικών είναι ενδεικτική (Σολομών, 1992· Μυλωνάς, 1999).

Η υποχρέωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού να παρέχει γνώση και να ασκεί έλεγχο αποτελεί εγγενή του λειτουργία η οποία του δίνει τη δυνατότητα σχηματοποίησης του ρυθμιστικού λόγου σε κανονιστικό πλαίσιο δράσης για το σύνολο του κοινωνικού χώρου, αφού κάποια ορισμένη στιγμή όλοι υπήρξαν διδασκόμενοι. Είναι συνεπώς φανερό πως η φύση της σχέσης της εκπαίδευσης και της κοινωνίας καθορίζεται στα πλαίσια της σχέσης της σχολι-

κής οργάνωσης με τα μέλη της. Αυτή ακριβώς τη σχέση θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε στη συνέχεια.

4.1. Η σχέση της σχολικής οργάνωσης και τα μέλη της: οι εκπαιδευτικοί

Η αυτονομιμοποιητική λειτουργία της εκπαιδευτικής οργάνωσης καθώς μετασχηματίζεται, όπως τονίζουν οι Bourdieu-Passeron, σε παιδαγωγική διαδικασία, έχει διαφοροποιημένες επιπτώσεις για τους δασκάλους αλλά και για τους μαθητές. (Bourdieu, Passeron, 1964).

Στα πλαίσια της σχετικής αυτονομίας της οργάνωσής του, το παιδαγωγικό κανονιστικό πλαίσιο επηρεάζεται άμεσα και από τα δρώντα υποκείμενα, το νόημα και τη σημασία της δράσης τους στο σχολικό, αλλά και στο κοινωνικό περιβάλλον. Η σχολική τάξη δεν είναι απλώς μια ομάδα μαθητών που βρίσκονται σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο κατοχής γνώσεων, αλλά το αποτέλεσμα των θέσεων δόμησης και λειτουργίας στοιχείων που συνθέτουν την οργάνωση, αυτού που αφαιρετικά ονομάζουμε σχολείο (Σολομών, 1992, σελ. 10).

Κάθε οργάνωση απαιτεί ένα συγκεκριμένο έργο, με εκ των προτέρων γνωστά όρια δράσης. Στα πλαίσια της τυπικής γραφειοκρατικής οργάνωσης, ο κίνδυνος της ανακολουθίας με το κοινωνικό γίνεσθαι είναι δεδομένος. Από την ανάθεση του έργου ως την εκτέλεσή του, μπορούν να συμβαίνουν αρκετά που το καταστατικό της τυπικής οργάνωσης δεν μπορεί να προβλέψει. Τα συστήματα ελέγχου καταρρέουν, καθώς οι διαφοροποιήσεις από τις απαιτήσεις της επίσημης τυπικής δομής δεν είναι σπάνιες. Άγραφοι νόμοι, άτυποι ή ακόμα και παράτυποι τρόποι θα ρυθμίσουν το πεδίο, εντάσσοντας έτσι τη διαφορά στο χώρο των τυπικών δομών. Η οργάνωση θα πάρει την απόφαση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έτσι θα γίνεται πάντα με τρόπο αδιατάρακτο και σταθερό.

Η οργάνωση του εκπαιδευτικού πεδίου είναι τυπική αφού έχει συσταθεί με τυπική πράξη. Ο σκοπός είναι συγκεκριμένος στα πλαίσια ενός προγραμματισμένου συστήματος, όπου κάθε μέλος έχει έναν προκαθορισμένο ρόλο και ορισμένα καθήκοντα να εκτελεί, τα οποία είναι προσανατολισμένα στο να εκπληρώσουν τις ανάγκες της οργάνωσης. Είναι λοιπόν, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τους μελετητές η καταγραφή, η ανίχνευση και η ανάλυση των δομικών ιδιοτήτων, των τυπικών συστατικών της οργάνωσης, της εξουσίας, της εξειδίκευσης, της γνώσης και της ιεραρχίας (Simon, Smithburg, Thompson, 1956· Blau, Scott, 1962).

Στα πλαίσια όμως μίας οργάνωσης εκτός από την τυπική δομή, εμφανίζονται και σχέσεις άτυπες, που είναι ιδιαίτερα σημαντικές². Κάθε οργάνωση έχει την τυπική της δομή, κανόνες που τηρούνται, οδηγίες. Δεν είναι αναγκαίο αυτοί οι κανόνες να είναι γραπτοί, αλλά πρέπει να είναι κοινά αποδεκτοί απ' όλους όσοι μετέχουν σε αυτήν. Το σύνολο αυτών των κανόνων δεν καθορίζονται από τη διεύθυνση, οριοθετούν όμως και αυτοί ρόλους και θέσεις στην οργάνωση (Etzioni, 1964, σελ. 31· Ρούσσης, 1984, σελ. 89).

Η επιρροή αυτή είναι σημαντική ακόμα και αν δεχθούμε ότι έχει προβλεφθεί από την οργάνωση και έχει ενσωματωθεί στην εκπαιδευτική διαδικασία. Άλλωστε αυτές οι συσσωματώσεις δεν αποτελούν ζωτική λειτουργία κάθε γραφειοκρατικού μηχανισμού; (Τερλεξής, 1996· Queroiz, 2000).

Στα κράσπεδα αυτών ακριβώς των τυπικών αλλά και άτυπων σχέσεων η γραφειοκρατία αναδεικνύει τη σχετική της αυτονομία, ενισχύοντας τη δέσμευση των μελών της να ταυτίζονται με την οργάνωση. Έτσι συχνά σε θεσμικά κείμενα περιγράφονται με ακρίβεια οι προσδοκίες του ρόλου ή οι προϋποθέσεις της επαγγελματικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα στο κεφάλαιο ΙΔ «περί τάξεως γενικά και των καθηκόντων του διδασκάλου» του αλληλοδιδακτικού προτύπου των Sarazin και Κοκκώνη, υπάρχουν 34 «κανονιστικές συμβουλές» για τους δασκάλους που ορίζουν τον αυστηρό χαρακτήρα. («Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου υπό του Σαραζίνου», μετάφραση Κοκκώνη, 1830) Ο δάσκαλος θα πρέπει να είναι «κοινωνικός και φιλικός προς τα αξιότιμα πρόσωπα, ...να είναι πάντα απλά ντυμένος με έναν συγκεκριμένο τρόπο και όχι αλλιώς, ...πρέπει πάντα να είναι ο ίδιος». Όπως γράφει ο Ι. Σολομών «το εγχειρίδιο με αυτό το τρόπο καθιερώνει ένα πρότυπο δασκάλου ...με το οποίο ο δάσκαλος μπορεί να ελεγχθεί, να ιεραρχηθεί και κοντολογίς να κανονικοποιηθεί» (Σολομών, 1992, σελ. 159). Συνεπώς, ο νεοδιόριστος εκπαιδευτικός γνωρίζει ήδη από τα κανονιστικά κείμενα, αλλά και από τις διαδικασίες «προσδοκίας ρόλου» την ύπαρξη ενός ήδη παγιωμένου κανονιστικού πλαισίου ένταξης στη βάση των κοινωνικών σχέσεων στο σχολείο.

Η εικόνα βέβαια του «δασκάλου-λειτουργού», και όσων άλλων θεωρούν τους εαυτούς τους δημιουργούς, είναι ασυμβίβαστη με τη εικόνα του αλυσοδομένου στη δραστηριότητα του γραφειοκράτη, με όλη του την υλική και ιδεατή ύπαρξη. Ειδικά όμως οι εκπαιδευτικοί είναι απόλυτα δεμένοι με τη δραστηριότητά τους,

αφού η θέση τους στην κοινωνία εξαρτάται από την κοινωνική σημασία που σήμερα της αποδίδεται.

Οι σύγχρονες τεχνολογικές πρακτικές έχουν βελτιώσει την απόδοση της γραφειοκρατικής οργάνωσης και την ικανότητα να πετυχαίνει την επιθυμητή αποτελεσματικότητα. Ο εκπαιδευτικός-τεχνοκράτης ενδιαφέρεται λιγότερο για την προσωπική του προβολή μέσα στην εκτέλεση του προδιαγεγραμμένου ρόλου και την επιβεβαίωση της εξουσίας στους καλύτερους του. Έτσι η εκπαιδευτική δομή αναδεικνύεται πάνω από την προσωπική του κυριαρχία. Ο ίδιος υποβαθμίζει την προσωπική του ύπαρξη, καλύπτοντάς την πίσω από την «αντικειμενική» κρίση και αξιολόγηση. Η σύγχρονος τύπος διαχείριση, φαίνεται να εκτοπίζει την παραδοσιακή γραφειοκρατία, σαν να πρόκειται για εξέλιξη του βεμπεριανού τύπου. Οι κώδικες της νέας τεχνολογίας, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές μεταλλαγές, αναγκάζουν έτσι τον παραδοσιακό γραφειοκράτη να μεταλλαχθεί και δημιουργούν νέους τύπους γραφειοκρατών-τεχνοκρατών (Gouldner, 1976· Crozier, 1971). Η ουσιαστική ομοιομορφία των «συνταγών» της επιτυχίας επιβάλλει κατάληψη θέσεων από ειδικούς, εξειδικευμένους «υπαλλήλους». Η πληθώρα σχολών και μαθητευομένων σε πολλούς κλάδους είναι απόδειξη της ανάγκης για ειδικούς.

Η ανάγκη για εξειδίκευση είναι ιδιαίτερα εμφανής και στις απόψεις των εκπαιδευτικών. Έτσι, τη θέση των παλιών «δασκάλων» της μαθητείας ή των διετών ακαδημιών, παίρνουν πια εκπαιδευτικοί με ανώτερη ή ανώτατη επαγγελματική εκπαίδευση και μετεκπαίδευση, η οποία καθίσταται καθοριστικός παράγοντας κοινωνικής κινητικότητας.

Στο χώρο της οργανωτικής διευθέτησης του γραφειοκρατισμού, ο εκπαιδευτικός θα αναπτύξει τεχνικές, δεξιότητες και μαθήσεις. Έτσι οι νέες ικανότητες που το άτομο αποκτά, δεν πηγάζουν τόσο από την προσωπικότητά του, αλλά επιβάλλονται και ενσωματώνονται στην προσωπικότητά του. Η υπακοή στους κανόνες της εκλογικευμένης δράσης, καταλήγει μία διαδικασία εσωτερικευμένη (Habermas, 1971, σελ. 81-122).

Οι εκπαιδευμένοι ειδικοί (κατ' αναλογική αντιστοιχία με τους προνομιακά μορφωμένους) αναπαράγουν τη γνώση, ενώ οι άλλοι («οι αγράμματοι») ξεχωρίζουν εύκολα, αφού μη έχοντας το πρόνομιο, παραμένουν στο ρόλο του παθητικού αποδέκτη. Η διάκριση αυτή αντανακλά μία πραγματικότητα. Μέσα στην ομάδα αυτών που γνωρίζουν, διαμορφώνεται μία ιεραρχία όπου γνώμονας και κριτήριό της είναι κυρίως η γνώση. Ο Karl Marx στο έργο του *Η*

Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου (1978) θα δώσει την εικόνα της γραφειοκρατίας ως μία ιεραρχία γνώσης, συγχρονιζόμενος με τη Βεμπεριανή θέαση της γραφειοκρατίας ως κυριαρχίας της γνώσης.

Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών θεωρούν τη δουλειά τους κύρια πηγή εισοδήματος, που τους επιτρέπει να επιβιώσουν. Η εργασιακή σχέση της μισθωτής εργασίας είναι σχέση εξουσιαστική. Δημιουργούνται έτσι σχέσεις εξάρτησης προς την οργάνωση. Ως υποκείμενο με ανίσχυρη διαπραγματευτική θέση σε ένα όλο και πιο απαιτητικό πεδίο της αγοράς χωρίς δυνατότητες επιβολής θέσεων και διεκδικήσεων, ο σύγχρονος εκπαιδευτικός εξαναγκάζεται να θεωρεί την εργασία του κρίσιμη επιλογή επιβίωσης.

Η μισθωτή εξάρτηση του εκπαιδευτικού από τον ρυθμιστικό μηχανισμό δημιουργεί αντίστοιχη μορφή συνείδησης. Στο χώρο της εργασίας το σύστημα των σχέσεων –σχέσεων ιεραρχίας– οι κώδικες και οι διαχειριστικές λογικές, ακόμα και τα ειδικά όργανα, επιβάλλουν συγκεκριμένες συμπεριφορές για την επίτευξη αναπαραγωγής και πολλαπλασιασμού. Η γραφειοκρατική δόμηση της οργάνωσης προσφέρει στα μέλη της αυτοπεποίθηση και ασφάλεια. Πολλές φορές τα μέλη της οργάνωσης θα χρειαστεί να καλυφθούν πίσω από τους μηχανισμούς της για να βρουν προστασία, χρησιμοποιώντας συχνά τυπικούς ή νομικούς κανονισμούς της οργάνωσης για να ισχυροποιήσουν τη θέση τους και να νομιμοποιήσουν την αδυναμία τους για κοινωνική άνοδο και γενικά κοινωνική δράση, όπως τουλάχιστον το κοινωνικό περιβάλλον την είχε σχεδιάσει γι' αυτούς.

Κατά πολλούς ερευνητές τα παραπάνω χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής σχέσης και των οργανωσιακών στρατηγικών δεν αφορούν όλους τους εκπαιδευτικούς, αλλά την κατηγορία εκείνων των τεχνοκρατών-γραφειοκρατών που έχουν πρόσβαση στη λήψη και την εφαρμογή των αποφάσεων. Κατά άλλους όμως, όπως ο E. Jacques ή ο R. Fagen (1977) μια τέτοια διάκριση μεταξύ των απλών μελών και της «ελίτ» που θα στηρίζει τον γραφειοκρατικό χώρο θα ήταν τεχνητή και αναλυτικά αμφίβολη. Ο τελευταίος στο έργο του *Πολιτική και Επικοινωνία*, θα υποστηρίξει πως είτε ανώτερου είτε κατώτερου επιπέδου, το υπαλληλικό προσωπικό, παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής, αφού διαθέτει τις άμεσες προσβάσεις στα πρακτικά σχέδια. Μόνο στην τελική φάση αντιπρόσωποι και ίσως η εκτελεστική εξουσία περνούν μπροστά, γιατί σε αυτούς ανήκει η εξουσία των αποφάσεων (Fagen, 1977, σελ. 39). Άλλωστε η ίδια η ποιότητα του σύγχρονου επιμερισμού

της εργασίας, θα γράψει ο Κορνήλιος Καστοριάδης στο έργο του *Το Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα* (1984, σελ. 71), έχει ως αποτέλεσμα την αφαίρεση του διευθυντικού στοιχείου από τον εργαζόμενο και την απόδοσή της εξουσίας διεύθυνσης της επιχείρησης στο γραφειοκρατικό μηχανισμό. Οι εκπαιδευτικοί ως ομάδα ακολουθούν τον ίδιο δρόμο με κάθε εξειδικευμένο γραφειοκρατικό στρώμα, το οποίο «εφαρμόζει στον εαυτό του την ίδια λογική και τον ίδιο ορθολογισμό που πρόκειται να διαμεσολαβήσει» (Καστοριάδης, 1984, σελ. 72). Η ανακολουθία είναι παρούσα στην ίδια την ιδιοσυστασία του υπαλλήλου-λειτουργού, του εκπαιδευτικού, παραπέμποντας στο αντιθετικό σχήμα του Alvin Gouldner ανάμεσα στον πολιτιστικό μηχανισμό και στους μηχανισμούς της αγοράς (Gouldner, 1976, σελ. 173).

Οι Horkheimer και Adorno στο έργο τους *Η Βιομηχανία της Κουλτούρας*, καταγράφουν και αναλύουν τη διαδικασία της υπαλληλοποίησης μέσα από την ολοκληρωτική εξάρτηση του οικονομικού υποκειμένου που επιβάλλουν οι οικονομίες των σύγχρονων κοινωνιών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο (Horkheimer, Adorno, 1984, σελ. 146). Η συναίνεση και η αποδοχή του ελέγχου θα εξαρτηθεί από αυτήν την ισορροπία του ίδιου του δρώντος υποκειμένου. Κάθε άτομο με τα ιδιοσυστατικά του χαρακτήρα του, τη μοναδικότητα της προσωπικότητάς του, αλλά και την ισχύ του κοινωνικού και πολιτισμικού του κεφαλαίου, φέρνει στην οργάνωση παλιές συνήθειες και συμπεριφορές, αξίες και ανάγκες. Με αυτά τα κριτήρια μέσα στις οργανώσεις σχηματίζονται όπως είναι φυσικό, ομαδώσεις βασισμένες σε κοινά πολιτιστικά πλαίσια, κοινή εκπαίδευση και συχνά κοινά συμφέροντα. Οικονομική ευχέρεια, κύρος και γόητρο, αποτελούν και αυτά τα συνδεδεκά στοιχεία των δημιουργούμενων ομαδώσεων.

Η γραφειοκρατία μέσα στην οργάνωση έχει άμεση σχέση με την ταξική διαφοροποίηση που συντελείται στο εσωτερικό της. Η σύσταση ομάδων και ομαδώσεων καθίσταται εφικτή. «Εργαζόμενοι κάτω από ίδιες ή παρόμοιες συνθήκες εργασίας, οι υπάλληλοι μίας γραφειοκρατίας, αναπτύσσουν συναισθήματα ομαδικότητας και συνοχής, τα οποία μπορεί να καταλήξουν εμπόδιο σε ενδεχόμενες αλλαγές» (Τερλεξής, 1996, σελ. 154).

Έτσι αναπτύσσονται ομάδες με κοινό ιδεολογικό πλαίσιο, με κοινούς στόχους ως προς την κοινωνική τους ανέλιξη και τους σκοπούς της αποτελεσματικότητας. Αυτές οι ομάδες όπως είναι αυτονόητο, μπορούν ακόμα και να συγκρουστούν μεταξύ τους. Στα πλαίσια αυτά, τα μέλη της οργάνωσης έχουν και προσωπικές

σχέσεις, που διέπονται από το πολιτιστικό πλαίσιο του καθενός, αφού οπωσδήποτε ο πολιτιστικός κώδικας διευκολύνει ή δυσχεραίνει σχέσεις και πρακτικές που διαμορφώνονται και οι οποίες ανάλογα διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν το έργο της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Οι διαπροσωπικές σχέσεις στους κόλπους μίας ομάδας, δύσκολα αποτυπώνονται στα έγγραφα και τους κανονισμούς.

Αυτές οι σχέσεις είναι συχνά απρόβλεπτες, καθώς οι συνθήκες και το περιβάλλον που αναπτύσσονται, μεταλλάσσουν τους κανόνες και τα κριτήρια για την αξία και την ιεραρχική ανωτερότητα. Διαφοροποιώντας τυπική και άτυπη δομή, μπορεί να ομονοούν και να συμβαδίζουν, όπως επίσης και η πιθανή παρέκκλιση μεταξύ των δύο δομών στους σκοπούς τους, μπορεί να φέρει την κατάρρευση της δημιουργίας της προσωπικής προσπάθειας και συνεπώς και της ίδιας της οργάνωσης (Φεραγιόλι, 1985).

Έτσι η οργάνωση, όχι μόνο αναπτύσσει τη δική της ανεξάρτητη ζωή, αλλά ταυτόχρονα όσοι εξαρτώνται από αυτή αναπτύσσουν χάρη στον εσωτερικό προγραμματισμό τους, μία τάση αυθόρμητης υπακοής. Η εθελοντική συνταύτιση του εκπαιδευτικού με την ομάδα των συναδέλφων κρατάει σε χαμηλά επίπεδα τον ανταγωνισμό μέσα στην ομάδα, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί την ισορροπία και τη συνεκτικότητά της. «Οι άτυποι κανόνες συμπεριφοράς προσδίδουν στα μέλη της ομάδας την ευκαιρία να ελέγχουν το περιβάλλον κατά τρόπο που να μειώνεται αισθητά η εξάρτησή τους από τους κανόνες και τα πλαίσια που επιβάλλει η διεύθυνση. Η ζωή έτσι μέσα στην ομάδα γίνεται περισσότερο κοινωνικά αποδεκτή και σταθερή για τα άτομα, αφού τους δίνεται η δυνατότητα να αντιμετωπίζουν αποφασιστικότερα τις πιθανές αλλαγές που προέρχονται από τη διεύθυνση. Αυτό καταλήγει στην αύξηση του βαθμού ικανοποίησής τους, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μείωση παραβάσεων ή παρατυπιών. Από την πρώτη ημέρα που ένας/μία εκπαιδευτικός διορίζεται-προσλαμβάνεται, αρχίζει μία διαδικασία «ένταξης» στα πλαίσια της νέας του δουλειάς (Τερλεξής, 1996, σελ. 169).

Κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, ο εξωτερικός καταναγκασμός εσωτερικεύεται και νομιμοποιημένος καθώς είναι, αφομοιώνεται. Ο εξωτερικός έλεγχος αντικαθίσταται από την κύρωση από τον εσωτερικό και από τον πολύ αποτελεσματικότερο έλεγχο της αυτολογοκρισίας. Τελικά η ίδια η δεοντολογία του εκπαιδευτικού επαγγέλματος οδηγεί στην παραγωγή μηνυμάτων, που αναπαράγουν και θεμελιώνουν την κοινωνική συναίνεση. Κατά τη

διάρκεια στρατολόγησης προσωπικού, τους ελέγχους «νομιμοφροσύνης» και την επιβολή πειθαρχικών ποινών, ο γραφειοκρατικός λόγος υλοποιείται, αποκτά τη δική του δυναμική, τις δικές του αρχές, εξασφαλίζει τους τρόπους αναπαραγωγής του και επιβάλλει τους δικούς του ρυθμούς λειτουργίας³.

Οι βασικότερες αρχές κατά τον D. McGregor, είναι η ιεραρχημένη εξουσία, η ενότητα της διοίκησης, η εξειδίκευση, ο διαχωρισμός του προσωπικού σε απλά μέλη και σε μέλη με εξουσία και τέλος η τμηματική διάχυση του ελέγχου με αναλογική ισότητα ευθύνης και εξουσίας (McGregor, 1986, σελ. 15). Η εκπαιδευτική διαδικασία θα εκπέσει έτσι στη μηχανιστική διαχείριση της ομοιομορφίας.

Ο εκπαιδευτικός θα παρέμβει για να επιβάλλει (για την οργάνωση και όχι για τον ίδιο) συγκεκριμένους τρόπους πολιτισμικής συνδιαλλαγής στον κοινωνικό χώρο. Οι εκπαιδευτικοί ως «πυλωροί» επιτρέπουν να μεταδοθεί αυτό που πιστεύουν ότι είναι ανεκτό, επιθυμητό ή αποδεκτό από την οργάνωση στην οποία εντάσσονται. Έτσι, η σχολική λειτουργία της προσανατολίζεται στη διαλογή και επιλογή των μαθητών που είναι ικανοί να ανταποκριθούν σε αφαιρετικά σχήματα και αποπλαισιωμένη γνώση (Queroiz, 2000, σελ. 82).

Το εργασιακό περιβάλλον στηρίζεται σε μία ήδη υπάρχουσα «ηθική εκλογίκευση» ενός κώδικα συμπεριφοράς. Ο τρόπος έκφρασης των εκπαιδευτικών και ο γλωσσικός κώδικας φανερώνει την προέλευσή τους από το συγκεκριμένο οργανωτικό σύστημα και την ένταξή τους σ' αυτό. Οι τεχνολογικές χρήσεις ολοκληρώνουν την οργάνωση (Habermas, 1971, σελ. 81-122).

Σε περίπτωση που η εσωτερίκευση των κανόνων δεν πετύχει, το περιβάλλον της εργασίας θα επιβάλλει τις κυρώσεις που είναι μέρος αυτής της ίδιας της διαδικασίας. Αυτοί που σχεδιάζουν τις ισχύουσες στρατηγικές μέσα στην οργάνωση σε επίπεδο διευθυντικό, έχουν και την εξουσία, αφού ασκούν και τη χειραγώγηση των στελεχών. Βασικός στόχος και κριτήριο απόδοσης είναι η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα. Το τι γράφεται, προβάλλεται ή λέγεται, το πώς δομείται η σχολική καθημερινότητα, τι αναπαράγεται, οι κύριες δηλαδή αποφάσεις, λαμβάνονται από μηχανισμούς που συχνά οι εκπαιδευτικοί δεν ελέγχουν (Τερλεξής, 1996, σελ. 342-343).

4.2. Η σχέση της οργάνωσης με τα μέλη της: Η σχέση «δασκάλου-μαθητών»

Η θέση και ο ρόλος του «δασκάλου», προσδιορίζεται σε συσχετισμό με τους αποδέκτες του, τους «μαθητές». Όπως διαπιστώνει ο M. Weber πιστεύει πως πίσω από τις εκπαιδευτικές προσπάθειες υπάρχει η μάχη της δημιουργίας του «ειδικού» της παραγωγής της εξειδικευμένης γνώσης, που εκ φύσεως μάχεται τη γενικευμένη γνώση και συνεπώς την καλλιέργεια και την κριτική ικανότητα, απλώνοντας τον έλεγχο, ο οποίος στηρίζεται στην ενίσχυση των γραφειοκρατικών δομών βάσει των οποίων η σπουδαιότητα της εξειδικευμένης γνώσης είναι αυταπόδεικτη (Weber, 1956, σελ. 967).

Συγκεκριμένα οι εκπαιδευτικοί ως ομάδα εξειδικευμένων μελών, δρουν στο συμβολικό επίπεδο, στο κέντρο του πολιτιστικού γίγνεσθαι, αφού διαχέουν και διαδίδουν την επίσημη γνώση και κουλτούρα. Η πολιτιστική αναταραχή από τη μία δημιουργεί κρίσεις αμφισβήτησης, από την άλλη όμως ενδυναμώνει την τάση κυριαρχίας τους που συνδέεται με τη μοναδικότητά τους ως φορείς των κανόνων, πρακτικών και αξιών που θεμελιώνουν την κοινωνική συνεκτικότητα και συνοχή.

Οι εκπαιδευτικοί βέβαια, όπως και αρκετές άλλες κοινωνικές ομάδες που ήταν λειτουργοί της εξουσίας ταυτισμένες με τους κώδικες και τα σύμβολά της, απογυμνώθηκαν από την εξουσία τους ή διέρχονται ηθική κρίση ιδεολογικής απογύμνωσης. Η επιβίωση όμως της κοινής μήτρας «του οικονομικού και κοινωνικού ορθολογισμού» της εκπαιδευτικής διαδικασίας και του κοινωνικού γίγνεσθαι, επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να «ενδυθεί» τους κώδικες και τα εξουσιαστικά σύμβολα της εξουσίας, κάνοντας τον «μαθητή» να νιώθει δέος. Αυτή η διαδικασία ένδυσης του κώδικα είναι η ίδια που καλύπτει με το πέπλο της την πραγματική αξία του παραγόμενου έργου. Άλλωστε η ταύτιση με τον κώδικα καθίσταται αναγκαία, εκεί όπου το όποιο επαγγελματικό γόητρο δεν μπορεί να ισοσκελιστεί με την αμοιβή.

Η ταύτιση με πραγματικούς ή φανταστικούς σκοπούς και προσανατολισμούς μοιάζει αναγκαία, τόσο για την ισορροπία της οργάνωσης, όσο και για το ίδιο το υποκείμενο. Ο ίδιος ο εκπαιδευτικός υποβάλλεται σε μία υποκειμενική εσωτερίκευση της εργασιακής πειθαρχίας. Έτσι η τελευταία καθίσταται αποτελεσματικότερη. Οι μαθητές αποκτούν την «ικανότητα» να αποκωδικοποιούν την τυπική γνώση, αλλά και την άρρητη μορφή των γνώσεων αυ-

τών που ο μαθητής αποκτά, χάρη στην ικανότητά του να παίζει το παιχνίδι του θεσμού.

Από την πλευρά των μαθητών η ικανότητα κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης ορίζεται από τους κανόνες που η οργάνωση έχει θέσει πριν το υποκείμενο, ενώ από τους ίδιους κανόνες αξιολογείται και η εξυπνάδα και γενικά η δυνατότητά του να φέρει σε πέρας το «επάγγελμα του μαθητή». Η πρακτική αυτή είναι άκρως αναμενόμενη από το υποκείμενο αφού το κανονιστικό πλαίσιο είναι θεμελιακό για τη σχολική και την κοινωνική οργάνωση (Que-roiz, 2000, σελ. 156). Κριτήριο επιλογής και κοινός παρονομαστής κάθε μαθησιακής αναζήτησης και στα πλαίσια του σύγχρονου παιδαγωγικού πλαισίου είναι η ανάλυση, η εκτίμηση και ο ορθολογισμός, ενώ βασικός παράγοντας μεταφοράς είναι η πρόσβαση στη σύγχρονη τεχνολογία. Η επιστημονική επανάσταση συνετέλεσε στην επαγγελματική εξειδίκευση. Έγιναν νέες διαρθρώσεις για ακριβέστερο προσδιορισμό με βάση ειδικευμένα οργανωτικά πρότυπα, ενώ αυτά συνεχώς γίνονται συνθετότερα και με τη σειρά τους απαιτούν ποιοτική βελτίωση εξειδικευμένων γνώσεων, προσόντων και ικανοτήτων. Έτσι, η μάθηση είναι ταυτόχρονα και υιοθέτηση της ιεραρχικής κουλτούρας που θα εξασφαλίσει την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα. Η συγκεντρωτική και μονοδιάστατη ουσία της γραφειοκρατικής λογικής δεν μπορεί να προτείνει εναλλαγές και συχνά επιβάλλει τον τρόπο της «μίας» επιλογής.

Οι εκπαιδευτικοί λειτουργούν ως υπεύθυνοι «του κοινωνικού μέλλοντος», σαν να μην έχουν απώτερο συμφέρον ή σκοπούς. Τη συμπεριφορά των στελεχών της εκπαίδευσης, από τη μία μεριά τη διακρίνει ένας πατερναλισμός ως προς το «κοινό» τους, αφού δεοντολογικά τουλάχιστον ο ρόλος τους εμπεριέχει τη μορφή δράσης του «λειτουργού» ενώ από τη άλλη, καθοριστικό ζητούμενο είναι και η δράση με γνώμονα τον «επαγγελματισμό». Στη δεύτερη περίπτωση, οι μαθητές είναι δυνατό να αγνοηθούν εντελώς ως κοινωνικά υποκείμενα ή ακόμη να θεωρηθούν μη σημαντικός παράγοντας, λόγω του «χαμηλού γνωστικού επιπέδου τους», ενώ σημείο αναφοράς καθίσταται αποκλειστικά ο επαγγελματικός χώρος.

Η σχολική μάθηση ως μεθοδολογία ιδιοποίησης είναι στην ουσία η ίδια ιδεολογικό σχήμα, δηλαδή σύστημα αξιών. Η μεθοδολογία αυτή αφορά τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους μαθητές, αλλά και το άμεσο περιβάλλον. Ο εκπαιδευτικός διδάσκει με κριτήρια-λύσεις τα οποία στηρίζονται στον επιστημονισμό, δηλαδή σε μία διαδικασία που δομείται και διακρίνεται περισσότερο από

μεθοδεύσεις και διαδικασίες και λιγότερο από δημιουργικό όραμα. Η αναγκαιότητα του διαχειριστικού Λόγου οδηγεί διδάσκοντες και διδασκόμενους σε «πνευματικό συμβιβασμό». Ένα μέρος των εκπαιδευτικών δεν αντιλαμβάνεται εναλλακτικούς τρόπους αλλαγής, ενώ άλλοι τους απορρίπτουν. Οι περισσότεροι, επικαλούμενοι την καθημερινή τριβή στο σχολείο, δεν συμμετέχουν στις διεργασίες που οδηγούν στη δημιουργία.

Βέβαια εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι σύγχρονοι οργανισμοί και συνεπώς και η εκπαίδευση, μπορούν να ανέχονται περισσότερο την απόκλιση και έτσι έχουν λιγότερο ανάγκη τον συμβιβασμό. Απαιτούν κυρίως παροντικές δεσμεύσεις, κι αυτό γιατί οι συνθήκες μεταλλάσσονται συνεχώς. Έτσι, χρησιμοποιούν περισσότερο έμμεσους και πιο εκλεπτυσμένους τρόπους για να πετύχουν συμβιβασμό, ενισχύοντας δεσμεύσεις αλλά και εξαρτήσεις, οι οποίες στο εκπαιδευτικό σύστημα αφορούν στο μαθητή, με τον ίδιο τρόπο που στην κοινωνία στοχεύουν στον ενεργό πολίτη. Ο γραφειοκρατικός μετασχηματισμός της δημοκρατίας και η μαζική οργάνωση των γνώσεων, αποτελούν υπερβατικές αναγκαιότητες, που εκβιάζουν τον καθημερινό μας συμβιβασμό ή την παραίτηση (Δεμερτζής, 1994, σελ. 17).

Η κοινωνική βλάβη είναι άμεση και έμμεση. Η συλλογική προσπάθεια κατακερματίζεται. Ο κατακερματισμός αυτός δεν αφορά μόνο την επιστημονική, αλλά και την καθημερινή γνώση. Η ίδια η εκπαιδευτική ιδιότητα εκπίπτει σε τεχνική διαχείρισης της γνώσης, ενώ ο εκπαιδευτικός σε ικανό ή μη, χειριστή.

Η κατάληξη μιας τέτοιας πορείας δεν μπορεί παρά να είναι η αλλοτριωμένη συμπίορευση, καθώς μέχρι τώρα οι μαζικές προτάσεις χειραφέτησης πηγάζουν από τις οργανωτικές πρακτικές διευθυντικής εποπτείας. Ο ρυθμιστικός λόγος κυριαρχεί, ενώ η γραφειοκρατία γίνεται η δομική έκφραση της τυπικής λογικής του ορθολογισμού.

Είναι παγιωμένη πρακτική η γνώση και η εκπαίδευση να «μετριοούνται» με τη δυνατότητα του «μαθητή» να καταλάβει ανάλογη θέση στην αγορά εργασίας, ικανοποιώντας τις ανάγκες της αγοράς όσο και τις οικογενειακές στρατηγικές. Αυτή η αξιολόγηση μοιάζει κυρίαρχη των αξιακών λογικών, αφού όπως γράφει ο Κ. Τσουκαλάς «ό,τι δεν μετριέται δεν μπορεί να εκλογικευτεί ως συντελεστής της παραγωγής και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι οδηγεί στη δημιουργία πλούτου. "Εκτός οικονομίας" θα παρατηρήσει, σημαίνει εκτός νομικής ρύθμισης» (Τσουκαλάς, 1991, σελ. 104, 146).

Απώτερος σκοπός δεν είναι τελικά η υποταγή του προγράμματος στις ανάγκες του μαθητή, αλλά με δείκτη τον κατασκευασμένο «μέσο μαθητή», η προώθηση μίας συγκεκριμένης εκπαιδευτικής πολιτικής, που θα οδηγήσει τον αυριανό εργαζόμενο πια κι όχι τον ενεργό πολίτη, στην επιλογή της μίας γνώσης, ή της μίας προοπτικής κι όχι της άλλης. Ουσιαστικά πρόκειται για διαδικασία επιτήρησης και ελέγχου. Στη νέα εποχή ο έλεγχος και η μέτρηση της αποδοτικότητας δεν περιορίζεται στα όρια του εργοστασίου, αλλά απλώνεται σε όλο τον κοινωνικό χώρο (Σολομών, Κουζέλης, 1994).

5. Αναζήτηση τρόπων υπέρβασης των γραφειοκρατικών εμπλοκών που η οργάνωση επιβάλλει

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές αποτελούν κομβικό ζήτημα σε όλες τις δυτικές κοινωνίες. Η οξύτητα των εκπαιδευτικών ζητημάτων είναι σήμερα ιδιαίτερα αισθητή και στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, παρά τις ιδιαιτερότητές του. Είναι βέβαιο όμως, ότι το σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει πολύ διαφορετικές οργανωτικές και ιδεολογικές ορίζουσες από εκείνες που επέβαλαν στο παρελθόν οι πολιτικο-διοικητικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί ελέγχου τόσο μετεμφυλιοπολεμικά, όσο και αργότερα κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, ακόμη και στην πρώτη μεταδικτατορική περίοδο.

Σήμερα, ο ελληνικός εκπαιδευτικός μηχανισμός παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του με αυτά των ανεπτυγμένων χωρών της Δυτικής Ευρώπης, αφού είναι κοινές οι θεσμικές μήτρες τόσο των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων, όσο και των ευρύτερων κοινωνικών δομήσεων.

Στα πλαίσια αυτά θα ήταν φενάκη να θεωρήσουμε πως η υπέρβαση του γραφειοκρατισμού ως κανονιστικής ρύθμισης, θα μπορούσε να προέλθει από μεταρρυθμιστικές επεμβάσεις της κεντρικής διοίκησης στο εκπαιδευτικό πεδίο, όπως η επικράτηση της χρηματικής οικονομίας, η εμφάνιση και η εδραίωση της καπιταλιστικής οικονομίας, η ροπή των δυτικών κοινωνιών προς τον ορθολογισμό, η δημοκρατία, η αύξηση των μεγεθών, η πολυπλοκότητα των διευθυντικών προβλημάτων και η τεχνική υπεροχή, συνεχίζουν να εξαπλώνονται (Τερλεξής, 1996)⁴.

Κάθε πρόταση για αλλαγή μίας γραφειοκρατικής δράσης είναι επόμενο να προσκρούσει στα γραφειοκρατικά ενδιαφέροντα ενός διαφορετικού τομέα. Το αποτέλεσμα θα εξαρτηθεί από το «ειδικό βάρος» και την ικανότητα των μηχανισμών να αποδεικνύουν ότι η πολιτική που ασκούν είναι περισσότερο ωφέλιμη για τη δημόσια σφαίρα. Οι σύγχρονες εκπαιδευτικές πρακτικές καθίστανται παραγωγικές διαδικασίες με προεξάρχοντα ρόλο την τεχνική. Το χώρο της παραδοσιακής δομής της οικονομίας της γνώσης με άξονα την ηθική δομή εκπαιδευτικής δραστηριότητας, καταλαμβάνει η τεχνική μεθόδευση. Το χώρο της κριτικής-δημιουργικής σκέψης καταλαμβάνει η «τεχνο-εργαλειακή» σκέψη.

Επιπλέον, κάθε προσπάθεια μεταλλαγής μιας οργάνωσης πρέπει να λαμβάνει υπόψη της το φόβο που προκύπτει από την αλληλεξάρτηση των εξουσιών και των σχέσεων, πολιτιστικό χαρακτηριστικό που σχετίζεται με την κατανόηση της ανάπτυξης της γραφειοκρατικής οργάνωσης. Αυτός ο φόβος ενδυναμώνεται από τη δυσφορία που έχει να κάνει ποικιλοτρόπως και με τις παράλληλες εξουσιαστικές εξαρτήσεις. Όσο πιο κατακερματισμένες είναι οι δραστηριότητες, όσο πιο διαφορετικές, εξειδικευμένες και διαχωρισμένες είναι οι υπηρεσίες και όσο πιο πολλές είναι οι μεταβιβάσεις εξουσίας σε κάθε επίπεδο, τόσο πιο πολύ πολλαπλασιάζονται, εξαιτίας αυτής της διασποράς οι αρχές συντονισμού και ελέγχου και τόσο περισσότερο ευδοκιμεί η γραφειοκρατία. Η ύπαρξη προνομίων είναι τελικά αναπόφευκτη συνέπεια της ανάπτυξης ενός συστήματος αποπροσωποποίησης και συγκεντροποίησης, αλλά οδηγεί και σε μεγαλύτερη συγκεντροποίηση και αποπροσωποποίηση. Αυτή η αποπροσωποποίηση, η αυστηρότητα και η μονολιθικότητα των στόχων και των προσδιορισμών των ανθρωπινων σχέσεων έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της επαφής με το έξω περιβάλλον, αλλά και μεταξύ των διαφόρων ομάδων. Η γραφειοκρατία ως όλον είναι σημαντικά ισχυρή και στηρίζει και τα μέλη της κατά τη δράση τους ως τέτοια. Η δύναμη αυτή που η γραφειοκρατία μεταβιβάζει στα μέλη της είναι και η αδυναμία των τελευταίων.

Η κρίση επαναπροσδιορισμού που δημιουργείται, έχει ως συνέπεια την πάλη επιβολής και κατάκτησης θέσεων στα πλαίσια του οργανισμού, που τελικά μορφοποιείται σε μία νέα τάση για συγκεντροποίηση και αποπροσωποποίηση, σαν μόνη λύση στη διατήρηση ή την απόκτηση επιπλέον προνομίων.

Όμως, παρά τις δυσκολίες σε κάθε οργάνωση η δυνατότητα υπέρβασης τόσο σε μακρο όσο και σε μικρο-επίπεδο είναι πάντο-

τε παρούσα. Σε μακρο-επίπεδο η αναζητούμενη υπέρβαση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη διαφοροποίηση και τη σύγκρουση των κοινωνικών δράσεων που θα αντλούν τη νομιμοποίησή τους από διαφορετικές οργανωτικές λογικές. Σε μικρο-επίπεδο η υπέρβαση και η διαφοροποίηση των δράσεων μπορεί να προέλθει από μια ποικιλία άτυπων δράσεων του υποκειμένου στα πλαίσια των αλληλοδραστικών σχέσεων υποκειμένων και οργανωτικής δομής.

Η υπέρβαση του κανονιστικού-οργανωτικού συμβιβασμού μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την αναδιαμόρφωση των εκπαιδευτικών κωδίκων, όπως αυτές εισάγονται στην τάξη ως πολιτισμικό προϊόν που επηρεάζει και επηρεάζεται από κοσμοαντιλήψεις. Η ίδια η φύση του αντικειμένου το αποσυνδέει από τον επιστημονισμό και το συσχετίζει με τη δημιουργικότητα, καθιστώντας διδάσκοντα και διδασκόμενο όχι φορείς αλλά παραγωγούς γνώσης, «ανατροπείς πρακτικών αναγκαιότητας», τόσο σε επίπεδο δομής όσο και σε επίπεδο υποκειμένων.

Η ήδη διαφαινόμενη υπέρβαση των λογικών του έθνους-κράτους είναι έκδηλη, το υπερεθνικό μόρφωμα παγιώνεται, ενώ είναι ακόμη έντονη η ανάγκη διάσυνδεσης με το τοπικό πλαίσιο. Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα, την ήδη παρατηρούμενη απαγκίστρωση των εκπαιδευτικών δομών από τις επιταγές του έθνους-κράτους, την εναρμόνισή του με τις ανάγκες υπερεθνικών δομών (Plooij-van Gorsel 2000) και τον προσανατολισμό του προς τις ανάγκες των τοπικών κοινωνιών των πολιτών. Ο επαναπροσανατολισμός αυτός θα οδηγήσει αναπόφευκτα και τις εκπαιδευτικές δομές στην υιοθέτηση λογικών κοινοτικών σχέσεων μικρο-πλαisiών, ενώ σε επίπεδο πρακτικών θα οδηγήσει στην υιοθέτηση διαδικασιών αυτοδιοίκησης και αυτο-διαχείρισης. Η δυνατότητα ύπαρξης συνεργατικών μορφών δράσης εξαρτάται από τη συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων απέναντι σε αυτή τη συμμετοχική διαδικασία (Abrahamsson, 1993). Η επιτυχία της υπέρβασης θα κρίνει την τελική μορφή του εκπαιδευτικού λόγου που με τη σειρά του θα επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο τόσο των γνωστικών διαδικασιών, όσο και των εκπαιδευτικών πρακτικών.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Σε ό,τι προηγήθηκε, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τα σημαντικά μορφοποιητικά χαρακτηριστικά διαχείρισης του εκπαιδευτι-

κού μηχανισμού και τις επιπτώσεις τους τόσο σε μακρο όσο και σε μικρο επίπεδο. Η κατανόηση της δόμησης των κανονιστικών χαρακτηριστικών δεν είχε σκοπό την ένταξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε ένα αυστηρό προκρούστειο θεωρητικό πλαίσιο, όπως βέβαια δεν πρέπει να θεωρούνται οι εκπαιδευτικοί ως ένα σύνολο με ομοιόμορφα συμφέροντα.

Αντίθετα, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε την πολυπλοκότητα και την πολυμορφία, τα όρια και τις δυνατότητες των συνεργατικών μορφών δράσης και κριτικής δημιουργικής προσέγγισης στο χώρο της εκπαίδευσης. Σκοπός μας ήταν να επισημάνουμε ότι το πρόβλημα της έλλειψης συνεργασίας στην εκπαίδευση, έλλειψη που διαχέεται και στο κοινωνικό, αναδεικνύοντας άλλη μία ουσιαστική πλευρά της φύσης του γραφειοκρατισμού και τις επιπτώσεις που η ύπαρξη αυτού του λόγου δράσης επιφέρει στις κοινωνίες μας.

Η δόμηση του μηχανισμού, ο έλεγχος που ασκείται στα μέλη του, αλλά και η λογική της εξειδίκευσης που επικρατεί, αποτρέπει τα μέλη από τη μεταξύ τους συνεργασία. Η καθημερινή παρατήρηση αναδεικνύει ως κυρίαρχη λογική αυτήν του ανταγωνισμού. Οι ανάγκες όμως των ανθρώπων δεν είναι δυνατό να εγκλωβιστούν σε ποσοτικές ομοιομορφοποιητικές διαδικασίες, όσο ακριβείς και τεχνολογικά εξελιγμένες και αν είναι αυτές. Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν αφορούν μόνο τα ανώτερα στελέχη στην εκπαίδευση, αλλά και τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς, ακόμα και τους μαθητές, αφού είναι γνωστό ότι κάθε διευθυντική λειτουργία, δεν αλλοτριώνει μόνο αυτούς που την ασκούν, αλλά κυρίως εκείνους στο όνομα των οποίων ασκείται.

Παρόλες τις διαπιστούμενες δυσχέρειες σε μικροεπίπεδο και σε μακροεπίπεδο ανάλυσης θεωρούμε πως η υπέρβαση είναι δυνατή, εφόσον διαφοροποιηθούμε από την τεχνο-εργαλειακή λογική και επιτύχουμε έτσι την επαναδιαπραγμάτευση ή/και την αναδιαμόρφωση του κώδικα εξουσίας, όπως αυτός ως αυθεντικό πολιτισμικό προϊόν εισάγεται στην τάξη, επηρεάζοντας χαρακτήρες, προσωπικότητες και κοσμοαντιλήψεις.

Σημειώσεις

1. Βέβαια η οριοθέτηση και η χρήση του όρου γραφειοκρατία στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της οργάνωσης προέρχεται από τον κλασικό στο-

χασμό του Max Weber. «Η αρχή της εκλογίκευσης είναι βασικό στοιχείο της βεμπεριανής ανάλυσης. (Gerth, Mills, 1977, σελ. 51· Käsler, 1988, σελ. 41 και 166-167). Η σειρά με την οποία εμφανίζεται η ανάλυση της γραφειοκρατίας στο βασικό έργο του Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (*Οικονομία και Κοινωνία*) που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του, δεν μας βοηθά να δώσουμε μια τελεσίδικη απάντηση στο θέμα αυτό, μια και η διάταξη των κεφαλαίων δεν είναι της επιλογής του συγγραφέα, αλλά της γυναίκας του Marianne Weber. Αργότερα άλλοι θα αλλάξουν και τη διάταξη αυτή, προσθέτοντας και δικούς τους υποτίτλους, όπως για παράδειγμα έκανε ο Johannes Winckelmann στην τέταρτη έκδοση του παραπάνω έργου, το 1956». Τερλεξής Π., *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 21, παραπομπή 4.

2. Μία από τις κριτικές που δέχτηκε ο Max Weber κατά του γραφειοκρατικού ιδεοτύπου, είναι ότι ασχολείται ιδιαίτερα με τις τυπικές, θεσμοποιημένες πλευρές των γραφειοκρατικών, ενώ παραμελεί ή αγνοεί εντελώς, τις μη τυπικές, ανεπίσημες σχέσεις που αναπτύσσονται στις θεσμοποιημένες τυπικές οργανώσεις (Τερλεξής, 1996, σελ. 162). Στις άτυπες δομές της οργάνωσης συγκεντρώνουν την προσοχή τους οι μελετητές της σχολής ανθρωπίνων σχέσεων όπως οι C. Barnard και A. Σιμόν.

3. Είναι κοινός τόπος πως τα κίνητρα εργασίας δεν μπορεί να είναι μόνο οικονομικά. Η ταύτιση με την επιχείρηση είναι αναγκαία και καθοριστική για την αποτελεσματική πρόοδο του εργαζομένου (Galbraith, 1971, σελ. 156-163).

4. Βέβαια, το διπλό πρόσωπο της γραφειοκρατίας, θα γράψει ο Beetham, δεν κατέστη δυνατό να καταδειχθεί επαρκώς από τον Max Weber (Beetham, 1987, σελ. 16). Ο ίδιος μελετητής του γραφειοκρατικού φαινομένου πιθανολογεί πως αυτό συνέβη, επειδή η μελέτη των ζητημάτων που άπτονται της οργάνωσης στις αρχές του αιώνα ήταν ακόμη στα πρώτα της στάδια. Οι ιδέες του Weber επηρεάστηκαν από παραδείγματα του Πρωσικού στρατού.

Βιβλιογραφία

- Abrahamsson B., *Why organizations? How and Why people organize*, Sage, London, 1993.
- Albrow M., *Bureaucracy*, Macmillan, London, 1970.
- Beetham D., *Bureaucracy*, Open University Press, London, 1987.
- Βεργίδης Δ., «Το τεχνο-γραφειοκρατικό σχολείο», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 16, 1984, σελ. 41-51.
- Bernstein B., *Class, Code and control: the structuring of pedagogic discourse*, vol. 4, Routledge, London, 1990.
- Bernstein B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μτφρ. Ι. Σολομών, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1989.

- Blackledge D., Hunt B., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Έκφραση, Αθήνα, 1995.
- Blau P., Scott R., *Formal Organizations*, Chandler, San Francisco, 1962.
- Bourdieu P. and Passeron J.C., *La reproduction. Elements pour une théorie du système d'enseignement*, ed. De Minuit, Paris, 1964.
- Bourdieu P., *Choses dites*, ed. De Minuit, Paris, 1987.
- Clegg S., *Modern organization: Organization studies in the postmodern world*, Sage, London, 1990.
- Crozier M., *The World of Office Worker*, University of Chicago Press, 1971.
- Γκότοβος Θ., «Παιδαγωγικές τελετουργίες: η διαστροφή του παιδαγωγικού διαλόγου στα πλαίσια του γραφειοκρατικού σχολείου», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 21, 1985, σελ. 36-49.
- Cullen B., *Hegel's Social and Political Thought: an Introduction*, Gill and Mcmillan, London, 1979.
- Δεμερτζής Ν., *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα Σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Enzensberger H.M., *Raids and Reconstructions: Essays on Politics, Crime and Culture*, Pluto Press, London, 1976.
- Enzensberger H.M., *The Consciousness Industry*, Seabury Press, New York, 1974.
- Enzensberger H.M., «Constituents of a theory of the Media», στο Mc Quail D. (ed.), *Sociology of Mass Communication*, Harmondsworth, Penguin, 1987.
- Etzioni A., *Modern organization*, Englewood Cliffs, Prentice Hall inc., 1964.
- Fagen R., *Πολιτική και Επικοινωνία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977.
- Galbraith J.K., *To Νέο Βιομηχανικό κράτος*, Houghton, New York, 1971.
- Germain G., *A discourse on disenchantment: Reflections on politics and technology*, Sunny Press, Albany, 1993.
- Gerth H.H., Mills Right C. (eds), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Kegan Paul, London, 1948.
- Giddens A., *Capitalism and modern Social theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.
- Giddens A., *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1984.
- Giroux H., *Theory and resistance in education. A pedagogy for the opposition*, Bergin and Carvey, Massachussets, 1983.
- Gouldner A., *Dialectic of Ideology and Technology*, Oxford University Press, New York, 1976.
- Habermas J., *Towards a Rational Society*, Beakon Press, Boston, 1971.
- Hassard J., *Sociology of organization theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Hegel G.W., *Hegel's Philosophy of Right*, trans. T.M. Knox, Oxford University Press, London, 1942.
- Horkheimer M., Adorno Th., *Η Βιομηχανία της Κουλτούρας*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1984.

- Käsler D., *Max Weber: an Introduction to his Life and Work* (trans. Phillipa Hurd), Polity Press, Cambridge, 1988.
- Krygier M., *Bureaucracy: The career of a concept*, ed. Arnold, London, 1989.
- Καστοριάδης Κ., *Γραφειοκρατική Κοινωνία*, εκδ. Αμφορέας, Αθήνα, 1979.
- Καστοριάδης Κ., *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος, Προλεταριάτο και Οργάνωση*, εκδ. Αμφορέας, Αθήνα, 1978.
- Καστοριάδης Κ., *Το Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1984.
- Katsillis J., Robinson R., «Cultural Capital, Education and Social reproduction», *American Sociological Review*, τεύχ. 55, 1990, σελ. 24-33.
- Κωνσταντίνου Χ., Πλειός Γ., *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λάμνιαν Κ., Τσατσαρώνη Α., «Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στην πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 103, 1998, σελ. 73-80.
- Λάμνιαν Κ., Τσατσαρώνη Α., «Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στην πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 104, 1999, σελ. 70-77.
- Lefebvre H., *The sociology of Marx*, Vintage Books, New York, 1969.
- Μαυρογιώργος Γ., «Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού: γραφειοκρατική συμμόρφωση ή μετασχηματιστική παρέμβαση;», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τεύχ. 15, 1984, σελ. 11-19.
- Marx K., *Η Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- Meyer J., Boli J., Thomas G., Ramirez F., «World Society and the Nation State», *AJS*, vol. 103, no 1, 1997, σελ. 144-181.
- Μιχαλακόπουλος Γ., «Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του ελληνικού σχολικού συστήματος και η παιδαγωγική-εκπαιδευτική διαδικασία», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τεύχ. 7, εκδ. Κυριακίδης, Αθήνα, 1987, σελ. 149-154.
- McGregor D., *The Human Side of Enterprise*, McGraw-Hill, London, 1986.
- McLoughlin I.P., Harris M., *Innovation, Organizational change and technology*, ITB Press, London, 1997.
- McLoughlin I.P., *Creative Technological Change*, Routledge, London, 1999.
- Μιλιμπάντ Ρ., «Ο Πουλαντζάς και το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος», στο Ν. Πουλαντζάς, Ρ. Μίλιμπαντ, Ζ.Π. Φάυ, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985, σελ. 43-58.
- Mouzelis N., *Organization and Bureaucracy: An analysis of modern theories*, Routledge and Kegan Paul, London, 1967.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991.

- Μυλωνάς Θ., *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998.
- Μυλωνάς Θ. και ερευνητική ομάδα, «Παιδευτικές στρατηγικές και πρακτικές οικογενειών διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών», στο Κωνσταντίνου Χ., Πλειός Γ., *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Plooij-van Gorsel, «After the ERA, a European Education Area?», *CORDIS*, τεύχ. 166, 2000, σελ. 1-2.
- Παπακωνσταντίνου Π., «Παιδαγωγικά Τμήματα και Κοινωνικός Έλεγχος», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 54, 1990, σελ. 39-45.
- Παπακωνσταντίνου Π., *Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο*, εκδ. Έκφραση, Αθήνα, 1993 (β έκδοση).
- Parsons T., *The Evolution of Societies*, Prentice Hall, New York, 1977.
- Πουланτζάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1982.
- Πουланτζάς Ν., «Το Πρόβλημα του Κεφαλαιοκρατικού Κράτους», στο Ν. Πουланτζάς, Ρ. Μίλιμπαντ, Ζ.Π. Φάυ, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1985, σελ. 11-29.
- Πυργιωτάκης Ι., *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Queiroz J.M., *Το σχολείο και οι Κοινωνιολογίες του*, μτφρ. Ι. Χριστοδούζ Ρούσσης Γ., *Εισαγωγή στη Θεωρία της Οργάνωσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1984.
- Rose M., *Industrial Behaviour, Research and Control*, Penguin, London, 1988.
- Scaff L.A., *Fleeing the iron cage: Culture, Politics and Modernity in the Thought of Max Weber*, University of California Press, Berkeley, 1991.
- Shimomura Ts., Markoff J., *Takedown*, Hyperion, 1995.
- Simon H.A., Smithburg Donald W., Thompson V.A., *Public Administration*, Knopf, New York, 1956.
- Σολομών Ι., *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992.
- Σολομών Ι., Κουζέλης Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Ε.Μ.Ε.Α., 1994.
- Σουήζυ Π., *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, 5η έκδοση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1964.
- Σταμάτης Κ., «Κριτική Αποτίμηση της Λενινιστικής Αντίληψης για την Κοινωνική Επανάσταση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 12, σελ. 47-62.
- Τερλεξής Π., *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος: η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1987.
- Τερλεξής Π., *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.
- Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα, στην Σύγχρονη Πολιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.

- Weber M., «Bureaucracy», in Gerth H.H., Mills Right C. (eds), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Kegan Paul, London, 1948.
- Weber M., *The theory of Social and Economic Organization*, (trans. Parsons T., Hederson A.M.), The Free Press, New York, 1947.
- Weber M., *The Theory of Social and Economic Organization*, Oxford University Press, New York, 1964.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft* (1921), J.C.B. Mohr, Tübingen, 1972.
- Weber M., *Economy and Society*, Roth G., Wittich C. (eds), University of California Press, Berkeley, 1978.
- Young M. (ed.), *Knowledge and Control*, Collier Macmillan LTD, 1971.
- Φεραγιόλι Λ., *Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της Πολιτικής*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1985.
- Χιωτάκης Σ., *Για μια κοινωνιολογία των ελευθέρων επαγγελματιών*, Αθήνα, 1998.
- Χρόνης Στ., *Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος*, Όμιλος συγγραφέων καθηγητών, Αθήνα, 1993.
- Ψυχοπαίδης Κ., «Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 4, 1991, σελ. 7-36.

Απόψεις υποψήφιων εκπαιδευτικών για την πρακτική τους άσκηση

Χανιωτάκης Νικόλαος*, Ευθυμίου Απόστολος**,
Πυργιωτάκης Γεώργιος***

Περίληψη

Στην εργασία αυτή διερευνάται ο βαθμός ικανοποίησης των τελειόφοιτων φοιτητών/τριών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε σχέση με επιμέρους διαστάσεις του προγράμματος Πρακτικής Άσκησης. Χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού. Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι η πλειοψηφία των φοιτητών/τριών: α) θεωρεί την Πρακτική Άσκηση ως ένα πολύ σημαντικό κομμάτι των σπουδών στο Πανεπιστήμιο, β) υποστηρίζει ότι οι συζητήσεις σε ομάδες στα πλαίσια της εργαστηριακής άσκησης θα πρέπει να έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα και γ) προτείνει να αυξηθεί ο αριθμός των διδασκαλιών στα σχολεία.

1. Εισαγωγή

Η πρακτική άσκηση στις σχολές εκπαίδευσης εκπαιδευτικών αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του προγράμματος σπουδών και έχει ως βασικό στόχο να φέρει το φοιτητή και τη φοιτήτρια σε

* Ο Χανιωτάκης Νικόλαος είναι λέκτορας Σχολικής Παιδαγωγικής Π.Τ.Δ.Ε. στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Ο Ευθυμίου Απόστολος είναι διδάκτορας Ψυχολογίας, Ειδικός Επιστήμονας (ΠΔ 407/1980), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

*** Ο Πυργιωτάκης Γεώργιος είναι επίκουρος καθηγητής Γενικής Παιδαγωγικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

επαφή με τη σχολική πραγματικότητα και τη διδασκαλία. Μέσα από τα προγράμματα πρακτικής άσκησης επιδιώκεται η σύνδεση των θεωρητικών σπουδών με την εκπαιδευτική πράξη και με το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Αυτό σημαίνει ότι η επιστημονική γνώση, η θεωρία και η έρευνα, ως αντικείμενα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, γίνονται κατανοητά και επαληθεύονται ή απορρίπτονται κατά την «αναμέτρησή» τους με την πράξη, ενώ ταυτόχρονα η πράξη κατανοείται, ελέγχεται και ερμηνεύεται μέσω της θεωρίας (Θεοδώρου, 1998· Πυργιωτάκης, 2001-2002· Wildner, 1988). Από την άποψη αυτή η πρακτική άσκηση θεωρείται ότι διαδραματίζει ένα σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών και διδακτικών αντιλήψεων και απόψεων του υποψήφιου εκπαιδευτικού (Hascher, Cocard and Moser, 2004). Έργο της είναι να προκαλεί νέους θεωρητικούς προβληματισμούς, να παρακινεί τους φοιτητές και τις φοιτήτριες να πειραματίζονται και να εφαρμόζουν τις θεωρητικές τους γνώσεις στην πράξη, και ακόμα να τους οδηγεί με κατάλληλες συζητήσεις και διαδικασίες στον αναστοχασμό και την τεκμηρίωση των παιδαγωγικών και διδακτικών τους επιλογών (Καλαϊτζοπούλου, 2001· Schon, 1987).

Γίνεται αντιληπτό πως η πρακτική άσκηση καλείται να συμβάλει –στο βαθμό που της αναλογεί– στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού ρόλου των φοιτητών/τριών με βάση το μοντέλο του ανοιχτού επαγγελματισμού (open professionalism), το οποίο αντιδιαστέλλεται ως προς το μοντέλο της ελάχιστης αρμοδιότητας (mini-mum-competency-model ή top-down-model) (βλ. Brinkmann, 1996· Ξωχέλλης, 2005). Το τελευταίο περιορίζεται στη διαμόρφωση του «εντολοδόχου εργαζόμενου», δηλαδή του εκπαιδευτικού-μεταδότη της διδακτέας ύλης με τρόπο προδιαγεγραμμένο εκ των άνω. Στο συγκεκριμένο τρόπο θεώρησης, ο εκπαιδευτικός αξιολογείται με βάση το βαθμό επίτευξης των προκαθορισμένων στόχων και, εάν κριθεί αναγκαίο, επιδιώκεται η ανάπτυξη και βελτίωση της διδακτικής του ικανότητας μέσω προγραμμαμάτων επιμόρφωσης.

Από την άλλη πλευρά, το μοντέλο του ανοιχτού επαγγελματισμού θέτει τον εκπαιδευτικό στο επίκεντρο των προσπάθειών βελτίωσης της διδακτικής πράξης, αφού αυτός θεωρείται ως ο πλέον κατάλληλος να αντιλαμβάνεται τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των μαθητών του και του σχολείου του. Κατά συνέπεια είναι και ο πιο αρμόδιος να καθορίζει τους τρόπους δράσης, να προβαίνει στις κατάλληλες συνεργασίες και να προχωρεί σε επιλογές, προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες αυτές με βάση τις ιδιαι-

τερότητες της εκπαιδευτικής διαδικασίας την οποία βιώνει (Μπότσογλου, 2003). Αυτό προϋποθέτει ότι ο εκπαιδευτικός αναστοχάζεται για τη διδακτική του πράξη, στέκεται κριτικά απέναντί της, διερευνά αιτίες και αποτελέσματα, αναλύει τις ανάγκες και τα προβλήματα των μαθητών του και έτσι οδηγείται στην επιλογή των κατάλληλων τρόπων αντιμετώπισης (Korthagen, Loughran and Lunenberg, 2005· Parsons and Stephenson, 2005). Είναι σαφές ότι στην εποχή μας η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και ειδικότερα η πρακτική άσκηση μόνο στο μοντέλο του ανοιχτού επαγγελματισμού μπορεί να στηρίζεται και όχι στη δημιουργία του εκπαιδευτικού-μεταδότη και διεκπεραιωτή εντολών (Ξωχέλλης, 2005).

Βασικός λοιπόν στόχος της πρωτογενούς επαγγελματικής κοινωνικοποίησης των υποψήφιων εκπαιδευτικών που λαμβάνει χώρα κατά την πρακτική άσκηση είναι η διαμόρφωση του μελλοντικού τους ρόλου ως αυτόνομα σκεπτόμενων και ενεργούντων επαγγελματιών, με επίγνωση των εκπαιδευτικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών που επηρεάζουν το έργο τους και με διάθεση κριτικής αντιπαράθεσης τόσο με τις εξωτερικές αυτές δομές, όσο και με το ίδιο τους το έργο (Θεοδώρου, 1998). Ωστόσο οι δομές αυτές δεν παύουν να μεταβάλλονται και να εξελίσσονται, γεγονός που ισχύει εξίσου για τις θεωρητικές γνώσεις και τα ερευνητικά δεδομένα των Επιστημών της Αγωγής. Συνεπώς, αφού η κοινωνία και το σχολείο αλλάζουν και ταυτόχρονα οι γνώσεις μας για την παιδική ηλικία και τις διαδικασίες αγωγής και μάθησης στις διαφοροποιημένες συνθήκες της εποχής μας εμπλουτίζονται και αναθεωρούνται, αναπόφευκτα θα πρέπει και τα προγράμματα σπουδών και τα συστήματα πρακτικής άσκησης να υπόκεινται σε διαδικασίες ανανέωσης και βελτίωσης (Buchberger and Bucgberger, 2002).

Για να μπορέσουμε όμως να βελτιώσουμε την πρακτική άσκηση πρέπει να την κατανοήσουμε στο σύνολό της, με όλες τις παραμέτρους και τους συντελεστές που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση μαζί της. Μία σημαντική παράμετρος είναι οι ίδιοι οι φοιτητές/τριες και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται και αποτιμούν την πρακτική άσκηση, την οργάνωση και τη λειτουργία της. Όσο περισσότερο γνωρίζουμε τις υποκειμενικές δυσκολίες που συναντούν οι υποψήφιοι εκπαιδευτικοί, αλλά και τα θετικά σημεία της εμπειρίας τους που τους ευχαριστούν και τους ενισχύουν, τόσο πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις δημιουργούνται για τη στήριξη των προσπαθειών τους. Η γνώση αυτή είναι σημαντική για τους υπεύθυνους καθηγητές της πρακτικής άσκησης που έρχονται αρωγοί στο διδακτικό έργο των φοιτητών/τριών, για τους

αποσπασμένους στο Τμήμα εκπαιδευτικούς, τους δασκάλους των σχολείων άσκησης και γενικότερα για τους διδάσκοντες στο πανεπιστήμιο. Ιδιαίτερα σε φάσεις πειραματισμού και αναμόρφωσης της πρακτικής άσκησης, η συνεκτίμηση των απόψεων των φοιτητών/τριών μπορεί να συμβάλει τόσο στη βελτίωση του προγράμματος μέσα από την επικοδομητική κριτική και τις προτάσεις βελτίωσης που αναμένεται να κατατεθούν, όσο και στην προθυμότερη σύμπραξη των φοιτητών/τριών στην υλοποίηση των τελικών αποφάσεων (Κανάκης, 1996). Εξάλλου η συνεκτίμηση των φοιτητικών απόψεων αντανακλά τον προσανατολισμό μας στο μοντέλο του «ανοιχτού επαγγελματισμού» που αναφέραμε παραπάνω.

Προς την κατεύθυνση αυτή κινούνται οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στα Παιδαγωγικά Τμήματα της χώρας μας με σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων των υποψήφιων εκπαιδευτικών και τελικώς τη βελτίωση των προγραμμάτων πρακτικής άσκησης. Στις έρευνες αυτές επιβεβαιώνεται η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδουν οι υποψήφιοι εκπαιδευτικοί στην πρακτική άσκηση (Κακανά, 2005· Κανάκης, 1996· Κυρίδης, Παλαιολόγου και Αναστασιάδου, 2005· Ντολιοπούλου, 2002), η ικανοποίησή τους από την επαφή με τα παιδιά και την εξοικείωσή τους με το σχολικό περιβάλλον (Μπότσογλου, 2003), καθώς και η επιθυμία τους να αυξηθεί η διάρκεια της (Κανάκης, 1996· Μπουζάκης, 1992· Ντολιοπούλου, 2002). Από τις έρευνες προκύπτει επίσης η ανάγκη βελτίωσης της ανατροφοδοτικής και αναστοχαστικής λειτουργίας των συζητήσεων που πραγματοποιούνται μεταξύ φοιτητών/τριών, διδασκόντων και αποσπασμένων εκπαιδευτικών (Αυγητίδου, 1997-1998· Πούλου και Χανιωτάκης, υπό δημοσίευση). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συζητήσεις αυτές χαρακτηρίζονται από τους φοιτητές/τριες κουραστικές, βαρετές και ανούσιες (Κανάκης, 1996), ενώ σε άλλες κρίνονται ικανοποιητικές (Μπότσογλου, 2003). Οι υποψήφιοι εκπαιδευτικοί διαπιστώνουν κατά την πρακτική τους άσκηση τη γνωστή διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης (Αυγητίδου, 1997-1998· Κανάκης, 1996· Ντολιοπούλου, 2002) και την ανάγκη εκσυγχρονισμού της ώστε να ανταποκρίνεται στο σημερινό σχολείο (Κυρίδης, Παλαιολόγου και Αναστασιάδου, 2005). Προβλήματα εντοπίζονται στη συνεργασία των φοιτητών/τριών με τους διδάσκοντες που εμπλέκονται στην πρακτική άσκηση (Ντολιοπούλου, 2002), με τους εκπαιδευτικούς των σχολείων υποδοχής και με τους αποσπασμένους για τις ανάγκες της πρακτικής άσκησης εκπαιδευτικούς (Κακανά, 2005). Σε άλλη έρευνα ωστόσο, οι φοιτητές/τριες εμφανίζονται ικανοποιημένοι από τη συνεργασία

τους με τους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι αναλαμβάνουν και το κύριο βάρος εποπτείας και καθοδήγησης (Κανάκης, 1996). Σε σχέση με τις διδασκαλίες τα κυριότερα προβλήματα που εμφανίζονται είναι το άγχος των φοιτητών/τριών πριν και κατά τη διάρκεια των διδασκαλιών τους (Κακανά και Χατζοπούλου, 2003¹· Μπότσογλου, 2003· Ντολιοπούλου, 2002), η έλλειψη της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής και εποπτικού υλικού στους χώρους άσκησης (Κακανά, 2005· Κανάκης, 1996) και η διαχείριση του χρόνου διδασκαλίας (Μπότσογλου, 2003).

Με βάση τους προβληματισμούς που εκτέθηκαν παραπάνω και την εξέταση της σχετικής βιβλιογραφίας η παρούσα έρευνα θέτει ως βασικό της σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων και αντιλήψεων των φοιτητών/τριών του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε σχέση με το πρόγραμμα της πρακτικής τους άσκησης, τις επιμέρους λειτουργίες της, τους συντελεστές που εμπλέκονται σε αυτήν και τους τρόπους βελτίωσης της κατάστασης. Η διερεύνηση αυτή θεωρούμε ότι μπορεί να συμβάλει στην ανασύνθεση και βελτίωση του πλαισίου της πρακτικής άσκησης του Τμήματός μας και ενδεχομένως άλλων Παιδαγωγικών Τμημάτων.

Η Σχολική Πρακτική Άσκηση στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών. Η περίπτωση του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Κάθε πρόγραμμα πρακτικής άσκησης, άλλο λιγότερο και άλλο περισσότερο, αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα, ένα εκτεταμένο και πολυδιάστατο κομμάτι του προπτυχιακού προγράμματος σπουδών με μία πληθώρα δραστηριοτήτων και υποχρεώσεων για τους φοιτητές/τριες, με πολλούς άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενους (καθηγητές, επόπτες, αποσπασμένους εκπαιδευτικούς, διευθυντές και δασκάλους των σχολείων υποδοχής κ.ά.) και με πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις με τα υπόλοιπα μαθήματα (βλ. Πυργιωτάκης, 2001-2002). Ακριβώς λόγω της πολυπλοκότητας αυτής και του μεγάλου εύρους των δραστηριοτήτων της πρακτικής άσκησης θα περιοριστούμε σε μία πολύ συνοπτική παρουσίαση των βασικότερων σημείων και των καινοτομιών που περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα πρακτικής άσκησης του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητή η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας που ακολουθεί.

Η πρακτική άσκηση χωρίζεται σε τέσσερα (4) επίπεδα, καθένα από τα οποία διαρκεί ένα εξάμηνο. Αρχίζει από το 5ο εξάμηνο

σπουδών και έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα. Συνολικά περιλαμβάνει δύο βασικούς τομείς δραστηριοτήτων:

- α) πρακτική άσκηση στα σχολεία,
- β) εργαστηριακή άσκηση στο Πανεπιστήμιο («Φροντιστήριο»).

α) Πρακτική άσκηση στα σχολεία

Η βασική λογική που χαρακτηρίζει τη διάκριση της πρακτικής άσκησης σε τέσσερα επάλληλα επίπεδα αυξανόμενων και διαφοροποιημένων απαιτήσεων είναι η σταδιακή εισαγωγή των φοιτητών/τριών στη σχολική ζωή και στη διδακτική πράξη. Με άλλα λόγια, το κάθε επίπεδο προετοιμάζει το επόμενο, έτσι ώστε οι φοιτητές/τριες να οδηγούνται σταδιακά από τη θέση του απλού παρατηρητή (1ο επίπεδο) στη θέση του υπεύθυνου εκπαιδευτικού (4ο επίπεδο). Συνολικά, οι δραστηριότητες που προβλέπονται για κάθε επίπεδο είναι οι εξής:

- *1ο επίπεδο:* οι φοιτητές/τριες παρακολουθούν διδασκαλίες σε διαφορετικούς τύπους σχολείων ή τάξεων (πολυθέσια, ολιγοθέσια, Ολοήμερα, Τσιγγανοπαίδων, Ευέλικτης ζώνης κ.ά.).
- *2ο επίπεδο:* οι φοιτητές/τριες εισάγονται σταδιακά στο σχεδιασμό και τη διεξαγωγή της διδασκαλίας, πραγματοποιώντας ωριαίες διδασκαλίες (έξι συνολικώς στο εξάμηνο).
- *3ο επίπεδο:* οι φοιτητές/τριες αναλαμβάνουν να διδάξουν σε μία τάξη επί μία ολόκληρη ημέρα (6 ημέρες συνολικώς στο εξάμηνο)
- *4ο επίπεδο:* οι φοιτητές/τριες αναλαμβάνουν την ευθύνη μίας τάξης επί δύο συνεχόμενες εβδομάδες.

β) Εργαστηριακή άσκηση στο Πανεπιστήμιο: «Φροντιστήριο»

Σε κάθε επίπεδο πρακτικής άσκησης, παράλληλα με τις επισκέψεις στα σχολεία, πραγματοποιείται κάθε εβδομάδα στο Πανεπιστήμιο η εργαστηριακή άσκηση των φοιτητών/τριών, το λεγόμενο «Φροντιστήριο». Η παρακολούθηση είναι υποχρεωτική και η διάρκειά του τρεις (3) ώρες την εβδομάδα. Ο βασικός σκοπός του Φροντιστηρίου είναι, μέσα από την απαιτούμενη επανατροφodότηση, να αναστοχαστούν οι φοιτητές/τριες πάνω στη διδακτική τους πράξη, να εκφράσουν και να ανταλλάξουν απόψεις, να συνειδητοποιήσουν τον παιδαγωγικό και διδακτικό τους ρόλο και τελικώς να συνδέσουν τη θεωρία με την εκπαιδευτική πράξη. Η επίτευξη του σκοπού αυτού επιδιώκεται μέσα από τις παρακάτω δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στο Φροντιστήριο:

- α) Οι φοιτητές/τριες συζητούν, αναλύουν, σχολιάζουν με τους επόπτες παιδαγωγούς και τους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς τις διδασκαλίες που παρακολούθησαν ή πραγματοποίησαν.
- β) Οι φοιτητές/τριες αναλαμβάνουν να παρουσιάσουν στους συναδέλφους τους εναλλακτικές διδακτικές προσεγγίσεις και καινοτομίες που εφάρμοσαν στην τάξη τους (π.χ. μέθοδο Project, διδασκαλία με Η/Υ, ομαδοσυνεργατική διδασκαλία κ.ά.).
- γ) Κυρίως οι επόπτες παιδαγωγοί και πολύ σπάνια οι διδάσκοντες τις επιμέρους διδακτικές στο Τμήμα ή οι αποσπασμένοι εκπαιδευτικοί πραγματοποιούν εισηγήσεις με θέματα πρακτικής φύσεως που συνδέονται με τις διδασκαλίες στα σχολεία άσκησης (π.χ. διαχείριση σχολικής τάξης, Ολοήμερο Σχολείο, Ευέλικτη Ζώνη, Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων, Ολιγοθέσιο/Μονοθέσιο Σχολείο κ.ά.).
- δ) Εξωπανεπιστημιακοί φορείς και πρόσωπα πραγματοποιούν εισηγήσεις προς τους φοιτητές/τριες, προκειμένου να τους ενημερώσουν για νέους θεσμούς και καινοτόμες δράσεις στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (π.χ. σχολικό έντυπο, θέματα Διοίκησης της Εκπαίδευσης, προβλήματα λόγου στην παιδική ηλικία, διδασκαλία μέσω τηλεδιάσκεψης κ.λπ.).

2. Μεθοδολογία

Συμμετέχοντες

Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν 67 φοιτητές/τριες του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, οι οποίοι βρίσκονταν στο τελευταίο εξάμηνο σπουδών, λίγο πριν από τη λήψη του πτυχίου τους.

Μέσα συλλογής ερευνητικού υλικού

Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας επιλέχθηκε τελικώς η μέθοδος του ερωτηματολογίου κυρίως λόγω της ανωνυμίας που προσφέρει και κατ' επέκταση της μεγαλύτερης ελευθερίας έκφρασης που παρέχει στους ερωτώμενους. Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη διαδικασία της συνέντευξης ή της ελεύθερης συζήτησης, γεγονός που επισημάνθηκε από τους

ίδιους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, οι οποίοι ζήτησαν να συμπληρώσουν τα ερωτηματολόγια, αφού πρώτα τους επιδοθεί η βαθμολογία.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε αποτελούνταν από εννέα (9) ερωτήσεις, οι οποίες περιελάμβαναν επιπλέον ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Σε όλες τις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου έγινε ανάλυση περιεχομένου από δύο εκπαιδευτικούς ερευνητές.

Διαδικασία

Το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε και συμπληρώθηκε ανώνυμα κατά τη διάρκεια του τελευταίου εργαστηριακού μαθήματος, αφού είχε ήδη ανακοινωθεί στους φοιτητές και στις φοιτήτριες η βαθμολογία της πρακτικής άσκησης.

3. Αποτελέσματα

Κάθε κλειστή ή ανοιχτή απάντηση πήρε έναν βαθμό και καταχωρήθηκε στο είδος της απάντησης που ταίριαζε κατά ερώτηση. Οι βαθμοί που πήρε κάθε είδος απάντησης μετατράπηκαν σε εκατοστιαία ποσοστά για να γίνει σύγκριση μεταξύ τους. Οι μετατροπές αυτές έγιναν με διαφορετικό τρόπο στα δύο είδη απαντήσεων.

Στις κλειστές υπολογίστηκαν με βάση τον αριθμό του συνόλου του πληθυσμού της έρευνας, αφού οι συμμετέχοντες έπρεπε να επιλέξουν μόνο μία από τις προτεινόμενες απαντήσεις. Αντίθετα, στις ανοιχτές απαντήσεις η εκατοστιαία ποσοστώση έγινε με βάση το σύνολο των απαντήσεων που έδωσε όλος ο πληθυσμός έρευνας, αφού κάθε ερωτώμενος μπορούσε να δώσει πάνω από μία απάντηση. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι απαντήσεις στις προαναφερόμενες κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις.

Στους πίνακες 1 έως 8 που ακολουθούν, παρουσιάζονται –σε εκατοστιαία ποσοστά κατά απάντηση– οι απαντήσεις των κλειστών ερωτήσεων και οι απαντήσεις των ανοιχτών συμπληρωματικών ερωτήσεων – όπου αυτές υπάρχουν. Στον πίνακα 9 παρουσιάζονται, σε εκατοστιαία ποσοστά κατά απάντηση, οι προτάσεις των φοιτητών/τριών για τη βελτίωση της πρακτικής άσκησης.

Εξετάζοντας τα στοιχεία του Πίνακα 1 διαπιστώθηκε ότι κανένας φοιτητής ή φοιτήτρια δεν δήλωσε ότι δεν έμεινε ικανοποιημένος/η, 30,0%, ήτοι 20 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 έμειναν λί-

Πίνακας 1
Απαντήσεις στην ερώτηση «Είσαι ικανοποιημένος/η
από το Φροντιστήριο;»

Απαντήσεις			
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
0,0%	30%	60%	10%
$(\chi^2 = 55,33, p < 0,005)$			

Πίνακας 1α
Απαντήσεις στην ερώτηση «Ποιες επιπλέον δράσεις
θα μπορούσες να προτείνεις για την καλύτερη οργάνωση
και λειτουργία του Φροντιστηρίου;»

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Δεν έχει να προτείνει ή δεν απαντά	44.0%
2. Χωρισμός των φοιτητών σε μικρότερες ομάδες	21.0%
3. Να επιλέγουν οι φοιτητές τα θέματα διδασκαλίας από λίστα θεμάτων	11.0%
4. Διάφορες άλλες απαντήσεις	24.0%
$(\chi^2 = 17,43, p < 0,005)$	

γο, 60%, ήτοι 40 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 αρκετά και 10%, ήτοι 7 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 έμειναν πολύ ικανοποιημένοι/ες από το Φροντιστήριο.

Η εξέταση των στοιχείων του Πίνακα 1α έδειξε ότι από το σύνολο των απαντήσεων των φοιτητών/τριών που αφορούσαν τις προτάσεις τους για την καλύτερη οργάνωση και λειτουργία του Φροντιστηρίου 44.0% δεν εμπεριείχαν καμία πρόταση (Την απάντηση αυτή έδωσαν 33 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 49,0%). Από αυτούς τους/τις φοιτητές/τριες, που δεν είχαν να προτείνουν κάτι, 65.5% είχαν δηλώσει αρκετά ικανοποιημένοι από το Φροντιστήριο και οι υπόλοιποι λίγο ή πολύ. Το 21.0% από τις προτάσεις αναφέρονταν στην ανάγκη να χωρίζονται οι φοιτητές/τριες σε μικρότερες ομάδες (Την απάντηση αυτή έδωσαν 33

φοιτητές/τριες από τους/τις 16, ήτοι ποσοστό 24,0%), ενώ 11.0% πρότειναν να επιλέγουν από μία λίστα θεμάτων οι ίδιοι οι φοιτητές τα θέματα συζήτησης στο Φροντιστήριο (Την απάντηση αυτή έδωσαν 8 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 12,0%). Τέλος, το 24.0% που ήταν το ποσοστό των διάφορων άλλων απαντήσεων είναι υψηλό και έχει στατιστική σημασία για την ερμηνεία των δεδομένων (Τις απαντήσεις αυτές έδωσαν 18 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 27,0%). Μόνο που το ποσοστό προτίμησης καθεμιάς από τις απαντήσεις αυτές, χωριστά, (δέκα συνολικά) είναι άνευ στατιστικής σημασίας.

Πίνακας 2

Η παρακολούθηση του Φροντιστηρίου θα πρέπει να είναι για τους/τις φοιτητές/τριες;

Υποχρεωτική	Προαιρετική	Άλλο
72.0%	22.0%	6.0%
$(\chi^2 = 68,19, p < 0,005)$		

Τα στοιχεία του Πίνακα 2 έδειξαν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών/τριών (72.0%, ήτοι 48 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67) δήλωσε πως η παρακολούθηση του Φροντιστηρίου πρέπει να είναι υποχρεωτική, ενώ μόνο 22.0%, ήτοι 15 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 δήλωσαν ότι πρέπει να είναι προαιρετική.

Πίνακας 3

Απαντήσεις στην ερώτηση «Σε ποιο βαθμό θεωρείς ότι σε βοήθησε η Πρακτική Άσκηση, ώστε να μπορέσεις να ανταποκριθείς με επάρκεια στις μελλοντικές απαιτήσεις του εκπαιδευτικού ρόλου;»

Απαντήσεις			
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
0,0%	13.0%	48.0%	39.0%
$(\chi^2 = 39,33, p < 0,005)$			

Πίνακας 3α

Απαντήσεις στην ερώτηση «Δικαιολόγησε την απάντηση που δίνεις στην ερώτηση για το βαθμό στον οποίο θεωρείς ότι σε βοήθησε η Πρακτική Άσκηση να μπορέσεις να ανταποκριθείς με επάρκεια στις μελλοντικές απαιτήσεις του εκπαιδευτικού ρόλου»

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Είμαι αρκετά ή είμαι απόλυτα ικανοποιημένος/η	78.0%
2. Χρειάζεται μεγαλύτερη διάρκεια πρακτικής άσκησης	8.0%
3. Δεν απαντά	8.0%
4. Δεν είμαι ικανοποιημένος/η	6.0%
$(\chi^2 = 174,80, p < 0,005)$	

Από τα στοιχεία του Πίνακα 3 προκύπτει ότι κανένας από τους φοιτητές δεν δήλωσε ότι δεν τον βοήθησε η πρακτική άσκηση, το 13.0%, ήτοι 9 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 ότι τους βοήθησε λίγο, το 48.0%, ήτοι 32 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 αρκετά και το 39.0%, ήτοι 26 φοιτητές/τριες, από τους/τις 67 πολύ.

Η εξέταση των στοιχείων του Πίνακα 3α έδειξε ότι, από το σύνολο των αιτιολογιών που αναφέρθηκαν, προέκυψαν οι εξής διαπιστώσεις: 78.0% των αιτιολογιών ανέφεραν αρκετή μέχρι και απόλυτη ικανοποίηση από την πρακτική άσκηση (Την απάντηση αυτή έδωσαν 55 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 82,0%), 8.0% υποστήριξαν ότι θα πρέπει να αυξηθεί η διάρκειά της (Την απάντηση αυτή έδωσαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%), 8.0% δεν απάντησαν (Δεν απάντησαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%) και 6.0% δήλωσαν ότι δεν έμειναν ικανοποιημένοι (Την απάντηση αυτή έδωσαν 4 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 6,0%). Από τους φοιτητές και τις φοιτήτριες της τελευταίας περίπτωσης, 67.0% είχαν δηλώσει αρκετά ή πολύ ικανοποιημένοι από την πρακτική άσκηση στην ερώτηση που αναφέρεται στον Πίνακα 3. Το ποσοστό αυτό είναι άνευ στατιστικής σημασίας. Ωστόσο, οι φοιτητές αυτοί έδειξαν ότι φάσκουν και αντιφάσκουν.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 4 προκύπτει ότι το 64.0% των φοιτητών/τριών, ήτοι 43 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 προτείνει να αυξηθεί ο αριθμός των διδασκαλιών που πραγματοποιούνται στα

Πίνακας 4

Ο συνολικός αριθμός των διδασκαλιών που πραγματοποιούν οι φοιτητές/τριες στα πλαίσια της Πρακτικής Άσκησης θα πρέπει:

α. να παραμείνει ο ίδιος	β. να αυξηθεί	γ) να ελαττωθεί
36.0%	64.0%	0.0%
$(\chi^2 = 61,03, p < 0,005)$		

πλαίσια της πρακτικής άσκησης, το 36.0%, ήτοι 24 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 επιθυμεί να παραμείνει ο ίδιος αριθμός, ενώ κανένας από τους φοιτητές/τριες δεν πρότεινε να ελαττωθεί.

Τα στοιχεία του Πίνακα 5 έδειξαν ότι πάνω από τους μισούς φοιτητές/τριες έμειναν λίγο (43.0%, ήτοι 29 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή καθόλου ικανοποιημένοι (12.0%, ήτοι 8 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) από την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους από τους διδάσκοντες. Ένα εξίσου μεγάλο ποσοστό φοιτητών/τριών έμεινε λίγο (48.0%, ήτοι 32 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή καθόλου ικανοποιημένο (9.0%, ήτοι 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) από την επανατροφοδότηση που είχαν από τους διδάσκοντες σε σχέση με τις διδασκαλίες τους.

Από την επεξεργασία των ανοιχτών ερωτήσεων διαπιστώθηκε ότι οι φοιτητές/τριες που δεν έμειναν ικανοποιημένοι ήταν εκείνοι των οποίων τις διδασκαλίες οι διδάσκοντες πραγματικά δεν παρα-

Πίνακας 5

Απαντήσεις στην ερώτηση «Είσαι ικανοποιημένος/η από τους διδάσκοντες στη Σχολική Πρακτική Άσκηση σε σχέση με:

α) την παρακολούθηση των διδασκαλιών που πραγματοποίησες και
β) την κατ' ιδίαν επανατροφοδότησή σου;»

Παρακολούθηση				Επανατροφοδότηση			
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
12.0%	43.0%	27.0%	18.0%	9.0%	48.0%	27.0%	16.0%
$(\chi^2 = 15,64, p < 0,005)$				$(\chi^2 = 22,85, p < 0,005)$			

Πίνακας 5α

Απαντήσεις στην ερώτηση «Δικαιολόγησε γιατί είσαι ή δεν είσαι ικανοποιημένος/η από τους διδάσκοντες στην πρακτική άσκηση σε σχέση με τους τομείς παρακολούθηση/επανατροφοδότηση»

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Χρειάζεται περισσότερος χρόνος παρακολούθησης/επανατροφοδότησης	59.0%
2. Είμαι ικανοποιημένος/η	19.0%
3. Δεν απαντά	13.0%
4. Άλλη απάντηση	9.0%
$(\chi^2 = 41,93, p < 0,005)$	

Πίνακας 5β

Προτάσεις για τη βελτίωση παρακολούθησης/επανατροφοδότησης των διδασκαλιών

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Περισσότερη παρακολούθηση/επανατροφοδότηση	75.0%
2. Δεν απαντά/καμία πρόταση	15.0%
3. Οι φοιτητές να χωρίζονται σε μικρότερες ομάδες	6.0%
4. Μεγαλύτερος αριθμός διδασκόντων	1.0%
5. Καλύτερη οργάνωση του φροντιστηρίου	1.0%
6. Χρειάζονται ξεκάθαρα κριτήρια αξιολόγησης	1.0%
$(\chi^2 = 202,95, p < 0,005)$	

κολούθησαν καθόλου ή παρακολούθησαν για πολύ μικρό χρονικό διάστημα (10΄-20΄). Η αιτιολόγηση των απαντήσεών τους βασίστηκε στο γεγονός αυτό.

Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός φοιτητών/τριών (45.0%, ήτοι 30 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) έμειναν αρκετά (27.0%, ήτοι 18

φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ ικανοποιημένοι (18.0%, ήτοι 12 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) από την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους. Ένας αρκετά, επίσης, μεγάλος αριθμός φοιτητών/τριών (43.0%, ήτοι 29 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) έμειναν αρκετά (27.0%, ήτοι 18 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ ικανοποιημένοι (16.0%, ήτοι 11 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) από την επανατροφοδότησή τους από τους διδάσκοντες. Από αυτούς τους φοιτητές/τριες το 45.0% αιτιολόγησαν τις απαντήσεις τους, δηλώνοντας ότι έμειναν ικανοποιημένοι από το χρόνο που διέθεσαν οι διδάσκοντες για την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους και τη συζήτηση/επανατροφοδότηση σε ατομικό επίπεδο. Ωστόσο, από τους φοιτητές/τριες που εμφανίστηκαν αρκετά ικανοποιημένοι από την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους και την επανατροφοδότηση που πήραν, ένα μεγάλο ποσοστό (39.0%) δήλωσε ότι ο χρόνος που είχαν αφιερώσει οι διδάσκοντες στους τομείς αυτούς ήταν λίγος, ενώ θα έπρεπε να είναι περισσότερος.

Από το σύνολο των απαντήσεων που εξηγούν γιατί έμειναν ή δεν έμειναν ικανοποιημένοι οι φοιτητές/τριες στους τομείς παρακολούθησης διδασκαλιών και επανατροφοδότησης, το 59.0% (βλ. Πίνακα 5α) επισήμανε το γεγονός ότι οι διδάσκοντες δεν διέθεσαν αρκετό χρόνο (Την απάντηση αυτή έδωσαν 41 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 61,0%), το 19.0% εμφανίστηκε απλώς ικανοποιημένο (Την απάντηση αυτή έδωσαν 13 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 19,0%), το 13.0% δεν πρόβαλε καμία αιτιολογία (Την απάντηση αυτή έδωσαν 9 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 13,0%) και το 9.0% έδωσε άσχετη με το θέμα αιτιολογία (Την απάντηση αυτή έδωσαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%).

Εξετάζοντας τα στοιχεία των προτάσεων για τη βελτίωση της παρακολούθησης των διδασκαλιών και της επανατροφοδότησης των φοιτητών/τριών από τους διδάσκοντες, διαπιστώθηκε ότι το 75.0% (βλ. Πίνακα 5β) των απαντήσεων των φοιτητών συνδέθηκε με την ανάγκη περισσότερης παρακολούθησης και ανατροφοδότησης και στενότερης συνεργασίας με τους διδάσκοντες (Την απάντηση αυτή έδωσαν 60 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 90,0%). Στο 15.0% των απαντήσεων των φοιτητών/τριών δεν υπάρχει καμία πρόταση (Την απάντηση αυτή έδωσαν 12 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 18,0%). Από αυτούς οι μισοί είχαν δηλώσει ότι έμειναν λίγο και οι άλλοι μισοί αρκετά ικανοποιημένοι από την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους

Πίνακας 6

Απαντήσεις στην ερώτηση «Είσαι ικανοποιημένος/η από τη συνεργασία σου με τον/την υπεύθυνο/η της ομάδας σου (αποσπασμένο εκπαιδευτικό) στην Πρακτική Άσκηση σε σχέση με: α) την προετοιμασία για τις διδασκαλίες σου, β) την παρακολούθηση των διδασκαλιών που πραγματοποιήσες και γ) την κατ' ιδίαν επανατροφοδότησή σου;»

Τομείς συνεργασίας	Βαθμός ικανοποίησης από τη συνεργασία με τον υπεύθυνο της ομάδας αποσπασμένο εκπαιδευτικό)			
	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
α) Προετοιμασία διδασκαλίας	16.0%	16.0%	21.0%	42.0%
β) Παρακολούθηση διδασκαλίας	15.0%	19.0%	25.0%	40.0%
γ) Επανατροφοδότηση φοιτητή/τριας	21.0%	21.0%	21.0%	37.0%

και την επανατροφοδότησή τους από τους διδάσκοντες. Το 6.0% των απαντήσεων των φοιτητών αναφέρθηκε στην ανάγκη χωρισμού των φοιτητών σε μικρότερες ομάδες (Την απάντηση αυτή έδωσαν 5 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 7,0%). Οι υπόλοιπες προτάσεις δεν έχουν καμία στατιστική σημασία, διότι τα ποσοστά τους είναι ασήμαντα.

Στατιστική ανάλυση των στοιχείων του Πίνακα 6 έδειξε ότι η διαφορά ανάμεσα στις απαντήσεις των φοιτητών/τριών κατά περίπτωση είναι στατιστικώς σημαντική στην Α' και Β' περίπτωση ($\chi^2 = 16,52$, $p < 0,005$ και $\chi^2 = 9,84$, $p < 0,05$ αντίστοιχα) και στατιστικώς ασήμαντη στη Γ' περίπτωση ($\chi^2 = 1,54$, $p > 0,05$).

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 6 διαπιστώνουμε τα εξής:

- α) Κατά το στάδιο της συνεργασίας τους για την προετοιμασία των διδασκαλιών τους με τον υπεύθυνο δάσκαλο της ομάδας τους, 32.0% των φοιτητών/τριών δεν έμειναν καθόλου (16.0%, ήτοι 11 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή έμειναν λίγο (16.0%, ήτοι 11 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι. Οι υπόλοιποι φοιτητές/τριες (63.0%) έμειναν αρκετά (21.0%, ήτοι 14 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ (42.0%, ήτοι 31 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι.

- β) Όσον αφορά στην παρακολούθηση των διδασκαλιών τους από τους υπεύθυνους δασκάλους των ομάδων, 34.0% των φοιτητών/τριών δεν έμειναν καθόλου (15.0%, ήτοι 10 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή έμειναν λίγο (19.0%, ήτοι 13 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι, ενώ 66.0% των φοιτητών/τριών δήλωσαν αρκετά (25.0%, ήτοι 17 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ (40.0%, ήτοι 27 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι.
- γ) Στη φάση της επανατροφοδότησής τους από τους υπεύθυνους δασκάλους των ομάδων, 42.0% των φοιτητών/τριών δεν έμειναν καθόλου (21.0%, ήτοι 14 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή έμειναν λίγο (21.0%, ήτοι 14 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι, ενώ 58.0% των φοιτητών έμειναν αρκετά (21.0%, ήτοι 14 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ (37.0%, ήτοι 25 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι.

Εξετάζοντας τα ποιοτικά στοιχεία (τις αιτιολογίες των φοιτητών για τις απαντήσεις τους και τις προτάσεις τους για τη βελτίωση της συνεργασίας υπευθύνου και φοιτητών) των παραπάνω ποσοστών, διαπιστώθηκε ότι οι φοιτητές που δεν έμειναν καθόλου ή έμειναν λίγο ικανοποιημένοι δικαιολόγησαν την απάντησή τους, υποστηρίζοντας ότι ο υπεύθυνος της ομάδας τους διέθεσε λίγο ή δεν διέθεσε καθόλου χρόνο για συνεργασία. Αντίθετα, οι φοιτητές/τριες των οποίων ο υπεύθυνος διέθεσε αρκετό χρόνο για συνεργασία μαζί τους δήλωσαν αρκετά ή πολύ ικανοποιημένοι. Ο βαθμός ικανοποίησης των φοιτητών/τριών κρίθηκε δηλαδή από το χρόνο που τους διατέθηκε ή δεν τους διατέθηκε από τους υπευθύνους για συνεργασία.

Από τον πίνακα 7 προκύπτει ότι οι φοιτητές/τριες στη συντρι-

Πίνακας 7

Απαντήσεις στην ερώτηση «Είσαι ικανοποιημένος/η από τη συνεργασία σου με το/τη δάσκαλο/α της τάξης στην οποία δίδαξες στα πλαίσια της Σχολικής Πρακτικής Άσκησης;»

Απαντήσεις			
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
3,0%	4.0%	27.0%	66.0%
$(\chi^2 = 68,70, p < 0,005)$			

πτική τους πλειοψηφία (93.0%) έμειναν αρκετά (27.0%, ήτοι 18 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ (66.0%, ήτοι 44 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι από τη συνεργασία τους με τους δασκάλους των τάξεων στις οποίες δίδαξαν.

Τα στοιχεία του πίνακα 8 έδειξαν ότι κανένας φοιτητής/τρια δεν δήλωσε ότι δεν έμεινε καθόλου ικανοποιημένος από τις εισηγήσεις που πραγματοποίησαν στο Φροντιστήριο φορείς ή πρόσωπα εκτός Πανεπιστημίου, ενώ 24.0%, ήτοι 16 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 των φοιτητών/τριών εμφανίστηκαν λίγο ικανοποιημένοι, 76.0% έμειναν αρκετά (49.0%, ήτοι 33 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ή πολύ (27.0%, ήτοι 18 φοιτητές/τριες από τους/τις 67) ικανοποιημένοι. Σχετικά με την παρουσίαση διδακτικών προσεγγίσεων από τους φοιτητές/τριες, 8.0% των ερωτηθέντων, ήτοι 5 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 δήλωσαν πως δεν έμειναν καθόλου ικανοποιημένοι από τις παρουσιάσεις διδασκαλιών των συναδέλφων τους στο Φροντιστήριο, 43.0%, ήτοι 29 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 έμειναν λίγο ικανοποιημένοι, 34.0%, ήτοι 23 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 αρκετά και 15.0%, ήτοι 10 φοιτητές/τριες από τους/τις 67 πολύ ικανοποιημένοι.

Τα ευρήματα του Πίνακα 8α έδειξαν ότι ένα υψηλό ποσοστό (32.0%) των απαντήσεων σε σχέση με τις προτάσεις βελτίωσης του «θεσμού» των εισηγήσεων από πρόσωπα εκτός Πανεπιστημίου για διάφορες καινοτόμες σχολικές δράσεις και θεσμούς (π.χ.

Πίνακας 8

Απαντήσεις στην ερώτηση: «Σε ποιο βαθμό έμεινες ικανοποιημένος/η από το Φροντιστήριο όσον αφορά στην: α) παρουσίαση καινοτόμων δράσεων/ θεσμών/ δραστηριοτήτων από εξωπανεπιστημιακούς φορείς/πρόσωπα (π.χ. σχολικό έντυπο, θέματα Διοίκησης της Εκπαίδευσης, προβλήματα λόγου στην παιδική ηλικία, τηλεδιάσκεψη κ.λπ.) και β) παρουσίαση διδακτικών προσεγγίσεων από τους/τις φοιτητές/τριες στους συναδέλφους τους;»

Εισηγήσεις από εξωπανεπιστημιακούς φορείς ή πρόσωπα				Παρουσίαση διδακτικών καινοτομιών από φοιτητές/τριες			
Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ
0.0%	24.0%	49.0%	27.0%	8.0%	43.0%	34.0%	15.0%
$(\chi^2 = 32,64, p < 0,005)$				$(\chi^2 = 22,25, p < 0,005)$			

Πίνακας 8α

Απαντήσεις στην ερώτηση «Τι θα πρότεινες για τη βελτίωση των εισηγήσεων περί καινοτόμων δράσεων/θεσμών/δραστηριοτήτων (π.χ. σχολικό έντυπο, θέματα Διοίκησης της Εκπαίδευσης, προβλήματα λόγου στην παιδική ηλικία, τηλεδιάσκεψη κ.λπ.) από εξωπανεπιστημιακούς;».

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Δεν απαντούν	32.0%
2. Περισσότερες εισηγήσεις, περισσότεροι εισηγητές	10.0%
3. Περισσότερα θέματα που αναφέρονται στο επάγγελμα του δασκάλου	10.0%
4. Περισσότερες εισηγήσεις σε όλα τα επίπεδα Σχολικής Πρακτικής	9.0%
5. Να συνεχίσουν ως έχουν	9.0%
6. Διάφορες άλλες απαντήσεις	30.0%
$(\chi^2 = 26,22, p < 0,005)$	

σχολικό έντυπο, θέματα Διοίκησης της Εκπαίδευσης,, προβλήματα λόγου στην παιδική ηλικία, τηλεδιάσκεψη κ.λπ.) δεν εμπεριείχαν καμία πρόταση (Την απάντηση αυτή έδωσαν 22 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 33,0%). Σε 10.0% των απαντήσεων προτάθηκε να γίνονται περισσότερες εισηγήσεις από εξωπανεπιστημιακούς (Την απάντηση αυτή έδωσαν 7 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 10,0%), ενώ 10.0% των απαντήσεων αναφέρθηκε στην ανάγκη αύξησης των θεμάτων που σχετίζονται με το επάγγελμα του δασκάλου (Την απάντηση αυτή έδωσαν 7 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 10,0%). Σε 9.0% των απαντήσεων προτάθηκε, όχι μόνο να αυξηθούν οι εισηγήσεις από εξωπανεπιστημιακούς, αλλά οι εισηγήσεις αυτές να επεκταθούν και σε όλα τα επίπεδα της πρακτικής άσκησης (Την απάντηση αυτή έδωσαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%), ενώ σε 9.0% των απαντήσεων προτάθηκε να μην αλλάξει τίποτα στο συγκεκριμένο τομέα (Την απάντηση αυτή έδωσαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%). Τέλος, το 30.0% που ήταν το ποσοστό των διάφορων άλλων απαντήσεων

(Τέτοιες απαντήσεις έδωσαν 21 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 31,0%) είναι υψηλό και έχει στατιστική σημασία για την ερμηνεία των δεδομένων. Μόνο που το ποσοστό προτίμησης καθεμιάς από τις απαντήσεις αυτές, χωριστά, (εννιά συνολικά) είναι άνευ στατιστικής σημασίας.

Πίνακας 8β

Απαντήσεις στην ερώτηση «Τι θα πρότεινες για τη βελτίωση της παρουσίας διδακτικών προσεγγίσεων από τους/τις φοιτητές/τριες στους συναδέλφους τους;»

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Δεν απαντούν ή δεν προτείνουν	48.0%
2. Να αυξηθούν	27.0%
3. Διάφορες άλλες απαντήσεις	25.0%
$(\chi^2 = 6,30, p < 0,05)$	

Από τα ευρήματα του Πίνακα 8β προκύπτει ότι ένα υψηλό ποσοστό (48.0%) των απαντήσεων των φοιτητών σχετικά με τις προτάσεις τους για τη βελτίωση της παρουσίας διδακτικών προσεγγίσεων από τους φοιτητές/τριες στους συναδέλφους τους δεν εμπεριείχε καμία πρόταση (Τέτοια απάντηση έδωσαν 32 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 48,0%). Στο 27.0% των απαντήσεων προτάθηκε να αυξηθούν οι παραπάνω παρουσιάσεις (Την απάντηση αυτή έδωσαν 18 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 27,0%). Τέλος, το 25.0% που ήταν το ποσοστό των διάφορων άλλων απαντήσεων (Τέτοιες απαντήσεις έδωσαν 17 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 25,0%) είναι υψηλό και έχει στατιστική σημασία για την ερμηνεία των δεδομένων. Μόνο που το ποσοστό προτίμησης καθεμιάς από τις απαντήσεις αυτές, χωριστά, (εννιά συνολικά) είναι άνευ στατιστικής σημασίας.

Τέλος, τα στοιχεία του Πίνακα 9 έδειξαν ότι στο 44.0% του συνόλου των απαντήσεών τους οι φοιτητές δεν ανέφεραν τίποτα ή δήλωσαν ότι δεν είχαν να προτείνουν κάτι για τη βελτίωση της πρακτικής άσκησης (Την απάντηση αυτή έδωσαν 34 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 51,0%). Το 14.0% των προτάσεων αναφερόταν στη μείωση των σχεδίων ή των φροντιστηριακών μαθημάτων (Την απάντηση αυτή έδωσαν 11 φοιτητές/τριες από

Πίνακας 9

Απαντήσεις στην ερώτηση: «Τι άλλο θα πρότεινες γενικώς για τη βελτίωση της Σχολικής Πρακτικής Άσκησης»;

Απαντήσεις	Ποσοστά %
1. Δεν απαντά ή δεν έχει να προτείνει κάτι επιπλέον	44.0%
2. Λιγότερα σχέδια ή φροντιστηριακά μαθήματα	14.0%
3. Να χωρισθούν οι φοιτητές σε μικρότερα τμήματα	8.0%
4. Διάφορες άλλες απαντήσεις	34.0%
$(\chi^2 = 26,32, p < 0,005)$	

τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 16,0%). Το 8.0% αναφερόταν στο χωρισμό των φοιτητών σε περισσότερα τμήματα για να είναι ολιγομελή (Την απάντηση αυτή έδωσαν 6 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 9,0%). Τέλος, το 34.0% που ήταν το ποσοστό των διάφορων άλλων απαντήσεων (Τέτοιες απαντήσεις έδωσαν 26 φοιτητές/τριες από τους/τις 67, ήτοι ποσοστό 39,0%) είναι υψηλό και έχει στατιστική σημασία για την ερμηνεία των δεδομένων. Μόνο που το ποσοστό προτίμησης καθεμιάς από τις απαντήσεις αυτές, χωριστά, (δέκα συνολικά) είναι άνευ στατιστικής σημασίας.

4. Συζήτηση

Η πλειοψηφία των φοιτητών/τριών εμφανίστηκε από αρκετά έως πολύ ικανοποιημένη σε σχέση με την εργαστηριακή άσκηση που λαμβάνει χώρα στο πανεπιστήμιο (Φροντιστήριο), ενώ περίπου το 30% εμφανίζεται λίγο ικανοποιημένο. Αυτή η έλλειψη ικανοποίησης ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι η επίτευξη ενός βασικού στόχου του Φροντιστηρίου, η συζήτηση, η ανάλυση και η κριτική των διδασκαλιών προσκρούει σε ένα γνωστό πρόβλημα που απασχολεί το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, δηλαδή στην εξεύρεση αιθουσών, προκειμένου η διαδικασία επανατροφοδότησης και αναστοχασμού να λειτουργήσει σε μικρές ομάδες. Δυ-

στυχώς, η όποια προσπάθεια για ουσιαστική συζήτηση και ανάλυση των διδασκαλιών των φοιτητών δεν μπορεί να τελεσφορήσει, όταν η διαδικασία λαμβάνει χώρα στην ολομέλεια της εργαστηριακής άσκησης, δηλαδή με τη συμμετοχή εκατό (100) περίπου φοιτητών/τριών.

Η κατάσταση αυτή δικαίως δυσαρεστεί τους φοιτητές/τριες, γεγονός εξάλλου που διαπιστώνεται και από τις προτάσεις που καταθέτουν για τη σωστότερη λειτουργία του Φροντιστηρίου: οι περισσότερες προτάσεις αναφέρονται στην ανάγκη χωρισμού των φοιτητών σε μικρότερες ομάδες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρόταση να επιλέγονται τα θέματα του Φροντιστηρίου από τους ίδιους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες. Η πρόταση αυτή αναδεικνύει έμμεσα την ανάγκη βελτίωσης και αναθεώρησης των θεματικών ενοτήτων που γίνονται αντικείμενο συζήτησης και ανάλυσης. Πάντως η πλειοψηφική προτίμηση των συμμετεχόντων στο θεσμό του Φροντιστηρίου επιβεβαιώνεται και από την ερώτηση που σχετίζεται με την υποχρέωση παρακολούθησης. Η πλειοψηφία προτείνει να παραμείνει υποχρεωτική η παρακολούθηση του Φροντιστηρίου, ενώ 22.0% ζητούν να είναι προαιρετική.

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η πολύ θετική γενικότερη αποτίμηση της πρακτικής άσκησης από τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς σε σχέση με τη βοήθεια που τους πρόσφερε, προκειμένου να ανταποκριθούν με επάρκεια στις μελλοντικές απαιτήσεις του εκπαιδευτικού τους ρόλου. Περίπου οι 9 στους 10 εμφανίζονται από αρκετά έως πολύ ευχαριστημένοι, γεγονός που διασταυρώνεται με άλλα ερευνητικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία η πρακτική άσκηση εκτιμάται πολύ θετικά από τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς και συχνά θεωρείται ως το σημαντικότερο κομμάτι των σπουδών τους (Κακανά, 2005. Κανάκης, 1996. Κυρίδης, Παλαιολόγου και Αναστασιάδου, 2005). Μπορεί επίσης να ερμηνευτεί ως ικανοποίηση των φοιτητών/τριών από το συγκεκριμένο πρόγραμμα πρακτικής άσκησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διαπίστωση ότι κανένας φοιτητής ή φοιτήτρια δεν προτείνει να ελαττωθεί ο αριθμός των διδασκαλιών. Η πλειοψηφία ζητάει να αυξηθεί, ενώ περίπου το ένα τρίτο επιθυμεί να παραμείνει ο ίδιος αριθμός διδασκαλιών (πρβλ. Μπουζάκης, 1992· Ντολιοπούλου, 2002).

Η παρακολούθηση των διδασκαλιών από τους επόπτες-καθηγητές θεωρείται σημαντική από τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς, αφού σε αυτή βασίζεται η επανατροφοδότησή τους σε σχέση με τις αδυναμίες και τα θετικά σημεία που παρουσιάζουν οι διδασκαλίες τους. Παρά το άγχος που τους διακατέχει από την παρουσία

του καθηγητή στην τάξη, φαίνεται να επιθυμούν τη συγκεκριμένη διαδικασία παρακολούθησης και αξιολόγησης, προκειμένου να ακολουθήσει η επανατροφοδότηση και να ενημερωθούν για τις αδυναμίες και τα θετικά σημεία των διδασκαλιών τους. Για το λόγο αυτό και ανεξάρτητα από το βαθμό ικανοποίησής που δηλώνουν, προτείνουν περισσότερη παρακολούθηση των διδασκαλιών τους και περισσότερη επανατροφοδότηση από τους διδάσκοντες. Η επιθυμία αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι φοιτητές/τριες που δήλωσαν ότι έμειναν καθόλου ή λίγο ικανοποιημένοι δικαιολογούν τις απαντήσεις τους, επισημαίνοντας ότι οι διδάσκοντες διέθεσαν ελάχιστο ή και καθόλου χρόνο για την παρακολούθηση των διδασκαλιών τους ή την επανατροφοδότησή τους.

Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι σε κάθε επίπεδο πρακτικής άσκησης εμπλέκονται δύο επόπτες-καθηγητές, οι οποίοι θα πρέπει να παρακολουθήσουν διδασκαλίες εκατό (100) περίπου φοιτητών/τριών. Αυτό σημαίνει ότι ένας διδάσκων θα πρέπει να αφιερώσει για κάθε φοιτητή/τρια χρόνο παρακολούθησης που αντιστοιχεί σε πενήντα (50) διδακτικές ώρες (μία διδακτική ώρα παρακολούθησης για κάθε φοιτητή/τρια). Αν συνυπολογίσουμε και το χρόνο που θα πρέπει να διατίθεται για την εξατομικευμένη συζήτηση και επανατροφοδότηση του φοιτητή για τη διδασκαλία του (20 α έως 30 α ανά φοιτητή), αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για ένα τεράστιο όγκο υποχρεώσεων, στον οποίο είναι δύσκολο να ανταποκριθούν οι διδάσκοντες. Το αίτημα αυτό των φοιτητών/τριών θα μπορούσε να ικανοποιηθεί μόνο με την εμπλοκή περισσότερων διδασκόντων στην πρακτική άσκηση. Όσο αυτό δεν συμβαίνει, το βάρος πέφτει εκ των πραγμάτων στους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι ούτως ή άλλως συμμετέχουν ενεργά στη φάση της προετοιμασίας των φοιτητών/τριών, της παρακολούθησης των διδασκαλιών, καθώς και στην επανατροφοδότησή τους (Κανάκης, 1996).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνάς μας, οι φοιτητές/τριες επιθυμούν περισσότερη συνεργασία με τους αποσπασμένους στο Τμήμα εκπαιδευτικούς α) στο επίπεδο της προετοιμασίας τους για τις διδασκαλίες, β) στο επίπεδο της παρακολούθησης των διδασκαλιών τους και γ) στο επίπεδο της σχετικής επανατροφοδότησής τους. Περίπου τα 2/3 των φοιτητών/τριών εμφανίστηκαν στους τρεις αυτούς τομείς αρκετά ή πολύ ικανοποιημένοι και οι υπόλοιποι λίγο ή καθόλου ικανοποιημένοι. Ο βαθμός ικανοποίησης των φοιτητών/τριών είναι συνάρτηση του χρόνου που αφιερώνει ο υπεύθυνος της ομάδας τους για συνεργασία μαζί τους.

Οι φοιτητές/τριες που απάντησαν ότι δεν ικανοποιήθηκαν καθόλου ή ικανοποιήθηκαν λίγο αιτιολόγησαν την απάντησή τους με βάση το γεγονός ότι δεν είχαν καθόλου ή είχαν λίγη συνεργασία με τον υπεύθυνό τους. Αντιθέτως, οι φοιτητές/τριες που απάντησαν ότι ικανοποιήθηκαν από αρκετά έως πολύ αιτιολόγησαν την απάντησή τους με βάση το γεγονός ότι είχαν αρκετή ή πολύ συνεργασία με τον υπεύθυνό τους. Η αρνητική εικόνα που προκύπτει στον τομέα αυτό αφορά συγκεκριμένους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι δεν αφιέρωσαν το χρόνο που θα ήθελαν οι φοιτητές/τριες για προετοιμασία και επανατροφοδότηση.

Σε αντίθεση με άλλα ερευνητικά δεδομένα (Κακανά, 2005) δεν διαπιστώθηκαν προβλήματα με τους εκπαιδευτικούς των σχολείων άσκησης, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών/τριών εμφανίστηκε ικανοποιημένη από τη συνεργασία αυτή (πρβλ. Hastings, 2004· Moser and Hascher, 2000). Η διαπίστωση αυτή διασταυρώνεται με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας στο ίδιο Τμήμα, η οποία εξέτασε τις απόψεις των εκπαιδευτικών των σχολείων άσκησης για τους φοιτητές/τριες. Οι εκπαιδευτικοί εμφανίστηκαν και αυτοί με τη σειρά τους πολύ ικανοποιημένοι από τη συνεργασία με τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς (Χανιωτάκης, υπό δημοσίευση).

Από τη διερεύνηση της λειτουργίας του Φροντιστηρίου με επιπλέον ερωτήσεις, διαπιστώθηκε ότι οι φοιτητές/τριες στην πλειοψηφία τους αξιολογούν θετικά τις εισηγήσεις που πραγματοποιήθηκαν στο Φροντιστήριο από φορείς ή πρόσωπα εκτός Πανεπιστημίου πάνω σε επίκαιρα θέματα που άπτονται της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Επίσης, οι μισοί περίπου από τους ερωτώμενους δηλώνουν αρκετά έως πολύ ικανοποιημένοι από τις παρουσιάσεις διδασκαλιών που πραγματοποίησαν συνάδελφοί τους στο Φροντιστήριο. Ωστόσο οι υπόλοιποι μισοί φοιτητές που δήλωσαν ότι δεν είναι ικανοποιημένοι από τη συγκεκριμένη διαδικασία, κατά την αιτιολόγηση των απαντήσεών τους ανέφεραν ότι οι παρουσιάσεις που έγιναν από τους συναδέλφους τους ήταν λίγες, ενώ θα έπρεπε να είναι πολύ περισσότερες. Συνεπώς, η δραστηριότητα αυτή φαίνεται να προσφέρει νέες ιδέες και εναλλακτικές διδακτικές προτάσεις στους υποψήφιους εκπαιδευτικούς. Το ίδιο διαπιστώνεται και για τις εισηγήσεις από εξωπανεπιστημιακούς φορείς ή πρόσωπα, οι οποίες φαίνεται να ικανοποιούν την ανάγκη τους για ενημέρωση σε σχέση με νέους θεσμούς και καινοτόμες δράσεις του ελληνικού σχολείου.

Όσον αφορά στις γενικότερες προτάσεις για τη βελτίωση του

Φροντιστηρίου και της πρακτικής άσκησης παρατηρείται ότι ένα μεγάλο ποσοστό φοιτητών/τριών δεν απαντά ή δεν έχει να προτείνει κάτι επιπλέον. Από τις προτάσεις που κατατέθηκαν σχετική αξία έχει η πρόταση για χωρισμό των τμημάτων σε μικρότερες ομάδες για την καλύτερη λειτουργία του Φροντιστηρίου. Γενικώς οι φοιτητές/τριες διατυπώνουν πολλές και διαφορετικές προτάσεις, αλλά, επειδή τα ποσοστά σε κάθε μία από αυτές είναι άνευ στατιστικής σημασίας, δεν μπορεί να ληφθεί η καθεμία σοβαρά υπόψη. Το σύνολο, όμως, αυτών των ποσοστών έχει στατιστική σημασία και μπορεί να σηματοδοτεί κάποιο μήνυμα για αλλαγές στο πρόγραμμα πρακτικής άσκησης. Οι φοιτητές/τριες φαίνεται να μη συμφωνούν για το ποιες αλλαγές πρέπει να γίνουν, αφού η καθεμία από τις προτάσεις αυτές δεν συγκεντρώνει σημαντικό αριθμό προτιμήσεων από μέρους τους. Ωστόσο, αυτό μάλλον ερμηνεύεται με βάση το γεγονός ότι οι φοιτητές/τριες είχαν ήδη τη δυνατότητα σε προηγούμενες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου να εκφράσουν τις προτάσεις τους για επιμέρους τομείς της πρακτικής άσκησης. Πράγμα το οποίο και έπραξαν. Συνεπώς, μπορεί να θεωρήσαν περιττό να επαναλάβουν στην τελευταία ερώτηση προτάσεις που είχαν ήδη διατυπώσει.

Επίλογος

Η παρούσα εργασία είχε ως σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων και αντιλήψεων των φοιτητών/τριών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε σχέση με το πρόγραμμα πρακτικής άσκησης. Η έρευνα εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο αξιολόγησης του προγράμματος πρακτικής άσκησης των φοιτητών/τριών του Τμήματος και συνεπώς τα αποτελέσματα που προέκυψαν μπορούν καλύτερα να ερμηνευτούν και να αξιοποιηθούν στο βαθμό που θα συσχετισθούν με αποτελέσματα άλλων αξιολογήσεων που βρίσκονται ήδη σε εξέλιξη (διερεύνηση απόψεων των εκπαιδευτικών και διευθυντών των σχολείων υποδοχής, διερεύνηση των απόψεων των φοιτητών/τριών για την εμπειρία της διδασκαλίας καθεαυτής). Στην έρευνα επιδιώχθηκε η αποτίμηση όψεων και συντελεστών του προγράμματος και ειδικότερα ο βαθμός ικανοποίησης των φοιτητών/τριών από: α) την εργαστηριακή άσκηση στο πανεπιστήμιο («Φροντιστήριο») και β) την υποστήριξη, συνεργασία και βοήθεια που είχαν στη φάση της

διεξαγωγής των διδασκαλιών τους από τους επόπτες-καθηγητές, τους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς και τους εκπαιδευτικούς των σχολείων υποδοχής. Η ανάλυση και εξέταση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι οι φοιτητές/τριες εμφανίζονται σε γενικές γραμμές ικανοποιημένοι από την οργάνωση και λειτουργία του προγράμματος, τους συντελεστές του και τις αλλαγές που επιχειρούνται το τελευταίο διάστημα, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν οι κριτικές αναφορές σε επιμέρους τομείς. Οι αναφορές αυτές, έστω και σε μικρά ποσοστά, είναι πολύτιμες για τους επόπτες της πρακτικής άσκησης, και για το λόγο αυτό η επιχειρούμενη προσπάθεια αναμόρφωσης του προγράμματος θα πρέπει να τις συνεκτιμήσει, έτσι ώστε να επιτευχθεί η βελτίωση του προγράμματος και ενδεχομένως η προθυμότερη σύμπραξη των φοιτητών/τριών.

Βιβλιογραφία

- Αυγητίδου Σ., «Σύνδεση θεωρίας και πράξης στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών», *Μακεδόν* 4, 1997-1998, σελ. 101-114.
- Bluemel K. and Boeck St. (hrsg.), *Schulpraktikum. Neue Wege in der Lehrerbildung* (Σχολική πρακτική άσκηση. Νέες κατευθύνσεις στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών), Literas, Universitaetsverlag, Wien, 1988.
- Brinkmann G., «Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών: Τάσεις στην Ευρώπη», μτφρ. Π.Δ. Ξωχέλλης, Α. Κεσίδου, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 24, 1996, σελ. 29-37.
- Buchberger F. and Buchberger I., «Aktuelle Entwicklungslinien von Lehrerbildung in Europa (Επίκαιρες κατευθύνσεις στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στην Ευρώπη), in M. Sertl and B. Falkinger (eds), *Lehrerinnenbildung in Bewegung? Zur Reform der pädagogischen Akademien*, Verein der Förderer der Schulhefte, Wien, 2002, σελ. 9-30.
- Hascher T., Coccard Y., Moser P., «Forget about theory-practice is all? Student teacher's learning in practicum», *Teachers and Teaching: Theory and practice* 10 (6), 2004, σελ. 623-637.
- Hastings W., «Emotions and the practicum: the cooperating teachers' perspective», *Teachers and Teaching: Theory and practice* 10 (2), 2004, σελ. 135-147.
- Θεοδώρου Δ., *Η πρακτική άσκηση στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 1998.

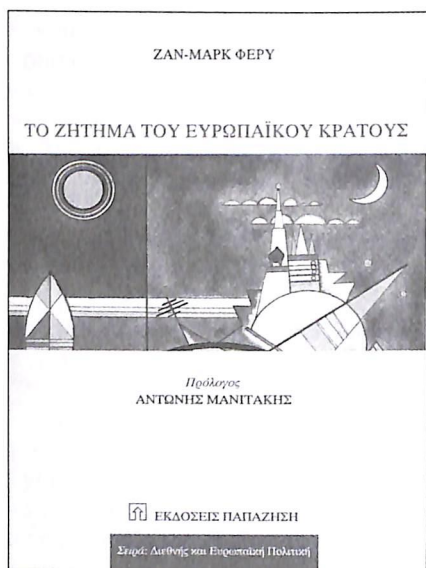
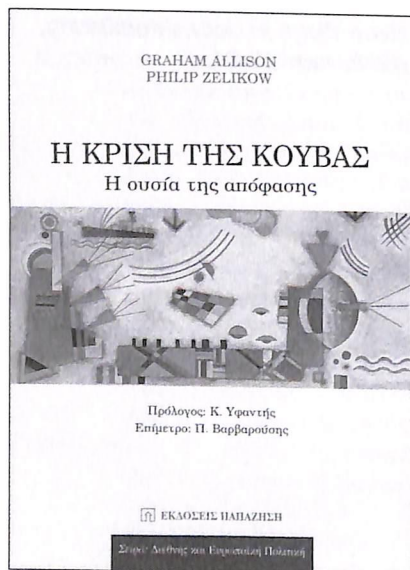
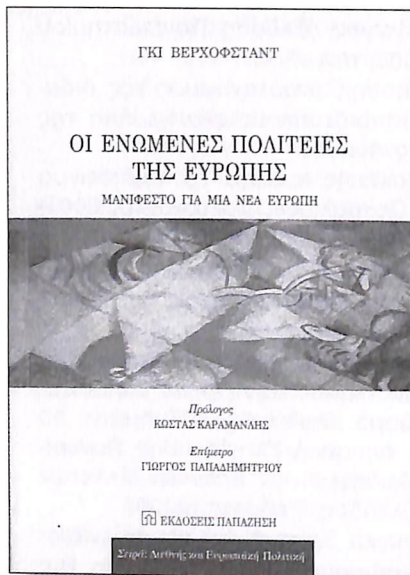
- Κακανά Δ.-Μ., «Το πρόγραμμα πρακτικής άσκησης του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης: Αξιολόγηση των πεπραγμένων από τους φοιτητές και τις φοιτήτριες», στο Α. Κυρίδης, Ε. Σιβροπούλου και Θ. Κασκάλης (επιμ. έκδ.), *Πρακτικά συμποσίου Η οργάνωση της πρακτικής άσκησης στα Παιδαγωγικά Τμήματα Νηπιαγωγών*, Ηλεκτρονική έκδοση (σε CD) του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2005, σελ. 21.
- Κακανά Δ.-Μ., Χατζοπούλου Κ., «Πρακτική άσκηση φοιτητών - φοιτητριών μέσω προσομοιωτικού τύπου διδασκαλίας», στο Ν. Ζούκης και Θ. Μητάκος (επιμ. έκδ.), *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου για την Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*, 2003, σελ. 7. Ανασύρθηκε από τη http://www.pee.gr/enimerosi_27.11.03/sin_ath/th_en_viii/Kakana_chatzopoulou.htm.
- Καλαϊτζοπούλου Μ., *Ο Εκπαιδευτικός ως Στοχαζόμενος Επαγγελματίας*, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 2001.
- Κανάκης Ι.Ν., «Οι Γνώμες των Φοιτητών του Π.Τ.Δ.Ε. Κρήτης για την Οργάνωση της Σχολικής Πρακτικής», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 24, 1996, σελ. 201-233.
- Korthagen F., Loughran J., Lunnenberg M., «Teaching teachers - studies into the expertise of teacher educators: An introduction to this theme issue», *Teaching and Teacher Education* 21 (2), 2005, σελ. 107-115.
- Κυρίδης Α., Παλαιολόγου Ν., Αναστασιάδου Σ., «Η Πρακτική Άσκηση στα προγράμματα αρχικής κατάρτισης των υποψήφιων εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: Ερευνητικά δεδομένα για τις απόψεις φοιτητών Παιδαγωγικών Τμημάτων σχετικά με την πρακτική τους άσκηση», *Επιστήμες της Αγωγής* 1, 2005, σελ. 127-144.
- Moser P., Hascher T., *Lernen im Praktikum: Projektbericht (Η μάθηση στην πρακτική άσκηση: Έκθεση ερευνητικού προγράμματος)*, Universitaet Bern, Bern, 2000.
- Μπότσογλου Κ., «Από τη θεωρία στην πράξη: Κρίσεις, διαπιστώσεις και προσδοκίες των φοιτητών των παιδαγωγικών τμημάτων προσχολικής εκπαίδευσης μελέτη μιας περίπτωσης», *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού* 5, 2003, σελ. 71-87.
- Μπουζάκης Σ., 1993, «Η επιστημονική και επαγγελματική «ταυτότητα» των πτυχιούχων Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου, μία εμπειρική - συγκριτική προσέγγιση», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 18, 2003, σελ. 127-161.
- Ντολιοπούλου Ε., *Απόψεις μελλοντικών εκπαιδευτικών για την πρακτική τους άσκηση: η περίπτωση του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 2002. Ανασύρθηκε από την http://www.pee.gr/e_athena/sin_ath.htm.
- Ξωχέλλης Π., «Γενική θεώρηση της εκπαίδευσης των Ελλήνων εκπαιδευ-

- τικών», στο Δ. Θωίδης και Σ. Ηλιάδου-Τάχου (επιμ. έκδ.), *Μανόλης Σαρρής: Ψυχολόγος - Παιδαγωγός*, Έκδοση Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2005, σελ. 7-13.
- Πούλου Μ., Χανιωτάκης Ν. (υπό δημοσίευση), *Αναστοχασμός της διδακτικής πράξης από υποψήφιους εκπαιδευτικούς στα πλαίσια της πρακτικής άσκησης. Επιστήμες της Αγωγής*.
- Πυργιωτάκης Γ., «Σχέση θεωρίας και διδακτικής πράξης. Το παράδειγμα του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας», *Μακεδόν* 9, 2001-2002, σελ. 313-329.
- Schon D.A., *Educating the Reflective Practitioner: Towards a New Design for Teaching and Learning in the Profession*, Jossey Bass, San Francisco, 1987.
- Χανιωτάκης Ν. (υπό δημοσίευση), *Η σχολική πρακτική από τη σκοπιά των σχολείων υποδοχής*, Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου, Εκπαίδευση και Κοινωνία στο σύγχρονο κόσμο. Παιδαγωγικά Τμήματα: 20 χρόνια μετά. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτική Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης και Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών-Μελετών της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, Ρέθυμνο, 2005.
- Wildner P., «Das Theorie - Praxis-Problem im Spiegel der neuen Lehrerbildung (Το πρόβλημα θεωρίας-πράξης υπό το πρίσμα της σύγχρονης εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών)», in Bluemel K. and Boeck St. (hrsg.), *Schulpraktikum. Neue Wege in der Lehrerbildung*, Literas, Universitaetsverlag, Wien, 1988, σελ. 55-64.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διεύθυνση Σειράς: Σωτήρης Ντάλης

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Ανακατασκευή της σχολικής γνώσης: προς μια «παιδαγωγική της διαφοράς και της περατότητας»

Γιάννης Πεχτελίδης*

Περίληψη

Η σχολική γνώση και πρακτική κατέχει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης συγκεκριμένων υποκειμενικοτήτων και μορφών κοινωνικής ζωής. Υπό αυτό το πρίσμα, στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η ανάδειξη των πρακτικών πολιτικής θέσπισης της παιδαγωγικής διαδικασίας και υποστηρίζεται ότι, η θεμελίωση της ισχύουσας σχολικής γνώσης και πρακτικής στον «ορθό λόγο» οδηγεί στην αντικειμενικοποίησή της και κατ' επέκταση σε μια αντικειμενικοποίηση των παιδαγωγικών ταυτοτήτων. Επίσης, αντλώντας από τη θεωρία της «δημοκρατικής εμπειρίας» των E. Laclau και C. Mouffe, προτείνεται μια εναλλακτική παιδαγωγική πρόταση, η οποία προωθεί τον πλουραλισμό και αναγνωρίζει διαρκώς την περατή της φύση. Η πρόταση αυτή απορρέει από έναν προβληματισμό σχετικά με την ανάγκη ανακατασκευής της σχολικής γνώσης και πρακτικής για τη συγκρότηση δημοκρατικών ατομικοτήτων που θα διασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των δημοκρατικών θεσμών.

Εισαγωγή

Η επίσημη εκπαιδευτική ρητορική έχει ως στόχο να δικαιολογήσει, να νομιμοποιήσει και να θεμελιώσει την ισχύουσα σχολική γνώση και παιδαγωγική πρακτική σε μια οικουμενική και ορθολο-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης του Τ.Ε.Α.Π.Η. του Πανεπιστημίου Αθηνών.

γική βάση. Συγκεκριμένα, διαμορφώνεται ένας φιλελεύθερος λόγος περί αγωγής γύρω από καθολικές κατηγορίες όπως είναι η «κοινή ανθρώπινη φύση», το «καθολικό πρότυπο ορθολογικότητας», το «έλλογο αυτόνομο άτομο», προκειμένου να υποστηριχθεί ότι η σχολική εκπαίδευση θα πρέπει να παίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση όλων των παραπάνω κατηγοριών, οι οποίες εμπιρεύονται στην κατηγορία του «δημοκρατικού πολίτη»¹. Στο πλαίσιο αυτού του λόγου υποστηρίζεται ότι, η ισχύουσα σχολική γνώση και παιδαγωγική πρακτική είναι προϊόν ορθολογικής συναίνεσης, πέρα από εξουσία και ανταγωνισμό και άρα ότι συνιστά μια ουδέτερη και αντικειμενική διαδικασία «εκδημοκρατισμού» και «εκπολιτισμού» των νεαρών ατόμων. Η παιδαγωγική αυτή διαδικασία προτείνεται, λοιπόν, ως η βέλτιστη και η πλέον ορθολογική επιλογή για την καθοδήγηση, μόρφωση, ολοκλήρωση και, εν τέλει, χειραφέτηση του «ατόμου» και κατ' επέκταση της «κοινωνίας». Υπό αυτήν την έννοια, αφενός, αποσιωπάται η ηγεμονική και ενδεχομενική φύση αυτής της διαδικασίας, ότι δηλαδή είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας πολιτικής θέσπισης, αφετέρου, παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικές γνωστικές πρακτικές εγγράφονται σε ιστορικά καθορισμένους «σχηματισμούς λόγου» ή γνωστικούς κλάδους (disciplines) και (ανα)παράγουν συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας και κοινωνικής ζωής.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσω να καταδείξω τους μηχανισμούς της εξουσίας που διέπουν τον εκπαιδευτικό θεσμό, οι οποίοι αποσιωπούνται μέσα από την υποστασιοποίηση της γνώσης, καθώς και να τεκμηριώσω την άποψη ότι, η θεμελίωση της παιδαγωγικής διαδικασίας στον «ορθό λόγο» και κατ' επέκταση η «αντικειμενικοποίησή» της οδηγεί σε μια εσχατολογική και ολοκληρωτική αντίληψη των σκοπών της εκπαίδευσης των νεαρών ατόμων που έχει ως αποτέλεσμα την άρνηση της δημοκρατικής της διάστασης. Επιπλέον, θα επιχειρήσω να καταδείξω το ανυπόστατο του ισχυρισμού για τη δυνατότητα διαχωρισμού της παιδαγωγικής διαδικασίας από τα διάφορα πολιτισμικά και ιδεολογικά περιεχόμενα και την εξασφάλιση της ουδετερότητάς της απέναντι σε κάθε είδους πλουραλισμό. Στη συνέχεια θα υποστηρίξω ότι, η ορθολογιστική θεμελίωση της κυρίαρχης σχολικής τάξης πραγμάτων σχετίζεται με την ανάπτυξη των εννοιών του «ιδανικού μαθητή» και του «δημοκρατικού πολίτη» οι οποίες συνδέονται με τις μετατοπίσεις στο πώς γίνεται αντιληπτή η νεώτερη έννοια του «ατόμου». Σ' αυτό το πλαίσιο, θα τονιστεί ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος στην παραγωγή

του εθνικού πολίτη και θα αναδειχθούν τα ιδιαίτερα ποιοτικά του χαρακτηριστικά. Τέλος, θα επιχειρήσω να διατυπώσω μια εναλλακτική παιδαγωγική πρόταση που συνίσταται σε μια συνεχή και δίχως τέλος (ανα)κατασκευή ποικίλων γνωστικών περιεχομένων και πρακτικών, που αναδεικνύει και διατηρεί τις διαφορές και αναγνωρίζει διαρκώς τα όριά της, βασιζόμενος στη θεωρητική πρόταση για μια «δημοκρατική εμπειρία» των E. Laclau και C. Mouffe. Υπό αυτή τη σκοπιά και σε συνδυασμό με τις θέσεις του Foucault, θα υποστηριχθεί ο ανεκρίζωτος χαρακτήρας της εξουσίας και του κοινωνικού ανταγωνισμού στο εκπαιδευτικό πεδίο και θα τονιστεί η ανάγκη για τη συγκρότηση μορφών υποκειμενικότητας που θα διασφαλίζουν τη λειτουργικότητα των δημοκρατικών θεσμών. Η εναλλακτική αυτή παιδαγωγική θεμελιώνεται στην αμφισβήτηση του φιλελεύθερου οντολογικού ατομικισμού και στην προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παιδαγωγική εσχατολογία και ολοκληρωτισμός: ορθολογισμός αντί πολιτικής

Σύμφωνα με τη γενική εκπαιδευτική νομοθεσία και τις συνταγματικές διακηρύξεις όλα τα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες έναντι της παιδείας και τίθεται ρητά ως στόχος η καλλιέργεια των μελλοντικών ελεύθερων, ολοκληρωμένων και ίσων δημοκρατικών πολιτών αυτής της κοινωνίας. Η κεντρική λειτουργία του σχολείου, επομένως, είναι πολιτικής τάξης, αφού στοχεύει στη διαμόρφωση του πολιτικού προσώπου της σύγχρονης εποχής. Αν και δεν έχω αμφιβολία ότι τα σχολεία θα πρέπει να προωθούν την έννοια του δημοκρατικού πολίτη, αυτή η «λειτουργία» μπορεί να αποκτήσει έναν ολοκληρωτικό χαρακτήρα. Αυτό γίνεται σαφές στο πλαίσιο του ισχύοντος φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου στο βαθμό που ένας συγκεκριμένος περιορισμένος ιστορικός δρων, όπως είναι η ηγεμονική δύναμη που ελέγχει το κοινωνικο-πολιτικό πεδίο, παύει να μιλάει μέσα από τη δική του περιορισμένη θέση και ισχυρίζεται ότι η θέση του είναι η θέση του καθολικού. Η συγκεκριμένη ηγεμονική δύναμη δρα εν ονόματι ολοκλήρης της κοινότητας και, ως εκ τούτου, ακυρώνει τη δημοκρατία, εφόσον ένας περιορισμένος κοινωνικός δρων «ενσαρκώνει» την καθολικότητα αποκλείοντας κάθε άλλη δυνατότητα². Η ενσάρκωση αυτή φιλοδοξεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο καθο-

λικό ιδεώδες του «πολίτη» και στην ιδιαιτερότητα του «ατόμου» με ένα μόνιμο και μη αναστρέψιμο τρόπο. Υπό αυτή τη σκοπιά, η ηγεμονική δύναμη τείνει να λειτουργεί ως ένα «Παντογνώστικό-Παντοδύναμο» υποκείμενο που διατάσσει το εκπαιδευτικό, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πεδίο με έναν μη αναστρέψιμο τρόπο φιλοδοξώντας να ελέγξει το θεμέλιο της παιδείας και της κοινωνίας.

Αναγνωρίζεται, λοιπόν, η ύπαρξη ενός χάσματος ανάμεσα στα νεαρά άτομα και στα ιστορικά τους συμφέροντα, τα οποία υποτίθεται ότι ενσαρκώνει το κράτος και ειδικότερα ο εκπαιδευτικός θεσμός ο οποίος «οφείλει» να βοηθήσει τα νεαρά άτομα να βελτιώσουν την «εγγενή» ορθολογική τους φύση και να ολοκληρώσουν την προσωπικότητά τους κατακτώντας σταδιακά το «αντικειμενικό νόημα» και κατά συνέπεια την ορθολογική τους αυτονομία, η οποία ενσαρκώνεται από τον «πολίτη». Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, επιχειρείται μια πλήρης αναπαράσταση της γνωστικής διαδικασίας «χειραφέτησης» του ατόμου διαμέσου της υπαγωγής της ολότητας του πραγματικού σε ένα υποστασιοποιημένο ενοποιημένο σύστημα κατηγοριών, φορέας του οποίου υποτίθεται ότι είναι ο εκπαιδευτικός θεσμός. Απόρροια αυτής της «πλήρους» αναπαράστασης της γνωστικής διαδικασίας είναι η ιδέα μιας αναγκαίας ακολουθίας γεγονότων, δηλαδή η ιδέα μιας αναγκαίας «λογικής» της σχολικής εκπαίδευσης στην οποία υπάγονται υποχρεωτικά για μεγάλο χρονικό διάστημα τα νεαρά άτομα προκειμένου να ανακαλύψουν και να κατακτήσουν τις αναγκαίες γνώσεις για την «αλήθεια» του κόσμου και τη «συνείδηση» (και άρα τον διακριτό ορθολογικό «εαυτό» τους) που ήδη δυνάμει φέρουν. Η εσχατολογία αυτών των υποθέσεων είναι φανερή, εφόσον ο στόχος τους είναι η ολοκλήρωση της προσωπικότητας των ατόμων και ο ομαλός μετασχηματισμός τους σε πολίτες που θα διασφαλίζουν την διατήρηση μιας αρμονικής, δηλαδή χωρίς εντάσεις και ανταγωνισμούς, ορθολογικής, καθολικής, πολιτικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων³.

Με βάση αυτή την σκοπιά, το νεαρό άτομο πρέπει να γίνει «πολίτης» ακολουθώντας μια «αναγκαία ακολουθία» σταδίων, δοκιμασιών και γεγονότων κατά τη διάρκεια της σχολικής του εκπαίδευσης. Η «αναγκαία» αυτή ακολουθία υποτίθεται ότι απορρέει αλλά και καταλήγει σε ένα απώτερο θεμέλιο του πραγματικού που δεν είναι άλλο από τον «ορθό λόγο», ο οποίος θεωρείται ως μια συνείδηση που είναι ήδη συγκροτημένη, ως η αντικειμενική και ανιδιοτελής γνώση που δίνει τη δυνατότητα της ορθολογικής

επιλογής και βούλησης να ενεργούμε ανάλογα. Το περιεχόμενο ή το «είναι» της συνείδησης συνιστά την απώτερη πραγματικότητα του ατόμου και παραμένει «πάντοτε εκεί», περιμένοντας να αποκαλυφθεί. Εκείνο που διακυβεύεται σύμφωνα μ' αυτήν την αντίληψη δεν είναι η κατασκευή της πραγματικότητας, αλλά η υποτιθέμενη ορθή κατανόησή της από το νεαρό άτομο με τη βοήθεια του κράτους ή του εκπαιδευτικού θεσμού, εφόσον αυτός θεωρείται ως η ενσάρκωση του «ορθού λόγου». Στο ίδιο πλαίσιο, η ανορθολογικότητα της κοινωνίας και του ατόμου υποτίθεται ότι είναι απλώς επιφανειακή και προσωρινή, αφού πίσω από τη φαινομενικότητά της κρύβεται μια βαθύτερη ορθολογικότητα. Υπό αυτή την έννοια, η κλιμακούμενη εκπαίδευση των νεαρών ατόμων και η πνευματική πρόοδός τους ταυτίζεται με την ανακάλυψη όλο και βαθύτερων στρωμάτων αντικειμενικότητας, ενώ η ίδια η αντικειμενικότητα δεν αμφισβητείται σχεδόν ποτέ. Στην ίδια βάση υποστηρίζεται ότι, τα κριτήρια επιλογής της σχολικής γνώσης και των παιδαγωγικών πρακτικών είναι ορθολογικά και έχουν καθολική ισχύ, αφού απορρέουν από το «αντικειμενικό» περιεχόμενο του πολιτισμού και της πολιτικής. Η επίκληση, όμως, της ορθολογικότητας και της αντικειμενικότητας της παιδαγωγικής γνωστικής διαδικασίας συγκαλύπτει την πολιτική της φύση και αποκρύπτει τις διαχωριστικές γραμμές, τους ανταγωνισμούς και τους αποκλεισμούς που τη χαρακτηρίζουν, αξιώνοντας ιδεολογική ουδετερότητα⁴. Οι παιδαγωγικές διαδικασίες και οι κανόνες που τις διέπουν εμπεριέχουν ηθικές δεσμεύσεις με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Τους κανόνες αυτούς τους θέτει, κυρίως, η ηγεμονική δύναμη του κοινωνικο-πολιτικού και παιδαγωγικού πεδίου, η οποία στην προκειμένη περίπτωση υπάγει υποχρεωτικά τα παιδιά σ' αυτούς και τα εξαναγκάζει να αποδεχθούν την «ορθή» ερμηνεία τους. Οι κανόνες αυτοί υποτίθεται ότι είναι απόρροια ορθολογικής συναίνεσης ανάμεσα σε ελεύθερα και ίσα άτομα και ομάδες που έχουν την ικανότητα να επιλέγουν ορθά. Οι κανόνες όμως, κατά τον Wittgenstein⁵, αποτελούν περιληπτική απόδοση συγκεκριμένων πρακτικών και είναι αδιαχώριστοι από ιδιαίτερες μορφές κοινωνικής ζωής. Η επιλογή των κανόνων γίνονται στη βάση αξιών, αντιλήψεων και συμφερόντων, γεγονός που συνεπάγεται την άσκηση μιας ορισμένης μορφής εξουσίας και αποκλεισμούς. Επομένως, ένας διαχωρισμός μεταξύ της παιδαγωγικής διαδικασίας και της ουσίας ή του περιεχομένου είναι αστήριχτος και, ως εκ τούτου, είναι αδύνατη η διασφάλιση της ουδετερότητάς της. Το όριο, λοιπόν, που χαράσσεται στη βάση της υποτιθέμενης «ορθολογικής

συναίνεσης» ανάμεσα στο έγκυρο και μη έγκυρο σχολικό «Αναλυτικό Πρόγραμμα» είναι πολιτικό γι' αυτό θα πρέπει να παραμένει ανοιχτό σε αμφισβήτηση⁶. Η παρουσίαση αυτού του ορίου ως επιταγή του «ορθού λόγου» σημαίνει ότι αντιμετωπίζουμε ως δεδομένο ό,τι θα έπρεπε να θεωρείται ως ενδεχομενική προσωρινή ηγεμονική συνάρθρωση μέσα σ' ένα ιδιαίτερο σύστημα ένταξης και αποκλεισμού. Η ουσιοκρατική αυτή στάση έχει ως αποτέλεσμα την αντικειμενικοποίηση της ταυτότητας του «μαθητή» και του «πολίτη», λόγω του περιορισμού της σε μια από τις πολλές δυνατές μορφές της. Υπό αυτήν την έννοια, οι μαθητές συχνά ταξινομούνται ιεραρχικά είτε ως ορθολογικοί, εφόσον συναινούν και συμμετέχουν ενεργά στη σχολική εκπαιδευτική διαδικασία, τα γνωστικά περιεχόμενα και οι πρακτικές της οποίας είναι καθορισμένα και τυποποιημένα εκ των προτέρων, είτε ως ανορθολογικοί στο βαθμό που απορρίπτουν και αντιστέκονται στις διάφορες όψεις της εκπαίδευσής τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι αντιδράσεις των μαθητών, συνήθως, αιτιολογούνται από τους φορείς του εκπαιδευτικού θεσμού ως σύμπτωμα μιας ατομικής και οικογενειακής παθολογίας και παθογένειας και όχι ως αποτέλεσμα της άσκησης μιας συγκεκριμένης μορφής εξουσίας πάνω τους⁷. Στη βάση αυτής της αντίληψης, οι μαθητές που δεν συμμορφώνονται με τους παιδαγωγικούς κανόνες υφίστανται κυρώσεις τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα, δηλαδή αποκλείονται, στιγματίζονται, περιθωριοποιούνται και μειώνονται οι ευκαιρίες τους για μια επιτυχημένη σχολική και επαγγελματική σταδιοδρομία. Η άκαμπτη ιεραρχική ταξινόμηση των παιδιών αποκλειστικά με βάση την «ορθή» ή «λανθασμένη» χρήση του αντικειμενικοποιημένου σχολικού λόγου συγκαλύπτει τους κοινωνικούς παράγοντες όπως είναι το φύλο, η ταξική προέλευση, η εθνότητα, κ.λπ., που τα διαφοροποιούν μεταξύ τους και τα τοποθετούν σε άνισες θέσεις στο πλαίσιο των σχολικών σχέσεων εξουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο κοινωνικός ανταγωνισμός που παράγεται στο εσωτερικό του σχολικού πεδίου μετατοπίζεται ιδεολογικά στη σχέση αυτού του πεδίου με ένα «ανορθολογικό καταστατικό εξωτερικό» (constitutive outside)⁸. Η συγκρότηση θεσμικά αποδεκτών «ορθολογικών» μαθητικών ταυτοτήτων συνδέεται άρρηκτα με την ιδεολογική παραγωγή «ανορθολογικών», «μη-φυσιολογικών» ταυτοτήτων, κυρίως μέσω του στιγματισμού, της περιθωριοποίησης και της εξάλειψης εναλλακτικών θέσεων του υποκειμένου «μαθητής/τρια». Ο ηθικός χαρακτηρισμός των μαθητών που δεν συμμορφώνονται και δεν επιτελούν με επιτυχία τις «ορθολογικές» θεσμικές επιταγές ως «α-

νορθολογικών» έχει ως συνέπεια την οροθέτηση μιας εκτοπισμένης επικράτειας μη αποδεκτών, μη αναγνωρίσιμων και άρα επικίνδυνων κοινωνικών ταυτοτήτων για την κυρίαρχη θεσμική «ορθολογική» παιδαγωγική τάξη πραγμάτων. Ωστόσο, αυτός ο τόπος του «ανορθολογικού» δεν βρίσκεται απλά σε μια σχέση αντίθεσης με τον τόπο ή την επικράτεια των «ορθολογικών» ταυτοτήτων, αλλά στοιχειώνει την επικράτεια του «φυσιολογικού» και συνιστά αναγκαίο όρο αλλά και απειλή ταυτόχρονα για την ύπαρξή του. Με αυτήν την έννοια, η εκπαιδευτική «ορθολογική» γνωστική και κοινωνική τάξη πραγμάτων αυτοεπιβεβαιώνεται στο βαθμό που καταπιέζει ένα «ανορθολογικό καταστατικό εξωτερικό» που την αρνείται και την απειλεί. Αυτό όμως σημαίνει ότι η συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων δεν επιτυγχάνει ποτέ να συγκροτήσει τον εαυτό της ως αντικειμενική τάξη (αντικειμενική με την έννοια της πλήρους συγκρότησης του «είναι» της). Για να το θέσω πιο αναλυτικά, η ισχύουσα εκπαιδευτική διαδικασία στοχεύει σε μια καθορισμένη κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ομογενοποίηση, αλλά δεν τα καταφέρνει, γιατί οι εκπαιδευτικές πρακτικές στο βαθμό που καταπιέζουν, εξαναγκάζουν, επιτηρούν αδιάκοπα και ταξινομούν ιεραρχικά τα παιδιά στη βάση υποστασιοποιημένων ηθικών εννοιολογικών διπόλων όπως «καλός-κακός μαθητής», πολλαπλασιάζουν τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές και άρα και τις αντιστάσεις, οι οποίες εξαρθρώνουν ως ένα βαθμό την κυρίαρχη σχολική κουλτούρα. Κατά συνέπεια διευρύνεται το χάσμα ανάμεσα στους συγκεκριμένους δρώντες (τα νεαρά άτομα) και την υποτιθέμενη ιστορική καθολική αποστολή τους. Υπό αυτές τις συνθήκες, η «λογική» της ενσάρκωσης από τον εκπαιδευτικό θεσμό του καθολικού στόχου της ορθολογικής συγκρότησης και χειραφέτησης του ατόμου χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο για να καταστεί η εκπαιδευτική πρακτική συμβατή με τη φιλελεύθερη εκκοσμικευμένη παιδαγωγική εσχατολογία.

Η στιγμή, επομένως, της αποτυχίας της σχολικής εκπαιδευτικής δομής προκαλεί τον κοινωνικό ανταγωνισμό, ο οποίος συνιστά το πραγματικό απειλητικό καταστατικό εξωτερικό του κυρίαρχου παιδαγωγικού λόγου. Η ριζική ενδεχομενικότητα του παιδαγωγικού πεδίου αποκαλύπτεται στην εμπειρία του ανταγωνισμού διαφορετικών ερμηνειών και μορφών κοινωνικής ζωής, οι οποίες εισάγουν αμφιβολίες και αμφισημίες γύρω από το γνωστικό περιεχόμενο των παιδαγωγικών πρακτικών και ο εκπαιδευτικός θεσμός αποκαλύπτεται σε μεγάλο βαθμό όχι ως αντικειμενική και αρμονική τάξη αλλά ως ένα σύνολο αντιθετικών δυνάμεων που

δεν υπακούν σε οποιαδήποτε ενοποιητική λογική. Συνεπώς, το περιεχόμενο της παιδαγωγικής διαδικασίας είναι ριζικά ιστορικό και η «αντικειμενικότητα» του αποτελεί πολιτική κατασκευή. Αν η διαδικασία αυτή ήταν αντικειμενική τότε η αρνητικότητα δεν θα είχε θέση σ' αυτή και άρα δεν θα ήταν δυνατή η παραγωγή θεωρίας, καθώς και η δημοκρατική αμφισβήτηση. Επιπλέον, αν η παιδαγωγική διαδικασία θεμελιωνόταν σε μια απώτερη ορθολογική αντικειμενικότητα, τότε αυτή η διαδικασία θα ήταν ουσιαστικά επαναληπτική, ως η ανάπτυξη ενός πράγματος που ήταν παρόν από την αρχή. Υπό αυτήν την σκοπιά, η συνάρθρωση στοιχείων (γνώσεις, πρακτικές, αντικείμενα) γύρω από συγκεκριμένες κοινωνικές διατάξεις και παιδαγωγικά θέματα είναι το πρωταρχικό οντολογικό επίπεδο της συγκρότησης της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, το οποίο δεν προκαθορίζεται από κάποια αναγκαιότητα, αλλά συνδέεται ουσιαστικά με συγκεκριμένους κοινωνικούς αγώνες. Ως εκ τούτου, η ενδεχομενικότητα διαπερνά κάθε γνωστική πρακτική και παιδαγωγική ταυτότητα και επομένως καμία «αντικειμενικότητα» δεν συνιστά «αρχή»⁹.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, οι εκπαιδευτικές γνωστικές πρακτικές και οι μορφές υποκειμενικότητας που αυτές παράγουν θεωρούνται ως τα σχετικά παγιωμένα αποτελέσματα πολιτικών παρεμβάσεων. Το πολιτικό γίνεται αντιληπτό ως οι πράξεις μιας αρχικής θέσμησης της παιδαγωγικής, ενώ η παιδαγωγική ως ένα σύνολο παγιωμένων πρακτικών, οι οποίες αποκρύπτουν τα ίχνη της πολιτικής τους θέσμησης¹⁰. Όπως ήδη έχω πει, ο κυρίαρχος κοινωνικο-πολιτικός λόγος προσπάθησε να θεμελιώσει τη σχολική γνώση και εκπαιδευτική διαδικασία σε μια απόλυτη αρχή ορθολογικότητας που θα εξηγούσε κάθε επιμέρους διαδικασία, και ανήγαγε κάθε πολιτική παρέμβαση σε μια έκφραση του «ορθού λόγου», μέσω της οποίας λειτουργούν οι αναγκαίοι νόμοι του. Έτσι, λοιπόν, το πολιτικό υποβιβάστηκε σε υποσύστημα εντός του κοινωνικού και το ατομικό τέθηκε πριν το πολιτικό (π.χ. ελεύθερα και ίσα άτομα διαβουλεύονται αμερόληπτα και καταλήγουν συναινετικά σε λογικές αποφάσεις). Υπό αυτή την έννοια, ένας από τους στόχους της έρευνας στο εκπαιδευτικό πεδίο θα πρέπει να είναι το ξεσκέπασμα της αρχικής θέσμησης του γνωστικού συγκροτήματος του Αναλυτικού Προγράμματος και γενικά της εκπαιδευτικής πραγματικότητας μέσω της ανάδειξης του ενδεχομενικού χαρακτήρα αυτής της συνάρθρωσης ως ένα σύστημα διαφορών.

Ο «ιδανικός μαθητής», ο «πολίτης», το «άτομο»

Η αποδοχή της άποψης ότι η ισχύουσα παιδαγωγική διαδικασία, η σχολική γνώση και οι αξιολογήσεις-ιεραρχικές ταξινομήσεις των μαθητών, απορρέουν από μια ορθολογική και αντικειμενική σχολική τάξη πραγμάτων, πέρα από το ότι συνδέεται με την αποσιώπηση και την παραγνώριση της πολιτικής τους θέσπισης, σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό και με την κυριαρχία ενός φιλελεύθερου λόγου, ο οποίος δομείται γύρω από την υποστασιοποιημένη νεωτερική έννοια του «ατόμου». Στο πλαίσιο του φιλελεύθερου λόγου υποστηρίζεται το πρότυπο μιας κοινωνίας που συστατικά της στοιχεία είναι τα άτομα. Η κοινωνία αναπαρίσταται ως μια συμβολική ένωση μεμονωμένων νομικών προσώπων που προσπαθούν να ικανοποιήσουν τα τρέχοντα συμφέροντα και τους στόχους τους αντλώντας τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια. Η αναπαράσταση του μοναδικού, ιδιαίτερου, αλλά καθολικού ατόμου είναι προϊόν και κληροδοτήμα της ευρωπαϊκής σκέψης του «διαφωτισμού»¹¹. Με την ανάπτυξη των νεώτερων εθνών-κρατών το «άτομο» σταδιακά αναπαρίσταται ως μια αφηρημένη μονάδα και όχι τόσο ως μέλος μιας κοινωνικής ομάδας¹². Το άτομο, αποκομμένο από τον κοινωνικό περίγυρο στον οποίο είναι τοποθετημένο, γίνεται αντιληπτό ως η στοιχειώδης κοινωνική μονάδα στην οποία εντοπίζονται και πραγματώνονται η ελευθερία και η ορθολογικότητα¹³. Η φύση του ατόμου θεωρείται ως «καλή-θετική» ή τουλάχιστον εύπλαστη και το άτομο θεωρείται ως ο αποκλειστικός παραγωγός των πεποιθήσεων, απόψεων, στάσεων, συμπεριφορών και συνηθειών του. Ο «εγγενής» ορθολογισμός του ατόμου αποτελεί την πραγματική βάση για τη ρύθμιση των κοινωνικών του σχέσεων. Η αυξανόμενη και συσσωρευόμενη γνώση του για τον κόσμο θεωρείται καθοριστική για την κοινωνική και ατομική εξέλιξη, η οποία γίνεται αντιληπτή ως γραμμική και προοδευτική. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, οι μαθητές θεωρείται ότι είναι από τη φύση τους ξεχωριστά, αυτόνομα, ορθολογικά άτομα που έχουν τη δυνατότητα της κρίσης και της επιλογής. Από αυτή τη σκοπιά, την υποστασιοποίηση της έννοιας του «ατόμου» ακολουθεί η υποστασιοποίηση της έννοιας του «ιδανικού μαθητή», η οποία αποσπάται από τα κοινωνικά της θεμέλια και γίνεται αντιληπτή αποκλειστικά σε ατομικό επίπεδο. Σ' αυτή τη βάση, οι μαθητές ως ανεξάρτητα και αυτόνομα άτομα υποτίθεται ότι είναι τυπικά ισότιμοι φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Σύμφωνα με την Κ. Jones¹⁴, μόνο μέσω της παραγκώνησης των ιδιαιτεροτήτων (φύλο,

ταξική και εθνική προέλευση, κ.λπ.) τα άτομα έγιναν ίσα μεταξύ τους. Είναι τα αφηρημένα άτομα που είναι ισότιμοι πολίτες.

Υπό αυτό το πρίσμα, η ανάπτυξη της νεώτερης έννοιας του «πολίτη» και άρα και του «ιδανικού μαθητή» συνδέεται με τις μετατοπίσεις στο πώς γίνεται αντιληπτή η νεώτερη έννοια του «ατόμου». Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι, τα άτομα είναι πολίτες όταν μετέχουν εθελούσια και ορθολογικά σ' ένα «κοινωνικό συμβόλαιο» στο πλαίσιο του οποίου θα μεγιστοποιήσουν το συμφέρον τους¹⁵. Στην ευρωπαϊκή κοινωνική σκέψη συχνά χρησιμοποιείται η έννοια του «κοινωνικού συμβολαίου» προκειμένου να εξηγηθεί η διαμόρφωση του έθνους-κράτους. Η έννοια του πολίτη συνοψίζει τη σχέση ανάμεσα στο άτομο και το εθνικό κράτος¹⁶. Πρόκειται για μια έννοια η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ως μια αρχή της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας. Υπό αυτήν την οπτική, η σχολική εκπαίδευση διαμορφώνεται και αναπτύσσεται ως ένα εθνικό σχέδιο και ως μια κρατική πρακτική προετοιμασίας των νέων ανθρώπων για την ενήλικη ζωή. Αυτή η προετοιμασία περιλαμβάνει τη διαπραγμάτευση με διάφορες μορφές κοινωνικής ζωής και την ομογενοποίησή τους σύμφωνα με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κυρίαρχης έννοιας του πολίτη. Η έννοια αυτή προσδιορίζει τι σημαίνει να είσαι ενήλικος σε ένα πολιτικό σύστημα. Τα σχολεία τυπικά αναμένεται να παράγουν πολίτες στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, εξοικειωμένους με μια κοινή κουλτούρα, κοινή γλώσσα, κοινή ιστορία και με μια συλλογική αντίληψη του μέλλοντος¹⁷. Τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα αναμένεται όχι μόνο να εμψυχήσουν ομοιότητες αλλά και να τις παράγουν. Τα σχολεία επομένως παίζουν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό του τι πρέπει να είναι ο εθνικός πολίτης¹⁸. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο πολίτης είναι μέλος ενός έθνους-κράτους και ως τέτοιος ορίζεται ως ελεύθερο, ηθικό και ισότιμο ον ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις με τα άλλα μέλη του έθνους-κράτους, που σέβεται και υπακούει οικειοθελώς στους νόμους και τις επιταγές της πολιτείας, που ασκεί τα τυπικά δημοκρατικά δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, τα οποία εξασφαλίζουν και επιβεβαιώνουν τη συμμετοχή στα κοινά και την πολιτική εξουσία.

Στην ευρωπαϊκή κοινωνική σκέψη, συνήθως, η έννοια του «πολίτη» κατασκευάζεται ως καθολική, στην πραγματικότητα όμως εμπεριέχει εντάσεις ανάμεσα στο όμοιο και το διαφορετικό, στο κέντρο και το περιθώριο, σε «εμάς» και τους «άλλους». Στην πράξη, ο «πολίτης» και ο «ιδανικός μαθητής», είναι κοινωνικές θέσεις

στις οποίες έχουν διαφορετική πρόσβαση τα μέλη διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων¹⁹. Το να γίνεις «μαθητής» και «πολίτης» σημαίνει να καταλάβεις μια θέση υποκειμένου η οποία φέρει συγκεκριμένα ταξικά, έμφυλα, εθνοτικά, κ.ά. κοινωνικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με την Pateman²⁰, η κυρίαρχη έννοια του πολίτη πάντα ήδη προϋποθέτει ένα «κοινωνικό συμβόλαιο», το οποίο εγγενώς εμπερικλείει μια ανδρική και εθνοκεντρική αντίληψη. Όπως τονίζει και η K. Jones²¹, τα δικαιώματα του πολίτη ουσιαστικά επικεντρώνουν γύρω από τα δικαιώματα των ανδρών και, ως εκ τούτου, λανθασμένα καθολικοποιούν τις ιδιαίτερες πρακτικές μιας ομάδας ανθρώπων. Για την Yuval-Davis²², η έννοια του πολίτη δεν στηρίζεται μόνο σε μια έμφυλη αντίληψη αλλά και σε μια ευρωκεντρική. Αυτό σημαίνει ότι επιλέγονται κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά που εγγράφονται σε συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής ζωής, τα οποία βαθμιαία ουσιοποιούνται και μετατρέπονται σε κανόνα, στη βάση του οποίου αποκλείονται ή περιθωριοποιούνται όλοι όσοι δεν προσαρμόζονται σ' αυτά. Η γέννηση και η ολοκλήρωση του «έλλογου αυτόνομου ατόμου», δηλαδή του «πολίτη», είναι μια διαδικασία που ενέχει την ακύρωση κάθε ιδιαιτερότητας και κοινωνικής διαφοράς που δεν συνάδει με τα ποιοτικά γνωρίσματά του. Με βάση τα πορίσματα ενός μεγάλου αριθμού ερευνών γνωρίζουμε ότι, οι κυρίαρχες ιδιότητες του «ιδανικού μαθητή» και του «πολίτη» ταιριάζουν μ' αυτές του λευκού ευκατάστατου αστού και αρτιμελούς άνδρα μιας ορισμένης εθνικής καταγωγής και θρησκευτικής πίστης²³. Το κυρίαρχο αυτό πρότυπο του πολίτη όπως και η νεώτερη έννοια του έθνους-κράτους αναπτύχθηκαν στη βάση ενός κεντρικού ιδεατού διαχωρισμού ανάμεσα στη «φυσική ανθρώπινη κατάσταση» (state of nature) και την «εκπολιτισμένη» (state of culture), και κατ' επέκταση στηρίχθηκαν στις διπολικές κατηγοριοποιήσεις που ακολούθησαν τον παρράνω βασικό διαχωρισμό, όπως είναι: σώμα-νους, συναίσθημα-λόγος, ανορθολογισμός-ορθολογισμός, συγκεκριμένο-αφηρημένο, εξαρτημένο-ανεξάρτητο, θηλυκό-αρσενικό, γυναίκα-άνδρας, παιδί-ενήλικας, μαύρος-λευκός, κ.λπ.²⁴. Τα αντιθετικά αυτά δίπολα που διατρέχουν τη δυτική σκέψη οροθετούν, αφενός, τη διαφορετική και άνιση πρόσβαση διαφορετικών ομάδων στα καθολικά πολιτικά δικαιώματα, αφετέρου, την εκπαιδευτική διαδικασία που έχει ως στόχο να μετασχηματίσει τα νεαρά άτομα σε πολίτες. Στη βάση αυτού του διπολικού διαχωρισμού εκ προοιμίου οι γυναίκες, τα παιδιά, οι τσιγγάνοι, οι μετανάστες, οι ομοφυλόφιλοι, τα άτομα της εργατικής τάξης, προσδιορίζονται και τοποθετούνται σε υπο-

δεέστερες θέσεις εξάρτησης. Υπό αυτήν την έννοια, τα θηλυκά, εργατικά, παιδικά, μη αρτιμελή σώματα²⁵ υποτίθεται ότι υπολοίπονται του νου και της ορθολογικότητας και υπόκεινται στις παρορμήσεις τους και κατά συνέπεια θέτουν εμπόδια και περιορισμούς στην ανάπτυξη της αντικειμενικής, ορθολογικής και αφηρημένης σκέψης και άρα φέρονται να συνιστούν απειλή τόσο για τα ίδια όσο και την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Με αφετηρία αυτό το σκεπτικό, ο κυρίαρχος λόγος υποστηρίζει ότι, είναι αναγκαία η εκπαίδευση, η πειθαρχηση, η ρύθμιση και η καθοδήγησή τους στο επίπεδο του πολιτισμού, ο οποίος ενσαρκώνεται δυνάμει από τον «ιδανικό μαθητή» και τον «δημοκρατικό πολίτη»²⁶.

Δημοκρατικό παιδαγωγικό φαντασιακό: διαφορά και περατότητα

Στον αντίποδα της ισχύουσας παιδαγωγικής, όπως περιγράφηκε παραπάνω, είναι αναγκαία, κατά τη γνώμη μου, η διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής που θα δίνει έμφαση, αφενός, στην ανάδειξη και διατήρηση των διαφορών (πλουραλισμός), αφετέρου, στην αναγνώριση της περατής, ιστορικής και μη υπερβατικής φύσης των γνωστικών περιεχομένων και πρακτικών που συνιστούν το Αναλυτικό Πρόγραμμα, στη βάση ενός «δημοκρατικού φαντασιακού» όπως προτάθηκε από τους Laclau και Mouffe. Το «φαντασιακό» αυτό συνιστά έναν νοηματικό ορίζοντα συγκρότησης δημοκρατικών θέσεων υποκειμένου (subject positions) και έλκει την καταγωγή του στις αρχές και αξίες της Γαλλικής Επανάστασης²⁷. Υπογραμμίζεται ότι, οι αρχές αυτές δεν αναπαριστούν ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής τάξης που θεμελιώνεται στα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Πολίτη. Οι αρχές αυτές αποκτούν έναν οικουμενικό χαρακτήρα ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι τα δικαιώματα του «ανθρώπου» και του «πολίτη» συλλαμβάνονται ως δικαιώματα μιας αφηρημένης οικουμενικότητας που μπορεί να οδηγηθεί στις πιο διαφορετικές κατευθύνσεις²⁸. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, οι δημοκρατικές μορφές υποκειμενικότητας δεν θεμελιώνονται οριστικά και αμετάκλητα σ' ένα καθορισμένο σύστημα αξιών και κοινωνικής οργάνωσης, αλλά αντλούν και στηρίζουν την ύπαρξή τους στη δυνατότητα αμφισβήτησης και αποδυνάμωσης της αντικειμενικότητας που μπορεί να αποδοθεί σε οποιαδήποτε οργάνωση, ταυτότητα και αξία. Η αποδόμηση των θεμελίων, των αξιών

και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, η ανάδειξη του επισφαλούς, ενδεχομενικού και ηγεμονικού τους χαρακτήρα συνεπάγεται τη διεύρυνση του πεδίου των εξουσιαστικών παιγνίων και κατ' επέκταση του πεδίου της ελευθερίας²⁹. Προϋπόθεση, λοιπόν, της διαμόρφωσης δημοκρατικών μορφών υποκειμενικότητας είναι η απεριόριστη δυνατότητα αμφισβήτησης. Αν προβάλλουμε αυτό το σκεπτικό στο εκπαιδευτικό πεδίο μπορούμε να πούμε ότι, μια παιδαγωγική διαδικασία είναι δημοκρατική όταν αρνείται να αποδώσει στην ίδια της την οργάνωση τα γνωστικά περιεχόμενα και πρακτικές, καθώς και στις ίδιες της τις αξίες το κύρος ενός αντικειμενικού νοήματος. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου «δημοκρατικού φαντασιακού», κανένας κοινωνικός δρων δεν θα πρέπει να είναι σε θέση να διεκδικεί τον πλήρη έλεγχο του θεμελίου της παιδείας και της κοινωνίας ούτε να παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος της ολότητας. Η σχέση μεταξύ των κοινωνικών δρώντων είναι δημοκρατική στο βαθμό που αποδέχονται την ιδιαιτερότητα και τον περιορισμένο χαρακτήρα των αιτημάτων τους, δηλαδή όταν αναγνωρίζουν την αμοιβαία τους σχέση ως σχέση από την οποία η εξουσία είναι ανεκρίζωτη. Υπό αυτήν την έννοια, το ζητούμενο δεν είναι η εξαφάνιση της εξουσίας από το εκπαιδευτικό πεδίο, αλλά πώς θα συγκροτηθούν μορφές εξουσίας που να συμβαδίζουν με τις δημοκρατικές αρχές³⁰. Η εξουσία δεν γίνεται αντιληπτή ως μια εξωτερική σχέση μεταξύ δύο προκαθορισμένων ταυτοτήτων, αλλά ως ο παράγοντας εκείνος που διαμορφώνει τις ίδιες τις ταυτότητες³¹. Αντλώντας από τον Foucault³², η εξουσία δεν γίνεται αντιληπτή απλά ως μια μονοδιάστατη, κάθετη και καταπιεστική δομή κυριαρχίας, αλλά ως μια παραγωγική διπλής κατεύθυνσης σχέση, συστατική ταυτοτήτων, λόγων και κοινωνικών σχέσεων. Υπό αυτή τη σκοπιά, η συγκρότηση των μαθητών ως δυνάμει δημοκρατικών πολιτών προϋποθέτει την άσκηση μιας μορφής εξουσίας με την έννοια της καθοδήγησης (conduct) και της εξάσκησης των μαθητών σε κριτικές στάσεις και συμπεριφορές που ενισχύουν τους δημοκρατικούς θεσμούς και περιορίζουν τα κοινωνικά φαινόμενα της ανισότητας και της χειραγώγησης των ανθρώπων.

Συνεπώς, στο πλαίσιο μιας «παιδαγωγικής της διαφοράς και της περατότητας» η εξουσία αναγνωρίζεται ως συστατικό στοιχείο των παιδαγωγικών-κοινωνικών σχέσεων³³, της σχολικής γνώσης και των μαθητικών ταυτοτήτων. Για να το θέσω διαφορετικά, η κοινωνική αντικειμενικότητα της σχολικής γνώσης και πρακτικής συγκροτείται μέσα από πράξεις εξουσίας, που σημαίνει ότι είναι πολιτική και ότι φέρει τα σημάδια του αποκλεισμού που διέπει τη

συγκρότησή της. Επομένως, το σημείο σύγκλισης ή αμοιβαίας συγχώνευσης μεταξύ της αντικειμενικότητας της παιδαγωγικής διαδικασίας και της εξουσίας είναι η ηγεμονία. Υπό αυτό το πρίσμα, η εκπαιδευτική σχολική τάξη πραγμάτων είναι η έκφραση μιας ηγεμονίας, δηλαδή ενός ειδικού σχήματος σχέσεων εξουσίας και, ως εκ τούτου, η εκπαιδευτική γνωστική πρακτική είναι μια πολιτική πρακτική εφόσον διαμορφώνει τις ταυτότητες των μετεχόντων στο εκπαιδευτικό πεδίο. Η εναλλακτική αυτή θεώρηση της εξουσίας αμφισβητεί τη θέση της θεωρίας της «διαβουλευτικής δημοκρατίας» σύμφωνα με την οποία όσο πιο δημοκρατική είναι μια κοινωνία τόσο πιο μικρός ο ρόλος της εξουσίας στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων³⁴. Επίσης, η συγκεκριμένη θεώρηση έρχεται σε ρήξη με μια συμβολική αναπαράσταση της κοινωνίας ως οργανικό σώμα, δηλαδή εγκαταλείπεται το όραμα μιας αρμονικής και διάφανης δημοκρατικής κοινωνίας. Αυτό οδηγεί στην αναγνώριση ότι η συναίνεση σε ό,τι αφορά το Αναλυτικό Πρόγραμμα και γενικότερα την εκπαιδευτική πολιτική είναι το πρόσκαιρο αποτέλεσμα μιας προσωρινής ηγεμονίας, πρόκειται για την εδραίωση μιας μορφής εξουσίας η οποία συνεπάγεται κάποιες αποφάσεις που αποκλείουν κάποιες δυνατότητες για τις οποίες δεν θα έπρεπε να απεκδύεται κανείς τις ευθύνες του επικαλούμενος την ορθολογικότητα και την αντικειμενικότητα³⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιμετωπίζεται η τάση φυσικοποίησης των συνόρων της σχολικής γνώσης και πρακτικής, καθώς και η ουσιοποίηση των παιδαγωγικών ταυτοτήτων, γίνεται αποδεκτή η πολυφωνία και λαμβάνεται υπόψη η πολυπλοκότητα των εξουσιαστικών τους δομών.

Αντλώντας από την C. Mouffe η οποία ακολουθεί τον Wittgenstein³⁶, υποστηρίζω ότι θα πρέπει να δίνεται η δυνατότητα ύπαρξης μιας ποικιλίας τρόπων με τους οποίους μπορεί να παιχθεί το «δημοκρατικό παιδαγωγικό παιχνίδι» αντί να επιδιώκουμε την υπαγωγή αυτής της ποικιλομορφίας σε μια ενιαία αντίληψη του «μαθητή» και κατ' επέκταση του «πολίτη». Αυτό θα συνεπαγόταν την προώθηση μιας πληθώρας τύπων «μαθητών» και «δημοκρατικών πολιτών» και την οργάνωση της εκπαίδευσης με τρόπο που θα δίνει την ευκαιρία να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει κανείς με διαφορετικούς τρόπους τους παιδαγωγικούς κανόνες³⁷. Η παιδαγωγική διαδικασία κατά αναλογία με τη δημοκρατική θα πρέπει να έχει έναν πλουραλιστικό χαρακτήρα, ο οποίος θα απορρέει από την παραδοχή ότι δεν υπάρχει ένας μόνο ορθολογικός τρόπος να ακολουθεί κανείς αυτούς τους κανόνες. Δεν υπάρχει μια ορθή ερ-

μηνεία ενός κανόνα, την οποία υποτίθεται ότι πρέπει να αποδεχθεί κάθε ορθολογικό άτομο³⁸. Υπογραμμίζεται βέβαια ότι είναι απαραίτητο να είμαστε σε θέση να μπορούμε να διακρίνουμε τη συμμόρφωση με τον κανόνα από την παραβίασή του, αν και είναι εξίσου αναγκαίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να αφήσουμε ελεύθερο χώρο για τις ποικίλες πρακτικές μέσα από τις οποίες μπορεί να εκφραστεί η συμμόρφωση με τους παιδαγωγικούς κανόνες. Είναι αναγκαία, επομένως, η αναγνώριση του καταστατικού χάσματος μεταξύ των εννοιών του «ιδανικού μαθητή» και του «πολίτη» και των ταυτίσεων μαζί τους, και άρα ότι είναι σημαντικό να παραμένει πάντα ελεύθερος αυτός ο χώρος της αμφισβήτησης, αντί να επιχειρείται η κάλυψή του με την οριστική εγκαθίδρυση μιας διάφανης ορθολογικής συναίνεσης.

Στο πλαίσιο του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου, ενώ αναγνωρίζεται το «γεγονός του πλουραλισμού», δηλαδή οι ποικίλες μορφές υποκειμενικότητας και κοινωνικής ζωής στο σχολικό πεδίο, στη συνέχεια αναζητούνται οι διαδικασίες για την αντιμετώπιση αυτών των διαφορών και τον υποβιβασμό του πλουραλισμού στην «ιδιωτική» σφαίρα με το επιχείρημα της ανάγκης επιβολής «ορθολογικών» ορίων στη συμπεριφορά, στα γνωστικά περιεχόμενα και στους τρόπους διδασκαλίας και μάθησης, προκειμένου τα νεαρά άτομα να μετασχηματιστούν σε πολίτες με τη βοήθεια του «Παντογνώστη» εκπαιδευτικού θεσμού. Η μετατόπιση αυτή απορρέει και θεμελιώνεται στον κυρίαρχο φιλελεύθερο ιδεατό αλλά και πραγματικό διαχωρισμό της «δημόσιας» σφαίρας της πολιτικής από την «ιδιωτική» σφαίρα του οικονομικού και κοινωνικού φιλελευθερισμού³⁹. Υπό αυτή την έννοια, δεν υπάρχει χώρος για πολιτικό πλουραλισμό μεταξύ διαφορετικών ηγεμονικών δυνάμεων που αγωνίζονται γύρω από το «σωστό» νόημα κενών σημαινόντων όπως «γνώση», «αγωγή», «ιδανικός μαθητής», «πολίτης». Υποτίθεται ότι, οι διαφωνίες και οι διαμάχες γύρω από τις αρχές και τα γνωστικά περιεχόμενα της παιδαγωγικής διαδικασίας εξαλείφονται μια για πάντα μέσω ενός πολιτικού συμβολαίου συναίνεσης ορθολογικών και ίσων ατόμων που διαβουλεύονται ελεύθερα στη «δημόσια» σφαίρα⁴⁰. Όπως όμως υποστηρίζει η Mouffe, ο πλουραλισμός δεν είναι απλώς ένα γεγονός, δηλαδή κάτι που πρέπει, θέλοντας και μη, να υπομείνουμε ή να προσπαθήσουμε να περιορίσουμε, αλλά μια αξιολογική αρχή⁴¹. Ο πλουραλισμός είναι μια αρχή σύμφωνα με την οποία τα άτομα θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να οργανώνουν τις ζωές τους όπως επιθυμούν, να επιλέγουν τους στόχους τους και να τους πραγματώνουν με τον

τρόπο που πιστεύουν ότι είναι ο καλύτερος⁴². Υπό αυτήν τη σκοπιά, κάθε δημοκρατικό παιδαγωγικό πρόταγμα θα πρέπει να βρει έναν τρόπο συσχετισμού με τον πλουραλισμό, γιατί η δημοκρατία από μόνη της δεν αρκεί για τη διασφάλιση και την υπεράσπιση της ατομικής ελευθερίας και το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων. Η συνάρθρωση ενός δημοκρατικού λόγου με τον πλουραλισμό οδηγεί στην ακύρωση του επικίνδυνου οράματος της ομογενοποίησης και στην αποδοχή του ανεξάλειπτου των αντιπαραθέσεων και του ανταγωνισμού⁴³. Η συνάρθρωση αυτή εμποδίζει τη «λογική» της λαϊκής κυριαρχίας που διέπει τον δημοκρατικό λόγο να γίνει τυρανική, λόγω του ότι κανείς δεν θα είναι σε θέση να μιλήσει για τη Γνώση ως μια υπερβατική και ανιστορική κατηγορία ή για το Λαό και την Κοινωνία λες και είναι μια ομοιογενής και ενιαία οντότητα με μια μοναδική θέληση και προσανατολισμό⁴⁴. Η θέση αυτή βρίσκεται σε συμφωνία με την φιλελεύθερη πολιτική παράδοση, ωστόσο, το πρόβλημα είναι ότι ο φιλελεύθερος λόγος αδυνατεί να συλλάβει τη σχέση μεταξύ του πλουραλισμού και του κοινωνικού ανταγωνισμού. Η Mouffe επαναδιατυπώνει και επανενοιολογεί τη θέση του C. Schmitt για τον πλουραλισμό ο οποίος συνεπάγεται έναν πολιτικό και κοινωνικό ανταγωνισμό, αφού η διαφωνία μεταξύ διαφορετικών αντιλήψεων περί ευζωίας διαχωρίζει τους ανθρώπους σε «εχθρούς» και «φίλους»⁴⁵. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής, δεν είναι δυνατή μια ηγεμονική συνάρθρωση χωρίς τον καθορισμό ενός ορίου, χωρίς τον ορισμό ενός «αυτοί», ωστόσο, τονίζεται ότι, η προσπάθεια της Mouffe συνίσταται στην μετατροπή του εχθρού σε αντίπαλο στο πλαίσιο μιας αγωνιστικής πλουραλιστικής δημοκρατίας. Στην περίπτωση μιας δημοκρατικής πλουραλιστικής παιδαγωγικής το όριο αυτό είναι εσωτερικό και το «αυτοί» δεν αναφέρεται σε κάτι που είναι μονίμως εκτός. Η διάκριση ανάμεσα σε «εμάς» και «αυτούς» συγκροτείται πολιτικά και δεν αφορά την αναγνώριση συνόρων που προϋπάρχουν. Συγκεκριμένα, ο πλουραλισμός αναπτύσσεται εντός της γνωστικής ενότητας του σχολικού Αναλυτικού Προγράμματος στο βαθμό που αυτή η ενότητα δεν έχει καθορισμένο περιεχόμενο και οι παιδαγωγικές ταυτότητες δεν είναι εμπειρικά δεδομένες.

Σ' αυτή τη βάση, η σχολική γνώση δεν γίνεται αντιληπτή ως αντικειμενική, αλλά ως ιστορικο-κοινωνική κατασκευή που αντανακλά συγκεκριμένα συμφέροντα και παράγει ιδιαίτερες σκοπιές, αξίες και πεποιθήσεις. Υπό αυτήν την έννοια, αναγνωρίζεται η εξουσία ως συστατικό στοιχείο της γνώσης⁴⁶. Επίσης, το Αναλυτικό Πρόγραμμα παύει να θεμελιώνεται σε μια μονοσήμαντη και μη

αναστρέψιμη διάκριση του «σωστού» από το «λάθος» και, ως εκ τούτου, δεξιώνονται ως έγκυρα ποικίλα νοήματα, η ανάδειξη της ιστορικο-κοινωνικής διαμόρφωσης και εξέλιξης των οποίων θα πρέπει να αποτελεί πρωταρχικό στόχο της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, δεν δίνεται έμφαση στην αποδοχή και κατοχή από τους μαθητές μιας μοναδικής αλήθειας, αλλά στην ανάδειξη των ποικίλων ορθολογικοτήτων των διαφόρων νοηματικών πεδίων, των συνθηκών ανάπτυξής τους και την τεκμηρίωσή τους⁴⁷. Παράλληλα είναι αναγκαία μια συστηματική εργασία αποδόμησης και προβληματοποίησης των στερεοτυπικών προβολών, των θεωρητικών σχηματοποιήσεων και των ουσιοποιημένων και ομογενοποιημένων παιδαγωγικών ταυτοτήτων, προκειμένου να αναδεικνύονται οι ιστορικές, κοινωνικές και θεσμικές διαδικασίες συγκρότησής τους, καθώς και τα αποτελέσματα εξουσίας που επιφέρουν. Αυτό συνεπάγεται και μια αλλαγή στην αξιολόγηση της εργασίας των μαθητών. Η αξιολόγηση δεν επικεντρώνει στο αν οι μαθητές αναγνωρίζουν και κατέχουν ένα έγκυρο, αληθές και κατοχυρωμένο γνωστικό περιεχόμενο, αλλά στο αν οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν, να αναλύσουν και να εξετάσουν κριτικά ποικίλα τεκμήρια και νοήματα με βάση τις μεθόδους της ιστορικής, πολιτικής, ανθρωπολογικής και κοινωνιολογικής θεωρίας και πρακτικής. Η ποικιλία των διαφορετικών νοηματικών συστημάτων, η συγκριτική τους ανάλυση και η συνεχής αντιπαράθεσή τους οδηγεί στην αμφισβήτηση ανυπόστατων παραδοχών και επιχειρημάτων και συνεπώς στην καλλιέργεια της «λογικής» που διέπει την επιστημονική μέθοδο και πρακτική⁴⁸. Αυτός ο πλουραλισμός των ορθολογικοτήτων δεν σημαίνει ότι επιτρέπονται τα πάντα, αλλά, αντιθέτως, ότι οι διάφορες σημασιοδοτήσεις του πραγματικού υπόκεινται σε συστηματική, αναλυτική, κριτική και δυναμική επεξεργασία. Οι εντάσεις που είναι πιθανόν να προκύψουν ανάμεσα στις διαφορετικές ορθολογικότητες δεν αποσιωπούνται, αλλά θεματοποιούνται, προβληματοποιούνται και διερευνούνται κριτικά. Τονίζεται ότι, μια παιδαγωγική αυτού του τύπου έχει ανάγκη από εκπαιδευτικούς που, ενώ αμφισβητούν τις ίδιες τους τις βεβαιότητες και πεποιθήσεις, την ίδια στιγμή δεν είναι κοινωνικά ουδέτεροι, αλλά παρεμβαίνουν δυναμικά στην παιδαγωγική επικοινωνία⁴⁹ έχοντας επίγνωση ότι η γνωστική διαδικασία είναι μια ατελής διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης και συνάρθρωσης διαφορών.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, η παιδαγωγική διαδικασία αποκτά μια δημοκρατική διάσταση όταν αναγνωρίζεται η ακαθοριστία του καθολικού ιδεώδους της «γνώσης», του «ιδανικού μαθητή» και του

«πολίτη» και απορρίπτονται όλες οι προσπάθειες οριστικής καθήλωσης του νοήματός του⁵⁰. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε όμως ότι, η ολοκληρωτική ακαθοριστία θα σήμαινε τη διάλυση του εκπαιδευτικού θεσμού, και άρα το γλίστρημα του περιεχομένου ή του σημαινόμενου κάτω από τα κοινωνικά σημαίνοντα της «γνώσης», του «ιδανικού μαθητή» και του μελλοντικού «πολίτη» θα πρέπει να καθελώνεται σε κάποιο σημείο. Μια παιδαγωγική διαδικασία απαιτεί μια συγκεκριμένη διάταξη αξιών, γνώσεων και πρακτικών, που αποκλείει τον ολικό πλουραλισμό⁵¹. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, η ανάγκη οριοθέτησης του πλουραλισμού στο βαθμό που μια δημοκρατική παιδαγωγική διαδικασία αποβλέπει στη ρήξη με ένα ευρύ πλέγμα σχέσεων υποταγής. Ο απεριόριστος πλουραλισμός συνεπάγεται μια πληθώρα ταυτοτήτων χωρίς κοινό παρονομαστή και καθιστά αδύνατη τη διάκριση ανάμεσα σε διαφορές που υφίστανται αν και συγκροτούνται ως σχέσεις υποταγής και στις διαφορές που δεν υφίστανται αλλά θα έπρεπε να υφίστανται⁵². Υπό αυτή τη σκοπιά, το θεμέλιο της παιδαγωγικής διαδικασίας είναι αναγκαίο για να δώσει μορφή, εικόνα, και προσανατολισμό στις κοινωνικές σχέσεις, την ίδια όμως στιγμή το θεμέλιο αυτό καθίσταται αδύνατο, εφόσον οι διαφορετικές ερμηνείες των παιδαγωγικών κανόνων δεν επιτρέπουν να αποκτήσει έναν απόλυτο χαρακτήρα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ενσάρκωση της καθολικότητας είναι προσωρινή και άρα το χάσμα παραμένει αγεφύρωτο ανάμεσα στην ιδιαιτερότητα και τον περιορισμό κάθε κοινωνικού δρώντος και στην ανάγκη για μια δύναμη που δρα εν ονόματι ολόκληρης της κοινωνίας.

Η εναλλακτική αυτή πρόταση (ανα)κατασκευής της σχολικής γνώσης και πρακτικής έχει ως στόχο τη διαμόρφωση μιας πληθώρας μορφών δημοκρατικών υποκειμενικοτήτων. Η πρόταση αυτή αναπτύσσεται στη βάση ενός προβληματισμού αναφορικά με την εξασφάλιση της προσήλωσης στους δημοκρατικούς θεσμούς και γενικά τη βιωσιμότητα της δημοκρατίας και η έμφαση μετατοπίζεται από την ορθολογική επιχειρηματολογία και θεμελίωση στις πρακτικές που θα εξασφαλίζουν τη διαθεσιμότητα δημοκρατικών μορφών υποκειμενικότητας⁵³. Οι δημοκρατικοί θεσμοί διασφαλίζονται μόνο με τη συγκρότηση δημοκρατικών ταυτοτήτων. Μόνο όταν τα άτομα αναγνωρίζουν ότι η ταυτότητά τους εξαρτάται από την ύπαρξη δημοκρατικών πλουραλιστικών μορφών ζωής θα είναι έτοιμα να υπερασπίσουν αυτούς τους θεσμούς και να αγωνιστούν όταν χρειαστεί⁵⁴. Το ζήτημα, επομένως, είναι πώς θα πολλαπλασιαστεί το σύνολο των πρακτικών, θεσμών, λόγων και γενικά μορ-

φών ζωής που προάγουν την ταύτιση με τις δημοκρατικές αρχές και αξίες. Υπό αυτήν την έννοια, το κύρος των δημοκρατικών θεσμών συνδέεται άμεσα, αλλά και ως ένα βαθμό, με τη διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής διαδικασίας που θα στηρίζεται στη διαφορά και θα αναγνωρίζει διαρκώς τα όριά της.

Επομένως, η διαμόρφωση μιας δημοκρατικής πλουραλιστικής παιδαγωγικής προϋποθέτει την άρνηση του οντολογικού ατομικισμού της φιλελεύθερης παράδοσης, προκειμένου να συλλάβουμε το συλλογικό χαρακτήρα των πολιτικών αγώνων που ο πλουραλισμός παράγει και να επανασυνδέσουμε την πολιτική με την ηθική. Υπό αυτή τη σκοπιά, το δημοκρατικό πλουραλιστικό φαντασιακό μπορεί να αποκτήσει ένα ριζοσπαστικό χαρακτήρα στο βαθμό που θα διαμορφωθεί ένα εναλλακτικό Αναλυτικό Πρόγραμμα που θα προωθεί μια διαφορετική αντίληψη του «ατόμου» και των «κοινωνικών δικαιωμάτων». Αφετηρία αποτελεί η θέση ότι «το άτομο είναι η πλασματική στοιχειώδης μονάδα μιας ιδεολογικής αναπαράστασης της κοινωνίας, είναι όμως και μια πραγματικότητα κατασκευασμένη από την ειδική εκείνη τεχνολογία της εξουσίας που λέγεται πειθαρχία»⁵⁵. Στο πλαίσιο μιας μετα-δομιστικής θεώρησης υποστηρίζεται ότι, η αντίληψη του εαυτού μας ως συνεκτικής και ανεξάρτητης ατομικότητας είναι μια ψευδαίσθηση που προκαλείται από την τοποθέτηση μας στον ατομικιστικό λόγο του «διαφωτισμού»⁵⁶. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη του αυτόνομου, μοναδικού, αλλά καθολικού, ατόμου βρίσκεται το κατασκευασμένο, αντιφατικό υποκειμένο που τελεί υπό συνεχή μετασχηματισμό⁵⁷. Το υποκειμένο συγκροτείται στο πλαίσιο πολλαπλών ιστορικο-κοινωνικά παραγόμενων και μετασχηματιζόμενων λόγων, ως κοινωνικών-συμβολικών συστημάτων σχέσεων τα οποία παράγουν ποικίλα δίκτυα από θέσεις υποκειμένου (subject positions) οι οποίες καταλαμβάνονται ενεργητικά από τα «άτομα»⁵⁸. Εφόσον είναι δεδομένη η συμμετοχή του υποκειμένου σε πολλούς και διαφορετικούς λόγους, η ένα προς ένα αντιστοιχία ατόμου και υποκειμένου δεν υπάρχει. Υπό αυτήν την έννοια, τα «άτομα» είναι πολλαπλά συγκροτημένα υποκείμενα, καταλαμβάνουν πολλές και διαφορετικές θέσεις υποκειμένου στο νοηματικό πλαίσιο πολλαπλών λόγων και αντίστοιχων συλλογικών πρακτικών. Το αποτέλεσμα είναι η υιοθέτηση και η επιτέλεση διαφορετικών και ίσως αντιφατικών και συγκρουμένων ρόλων και συνεπώς η διαφοροποίηση και η πολλαπλότητα των ταυτοτήτων τους. Για παράδειγμα, τα παιδιά δεν ταυτίζονται απόλυτα με τον επίσημο σχολικό λόγο που συγκροτεί την παιδαγωγική τους ταυτότητα, αλλά διατηρούν μια

σχετική αυτονομία, εφόσον μετέχουν και σε άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα και συμβολικά πεδία, όπως της οικογένειας, της παρέας, των ΜΜΕ, τα οποία οροθετούν επίσης τη βούληση και την πράξη τους. Ο/Η μαθητής/τρια, αφενός, υφίσταται την σχολική εξουσία και, ως ένα βαθμό, παράγεται-κατασκευάζεται ως παιδαγωγικό υποκείμενο, αφετέρου, είναι ένα δημιουργικό υποκείμενο της ενσυνείδητης δράσης και της επινοητικής διεργασίας. Μ' άλλα λόγια, δεν είναι ένα απολύτως αυτόνομο υποκείμενο, δεν συνιστά όμως και ένα απολύτως εξαρτημένο υποκείμενο, δηλαδή δεν είναι απόλυτη κατασκευή του εκπαιδευτικού λόγου⁵⁹.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, μπορεί να αναπτυχθεί ένα εναλλακτικό Αναλυτικό Πρόγραμμα που θα προωθεί γνωστικά περιεχόμενα και πρακτικές που προάγουν μια νέα αντίληψη των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτή η αντίληψη θεμελιώνεται στη θέση ότι τα δικαιώματα δεν αποτελούν φυσική ιδιοκτησία του ατόμου ούτε μπορούν να δικαιολογηθούν ανεξάρτητα από μια συγκεκριμένη κοινότητα, εφόσον μόνο μέσω της συμμετοχής μας σε μια κοινότητα η οποία ορίζει τα δικαιώματα και τη δικαιοσύνη, μπορούμε να έχουμε μια αίσθηση των δικαιωμάτων και μια αντίληψη για τη δικαιοσύνη⁶⁰. Με αυτήν την έννοια, τα κοινωνικά δικαιώματα πρέπει να γίνονται αντιληπτά περισσότερο ως συλλογικά παρά ως ατομικά⁶¹ και, ως εκ τούτου, αν οι πολίτες επιθυμούν να απολαμβάνουν αυτά τα δικαιώματα στο μέλλον θα πρέπει να εμπλακούν ενεργητικά στις κοινοτικές δραστηριότητες και τους πολιτικούς αγώνες για την επαναδραστηριοποίηση του «κοινού καλού» (π.χ. ελευθερία-ισότητα για όλους)⁶². Η πολιτική κοινότητα, επομένως, σε ένα δημοκρατικό φαντασιακό θεωρείται συγκροτησιακή των δικαιωμάτων και των ιδιοτήτων του πολίτη. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να δομηθεί ένα σύνολο παιδαγωγικών κοινωνικών πρακτικών που θα στοχεύουν στη συγκρότηση ενός «εμείς», όχι όμως στη βάση μιας υποστασιοποιημένης περιεκτικής ιδέας περί ευζωίας, αλλά, αντιθέτως, στο πλαίσιο των αρχών που συνιστούν μια δημοκρατική πλουραλιστική και περατή μορφή κοινωνικής ζωής.

Σημειώσεις

1. Strike A. Kenneth, «Ο φιλελευθερισμός, η ιδιότητα του πολίτη και το ιδιωτικό ενδιαφέρον για τη σχολική εκπαίδευση», στο Marples R. (επιμ.), *Οι σκοποί της εκπαίδευσης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003, σελ.79.

2. Ο Laclau έχει αναφερθεί στο πώς η διαλεκτική της ενσάρκωσης σταδιακά επιβλήθηκε στον μαρξισμό, βλέπε Laclau E., «Εσχατολογία, Νεωτερικότητα και Δημοκρατία», στο Laclau E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997, σελ.193-194.

3. Αντλώντας από τον Laclau θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τη συγκεκριμένη μορφή εσχατολογίας ως μια νεωτερική εκκοσμικευμένη εσχατολογία, εφόσον θεμελιώνεται στον «Ορθό Λόγο» ο οποίος παίρνει τη θέση της υπέρτατης αρχής του πραγματικού, βλέπε Laclau E., «Εσχατολογία, Νεωτερικότητα...», *όπ. παρ.*, σελ.189-198.

4. Σολομών Ι., «Εκπαιδευτική δράση και κοινωνική ρύθμιση των υποκειμένων: γνώση, πειθαρχία και το πεδίο του σχολείου», στο Σολομών Ι. και Κουζέλης Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Τοπικά α', εκδ. Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα, 1994, σελ.121.

5. Wittgenstein L., *Φιλοσοφικές έρευνες*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977. Επίσης βλέπε Mouffe C., «Ο Wittgenstein, η πολιτική θεωρία και η δημοκρατία», στο Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 147. Mouffe C., «Decision, Deliberation, and Democratic Ethos», *Philosophy Today* 41 (1), 1997, σελ. 28-29.

6. Για τον πολιτικό χαρακτήρα του ορίου που χαράσσει η «συναίνεση» ανάμεσα στο νόμιμο και το μη νόμιμο σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία βλέπε Mouffe C., «Ο Carl Schmitt και το παράδοξο της φιλελεύθερης δημοκρατίας», στο Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 125.

Όσον αφορά τον τρόπο παραγωγής της έγκυρης ή μη έγκυρης γνώσης αναφέρω ενδεικτικά ότι, ο Foucault έχει ασχοληθεί με τις ιστορικές διαδικασίες συγκρότησης και ανέλιξης των διάφορων «λόγων», ιδιαίτερα αυτών που αφορούν τις επιστήμες του ανθρώπου. Συγκεκριμένα, προσπάθησε να αναδείξει τις διαδικασίες ενσωμάτωσης και αποκλεισμού των διαφόρων νοημάτων, τις αρχές και τους κανόνες ιεραρχικής ταξινόμησης που ορίζουν τι μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο σκέψης και τι όχι, το πώς μπορεί να κατασκευαστεί ένα αντικείμενο σκέψης, το αν είναι θεμιτό ή αθέμιτο να μιλάμε κ.λπ. Υπό αυτό το πρίσμα, στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες οι πρακτικές παραγωγής της γνώσης ρυθμίζονται και περιορίζονται από καθορισμένους «λόγους» (disciplines) μέσα σε συγκεκριμένα θεσμικά, πολιτικά και οικονομικά «καθεστώτα παραγωγής αλήθειας». Συγκεκριμένα, βλέπε Foucault M., *Αλήθεια και εξουσία*, Foucault M., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1987, σελ. 36. Επίσης, Foucault M., *Η τάξη του λόγου*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα. Jones D., Ball S., «Ο Michel Foucault και ο Λόγος της Εκπαίδευσης», στο Σολομών Ι. και Κουζέλης Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και...*, *όπ. παρ.*, σελ.169-178. Για το πώς προσδιορίζεται και αναπτύσσεται η κάθε γνωστική πρακτική διαφωτιστικές είναι και οι παρατηρήσεις του T. Kuhn σύμφωνα με τον οποίο αυτές (οι πρακτικές) υπάγονται και ρυθμίζονται από το εκάστοτε κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα το οποίο ελέγχεται από τη σχετική επιστημονική κοινότητα, βλέπε Kuhn T., *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη, 1981.

7. Πεχτελίδης Γ., *Σχολική εξουσία και υποκειμενικότητα: Μορφές κυριαρχίας και αντίστασης. Μια γενεαλογική προσέγγιση των σύγχρονων πρακτικών συγκρότησης των μαθητικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο μίας σχολικής τάξης*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τ.Ε.Α.Π.Η., 2005.

8. Η έννοια του «καταστατικού εξωτερικού» αντλείται από τη θεωρία του Derrida. Υπογραμμίζεται ότι, η λογική της συγκεκριμένης έννοιας διατρέχει το ύστερο έργο τόσο της Mouffe όσο και του Laclau.

9. Η ιδέα για την ριζική ενδεχομενικότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων προέρχεται από το ύστερο έργο του E. Laclau, βλέπε Laclau E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997.

10. Η θέση αυτή σχετίζεται άμεσα με τη γενικότερη αντίληψη του κοινωνικού ως τα παγιωμένα αποτελέσματα πολιτικών παρεμβάσεων, όπως προτείνεται στο ύστερο έργο του Laclau.

11. Grant B., «Disciplining Students: The construction of student subjectivities» στο *British Journal of Sociology of Education*, vol. 18, no 1, 1997, σελ. 102.

12. Gordon T., Holland J. και Laherma E., *Making Spaces - Citizenship and Difference in Schools*, MacMillan Press LTD, 2000, σελ.10.

13. Grant B., «Disciplining Students...», *όπ. παρ.*, σελ. 102.

14. Jones K., «Citizenship in a Woman-Friendly Polity», *Sings*, no 41, σελ. 781-812.

15. Gordon T., Holland J. and Laherma E., *Making Spaces...*, *όπ. παρ.*, σελ. 9.

16. *Όπ. παρ.*

17. *Όπ. παρ.*, σελ. 19.

18. *Όπ. παρ.*, σελ. 20.

19. *Όπ. παρ.*

20. Pateman C., *The Sexual Contract*, Polity Press, Cambridge, 1988.

21. Jones K., «Citizenship in...», *όπ. παρ.*

22. Yuval Davis N., *Gender and Nation*, Sage, London, 1997.

23. Ενδεικτικά αναφέρω Dillabough J. και Arnot M., «Feminist political frameworks: new approaches to the study of gender, citizenship and education», καθώς και Gordon T., Holland J. and Laherma E., «From pupil to citizen: a gendered route», στο Arnot M. and Dillabough J. (eds), *Challenging Democracy-International Perspectives on Gender, Education and Citizenship*, Routledge-Falmer, London and New York, 2000.

24. Gordon T., Holland J. and Laherma E., *Making Spaces...*, *όπ. παρ.*, σελ. 10.

25. Για τη μετατόπιση της συζήτησης αναφορικά με τη συγκρότηση της ταυτότητας του μαθητή ως μελλοντικού πολίτη στην έννοια του σώματος βλέπε Stone L., «Embodied identity: citizenship education for American girls», στο Arnot M. and Dillabough J. (eds), *Challenging Democracy...*, *όπ. παρ.*, σελ.73-86.

26. Gordon T., Holland J. και Laherma E., *Making Spaces...*, *όπ. παρ.*, σελ. 11.

27. Laclau E. και Mouffe C., *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, London, 1985 (κεφ. 1). Laclau E., «Μετά-Μαρξισμός και Θεωρία...», *όπ. παρ.*, σελ. 269-270. Laclau E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997, σελ. 137-173.
28. Laclau E., «Μετά-Μαρξισμός και Θεωρία...», *όπ. παρ.*, σελ. 271.
29. *Όπ. παρ.*
30. Mouffe C., «Εισαγωγή», στο Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 83.
31. Mouffe C., «Προς ένα αγωνιστικό πρότυπο δημοκρατίας» στο Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 183-185.
32. Σύμφωνα με τον Foucault, η εξουσία ορίζεται ως ένας τρόπος δράσης πάνω στις δράσεις των άλλων που συγκροτεί το ενδεχόμενο πεδίο δράσης τους. Αυτό σημαίνει ότι, αυτός πάνω στον οποίο ασκείται η εξουσία μπορεί να δράσει και άρα να αντισταθεί στην άσκηση της εξουσίας και συνεπώς ότι διαθέτει ένα βαθμό ελευθερίας. Foucault M., «The Subject and the Power», στο Dreyfus H.L. and Rabinow P., M. Foucault, *Beyond structuralism and Hermeneutics*, Harvester press, Brighton, Sussex, 1982, σελ. 221.
33. Mouffe C., «Προς ένα αγωνιστικό...», *όπ. παρ.*, σελ. 184.
34. *Όπ. παρ.*, σελ. 184-185. Η Mouffe θεωρεί ως βασικότερους εκπροσώπους της «διαβουλευτικής δημοκρατίας» τους J. Rawls και J. Habermas, αν και προέρχονται από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους.
35. *Όπ. παρ.*, σελ. 191.
36. Wittgenstein L., Φιλοσοφικές έρευνες, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σελ. 66-67. Mouffe C., «Ο Wittgenstein, η πολιτική θεωρία...», *όπ. παρ.*, σελ. 153-155.
37. *Όπ. παρ.*
38. Σύμφωνα με τον Wittgenstein, το να ακολουθείς έναν κανόνα είναι ανάλογο με το να ακολουθείς μια προσταγή. Εξασκούμαστε να υπακούμε σ' έναν κανόνα, αλλά και να αντιδρούμε σ' αυτόν με έναν ορισμένο τρόπο. Wittgenstein L., *Φιλοσοφικές...*, *όπ. παρ.*, σελ. 206.
39. Η Mouffe αναπτύσσει τη συγκεκριμένη θέση στο πλαίσιο της κριτικής που ασκεί στον πολιτικό φιλελευθερισμό και την φιλελεύθερη ουτοπία της περιεκτικής δημοκρατίας όπως εκφράζεται από τον John Rawls, συγκεκριμένα βλέπε Mouffe C., «Η Δημοκρατία, η Εξουσία...», *όπ. παρ.*, σελ. 94-98.
40. *Όπ. παρ.*
41. *Όπ. παρ.*, σελ. 90.
42. Mouffe C., «Radical democracy or liberal democracy?», *Socialist Review*, Μάιος, 1990, σελ. 58.
43. *Όπ. παρ.*, σελ. 58-59.
44. Torfing J., *New Theories of Discourse - Laclau, Mouffe and Zizek*, Blackwell, 1999, σελ. 253.
45. Mouffe C., «Ο Carl Schmitt...», *όπ. παρ.*, σελ. 125-131.
46. Foucault M., «Αλήθεια και εξουσία», Foucault M., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1987. Foucault M., *The Archeology of Knowledge*, Tavistock, 1972. Carrim N., «Working With and Through Difference in

Antiracist Pedagogies», *International Studies of Education*, vol. 5, no 1, 1995, σελ. 29.

47. Giroux H., *Theory and Resistance in Education - Towards a Pedagogy for the Opposition*, Heinemann Educational Books, 2001.

48. Carrim N., «Working With and...», *όπ. παρ.*, σελ. 33.

49. Σολομών Ι. και Μακρυνιώτη Δ., «Πρότυπα και «χρήσεις» του πολιτισμού στην εκπαίδευση: προς μια παιδαγωγική της διαφοράς;», στο Πάκος Θ. (επιμ. πρακτικών συνεδρίου), *Κοινωνία δύο τρίτων*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2000.

50 Mouffe C., «Political Liberalism, neutrality and the political», *Ratio Juris* 7 (3), 1994a, σελ. 323.

51. *Όπ. παρ.*, σελ. 324.

52. Mouffe C., «Η Δημοκρατία, η Εξουσία και το Πολιτικό», στο Mouffe C., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 92. Laclau E., «Εσχατολογία, Νεωτερικότητα και Δημοκρατία» στο Laclau E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997, σελ. 191.

53. Σύμφωνα με τον Wittgenstein δεν αρκεί να συμφωνήσουμε στον ορισμό ενός όρου, χρειάζεται συμφωνία στον τρόπο χρήσης του, Wittgenstein L., *Φιλοσοφικές...*, *όπ. παρ.*, σελ. 242. Mouffe C., «Ο Wittgenstein, η πολιτική θεωρία...», *όπ. παρ.*, σελ. 147.

54. Mouffe C., «Decision, Deliberation...», *όπ. παρ.*, σελ. 28.

55. Foucault M., *Επιτήρηση και Τιμωρία - Η γέννηση της φυλακής*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1989, σελ.256.

56. Jones A., «Teaching poststructuralist feminist theory in education: student resistances», *Gender and Education* 9 (3), 1997, σελ. 261-9.

57. Carrim N., «Working With and...», *όπ. παρ.*, σελ. 27-28.

58. Η ενεργητική διάσταση του υποκειμένου ορίζεται από τους Laclau και Mouffe ως «πολιτική υποκειμενικότητα», Laclau E. and Mouffe C., *Hegemony and...*, *όπ. παρ.*, σελ. 114-122.

59. Για την ενεργητική σχέση του υποκειμένου με το λόγο βλέπε Laclau E., *Για την επανάσταση της...*, *όπ. παρ.*, σελ.137-148 και Laclau E. and Mouffe C., *Hegemony and...*, *όπ. παρ.*, σελ. 108-109.

60. Mouffe C., «American liberalism and its critics: Rawls, Taylor, Sandel and Walzer», *Praxis International* 8 (2), 1988, σελ. 199. Torfing J., *New Theories of Discourse...*, *όπ. παρ.*, σελ. 267.

61. Mouffe C., «On the articulation between liberalism and democracy», Mouffe C., *The Return of the Political*, Verso, London, 1993.

62. Torfing J., *New Theories of Discourse...*, *όπ. παρ.*, σελ. 268.

Γιάννης Δ. Παπαδημητρίου

Διαλογισμοί ενός Γιατρού

Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σελ. 440

Πρόκειται για ένα έργο αγάπης (labor of love), σε συνεχή εναλλαγή του επιστημονικού με το ανθρώπινο. Για την ποιοτική αξία και σημασία του έργου, εγγύηση αποτελεί το μεγάλο και από κάθε άποψη εντυπωσιακό βιογραφικό του διάσημου καθηγητή της ιατρικής, Γιάννη Παπαδημητρίου. Αρκεί να σημειώσουμε τις λαμπρές σπουδές του στο εξωτερικό, ότι είναι ο πρώτος έλληνας χειρουργός που πραγματοποίησε με επιτυχία μεταμόσχευση ήπατος στη χώρα μας. Το διεθνούς φήμης περιοδικό *Archives of Surgery* το 2000 τον αναγνώρισε ως έναν από τους 24 επιφανέστερους χειρουργούς παγκοσμίως. Η πανεπιστημιακή του πορεία σαν «δάσκαλου», όπως θέλει από μετριότητα να τον αποκαλούν, αλλά και σαν ερευνητή σε χιλιάδες σελίδες γραπτού έργου (είναι πολυγραφότατος), τα εκατοντάδες συνέδρια που έλαβε μέρος, τα πολυάριθμα πανεπιστήμια που πήγε ως επισκέπτης καθηγητής, επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές.

Το μνημειώδες αυτό έργο ξεκινά με τον σεμνό και ταπεινό πρόλογο του συγγραφέα, ο οποίος χαρακτηρίζει εύστοχα το βι-

βλίο του ως «αντίδωρο» σε όλους τους ανθρώπους που άγγιξε και τον επηρέασαν στο πέρασμά του. Ευχαριστεί ακόμα και τους πολέμιους, ως γνήσιος χριστιανός, ορίζοντάς τους σαν πηγή άντλησης δύναμης.

Ακολουθεί ο πρόλογος του καθηγητή Δημοσθένη Ασημακόπουλου, αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εδώ μας αποκαλύπτεται η αφιλοκέρδεια του γιατρού Παπαδημητρίου στα χνάρια της Ορθόδοξης Χριστιανικής Παράδοσης του: «Δωρεάν λάβατε, δωρεάν δώσατε», των γιατρών Αγίων Αναργύρων. Ευχάριστα μας εκπλήσσει ο κ. αντιπρύτανης αποκαλύπτοντας ότι ο συγγραφέας ασχολείται συστηματικά με την κλασική παιδεία και τη διασύνδεση της ιατρικής με τη μουσική, από αρχαιοτάτων χρόνων.

Στη συνέχεια το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη που περιλαμβάνουν 40 κεφάλαια. Το πρώτο μέρος, με τα 6 κεφάλαιά του, είναι αυτοβιογραφικό. Παραθέτει παιδικές αναμνήσεις από την Τρίπολη της κατοχής όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε. Ήταν τότε που ο αείμνηστος πατέρας του επίσης γιατρός, Δημήτρης Παπαδημητρίου,

διετέλεσε φυλακισμένος θανατοποινίτης του κατακτητή, για την άοκνη αντιστασιακή του δράση.

Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει επίσης την αγάπη του συγγραφέα για το διάβασμα κυρίως φιλοσοφικών και λογοτεχνικών έργων ελληνικών και ξένων που τον έφεραν σε επαφή με το ευρωπαϊκό πνεύμα. Μεγάλος ο θαυμασμός του για τον κορυφαίο διανοούμενο του 20ού αιώνα Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Νοσταλγική είναι η αναφορά στον πατέρα του κορυφαίο γιατρό της Αρκαδίας με μετεκπαίδευση στην Βιέννη του μεσοπολέμου, ένα από τα μεγαλύτερα ιατρικά κέντρα της εποχής. Τονίζεται η αφιλοκέρδεια του πατέρα-γιατρού, που όχι μόνο δεν χρεώνει τον φτωχό ασθενή στο χαμόσπιτο αλλά αφήνει ο ίδιος χρήματα για τα φάρμακα. Αρχές και διδάγματα που επηρέασαν βαθύτατα τον Γιάννη Παπαδημητρίου.

Οι αναμνήσεις από τη φοίτησή του στην ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών είναι διανθισμένες με ανέκδοτες ιστορίες, αντικατοπτρισμός της δροσερής αίσθησης του χιούμορ που διαθέτει άφθονο ο συγγραφέας. Η επιλογή της ειδικότητας του χειρουργού, η επιλογή του Αρεταίου για την κλινική άσκηση, η μετεκπαίδευση στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη Σουηδία, οι εμπειρίες, τα διδάγματα, η κριτική μα και διεισδυτική ματιά στα τεκταινόμενα της Δυτικής Ευρώπης στη δεκαετία του 1960, ολοκληρώνουν το αυτοβιογραφικό πρώτο μέρος.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου

υπό τον γενικό τίτλο: «Δοκίμια για την υγεία», χωρίζεται σε 11 κεφάλαια. Εδώ καλύπτονται ζωτικά θέματα υψίστης σημασίας. Μία κριτική προσέγγιση του ελληνικού Ε.Σ.Υ. εμπλουτισμένο με εμπειρικά στοιχεία δίνεται στο 7ο κεφάλαιο. Στο 8ο κεφάλαιο παρουσιάζει σφαιρικά μια ιστορία της ιατρικής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ακολουθεί πληθώρα θεμάτων όπως η τρίτη ηλικία, κόστος και αξία της υγείας, ανάγκη καλύτερου σχεδιασμού των Α.Ε.Ι. κ.λπ. Το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με 10 προτάσεις για την υγεία (κεφάλαιο 17), που τις χαρακτηρίζει γενναιότητα και πρωτοπορεία.

Το τρίτο μέρος υπό τον τίτλο: «Υγεία, κοινωνία και πολίτες», χωρίζεται σε 33 κεφάλαια όπου εξετάζεται και αναλύεται κάθε πτυχή της ιατρικής σε σχέση με την κοινωνία πολιτών. Πάλι διαπιστώνουμε μια ευχάριστη εναλλαγή του αυστηρά επιστημονικού με το βαθειά ανθρώπινο, δείγμα γραφής του ευαίσθητου χαρακτήρα του Γιάννη Παπαδημητρίου, του γιατρού, του δάσκαλου, του διανοητή. Από τα πολυάριθμα ίσης αξίας κεφάλαια του τρίτου μέρους ξεχωρίζουμε ζωτικές θεματικές όπως: Πειραματισμοί στον άνθρωπο, ιατρική αμοιβή, νομικο-ηθικοδεοντολογικά προβλήματα από τις νέες εξελίξεις στη δημιουργία ιστών και οργάνων, δωρεά οργάνων, ο άρρωστος και η αλήθεια, θάνατος και ευθανασία, μουσική και ιατρική κ.λπ.

Χρήσιμο και καταπληκτικό είναι το τελευταίο κεφάλαιο (40ο)

υπό τον τίτλο «παραινέσεις» που θα μπορούσε να ορισθεί και σαν δεκατετράλογος για τον μελλοντικό γιατρό και κατ' επέκταση κάθε άνθρωπο. Συνιστά ανάμεσα σε άλλα, αδιάκοπη μελέτη, επιτέλεση χρέους με ευσυνειδησία, προσφορά χωρίς προσμονή ευγνωμοσύνης, χάρισμα ανθρωπιάς και ελπίδας στον άρρωστο, αποστροφή του φθόνου και πάνω απ' όλα δικαιοσύνη. Εδώ μας υπενθυμίζει τα διαχρονικά λεγόμενα του Αριστοτέλη: «...δίκαιον άρα το νόμιμον και το ίσον...» (...και δίκαιος είσαι όταν αποδίδεις το δίκαιο με ισότητα... Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Ε-1129α, 34).

Συμπερασματικά στο βιβλίο αυτό διακρίνουμε έναν ακάματο εργάτη της επιστήμης του Ιπποκράτη, που συνθέτει μία αρμονική διαλεκτική εξισορρόπηση της ηθικής του Σωκράτη και της αγάπης του Χριστού. Ο κ. Παπαδημητρίου, με οικογενειακές ρίζες σε αγωνιστές του 1821, στην Εθνική Αντίσταση, στον αντιδικτατορικό αγώνα, με δημοκρατικές πολιτικές αρχές, μακριά από δογματισμούς, ακρότητες και διχόνοιες,

αποτελεί πολύτιμο εθνικό, πολιτικό, κοινωνικό και πάνω από όλα επιστημονικό κεφάλαιο σε ηθική διάσταση στην γκρίζα, μονότονη, φιλοχρήματα εποχή ενός ακραίου ατομισμού της παγκοσμιοποίησης. Πόσο θυμίζει αλήθεια την γενναία προσέγγιση του C.P. Snow στο δικό του έργο για το πλησίασμα των θεωρητικών επιστημών με τις θετικές.

Ειδικό βάρος φέρει το βιβλίο του κ. Παπαδημητρίου, επειδή ακριβώς προέρχεται από έναν ακέραιο, ηθικό, έντιμο, δίκαιο, άμεμπτο, αρχαιολάτρη, ευαίσθητο, ανθρώπινο, χριστιανό, μετριοπαθή, ελεύθερα σκεπτόμενο, βαθύτατα δημοκρατικό εκπρόσωπο των θετικών επιστημών. Τι ωφέλιμο και συγκινητικό πράγματι, όταν ένας τέτοιος κορυφαίος επιστήμονας μα πάνω από όλα Άνθρωπος, αποφασίζει ν' αποκαλύψει τις μύχιες σκέψεις του, τους ενδότερους φιλοσοφικούς διαλογισμούς ενός γιατρού, προσφορά στο καλό του συνόλου.

Δημήτρης Ψύλλας

Αντώνης Λιάκος

*Πως στοχάστηκαν το έθνος
αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*

Εκδόσεις Πόλις, 2005

Η έννοια του «έθνους» είναι εξαιρετικά φορτισμένη ιδεολογικά και συναισθηματικά. Στην Ελλάδα ιδιαίτερα, συνδέεται με την προσπάθεια ταυτοποίησης της ελληνικότητας που ξεκίνησε με τον αγώνα της ανεξαρτησίας και τη σταδιακή επέκταση του ελληνικού κράτους μέχρι και σήμερα. Γιατί έστω και αν επισήμως διακηρύσσεται ότι τα όρια του ελληνικού κράτους καθορίστηκαν οριστικά το 1947 με την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, στις συζητήσεις για το «Κυπριακό» ή ακόμη περισσότερο για το λεγόμενο «Μακεδονικό ζήτημα», συνεχίζουν υπορόρητα να τίθενται θέματα εθνικής ταυτότητας. Δεν ονομάζουμε τυχαία αυτά τα θέματα ως «εθνικά».

Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αντώνης Λιάκος (Α.Λ.) επέλεξε να αναλύσει μία ακανθώδη έννοια και μάλιστα κάτω από ένα πρίσμα καινοφανές και μη αναμενόμενο. Συνήθως με την έννοια του «έθνους» κατατρίβονται είτε οι ιστορικοί που επιχειρούν να παγιώσουν την επίσημη κρατική ιδεολογία περί ελληνικού, ιταλικού, γαλλικού κ.λπ. έθνους, είτε ιστορικοί που επιχειρούν να αποδείξουν τις στρεβλώσεις που φέρνει αυτή η ιδεολογία στην αντίληψη που έχουμε για την ιστορική πραγματικότητα.

Ο Α.Λ. υιοθετεί αντίθετα ένα οπτικό πρίσμα που συνδέεται με

την ιδέα της κοινωνικής αλλαγής. Διερωτώμενος «πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο» ενδιαφέρεται να αναδείξει τον τρόπο πρόσληψης της ιδέας του έθνους από όσους διανοητές υιοθέτησαν το αίτημα της αναδιοργάνωσης της κοινωνίας στη βάση της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το ενδιαφέρον αυτού του τολμήματος βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Α.Λ. κινείται ανάμεσα σε δύο στάσεις: μεταξύ της κριτικής των ιδεών που θέλουν να προσδιορίσουν θετικά το οποιοδήποτε έθνος πάνω σε μία «ορθή» ανάγνωση του παρελθόντος, και των ιδεών που θέτουν ως αφετηρία τους την αναδιοργάνωση του παρόντος για ένα καλύτερο μέλλον. Γιατί όσοι με οποιοδήποτε τρόπο ευαγγελίζονται ένα καλύτερο αύριο για τους πολλούς, μοιραία βρίσκονται αντιμέτωποι με τις ιδέες και τους θεσμούς που υπερασπίζονται την παρούσα κοινωνική οργάνωση, θεμελιακό στοιχείο της οποίας είναι η εθνική ταυτότητα και ο τρόπος που αυτή ορίζεται. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας υπογραμμίζει στην εισαγωγή του, «η αμφιθυμία απέναντι στο μέλλον μεταστρέφεται σε αμφιθυμία απέναντι στο έθνος».

Το βιβλίο είναι περισσότερο ένα δοκίμιο-παρέμβαση στη δημόσια συζήτηση και λιγότερο μία α-

καδημαϊκή διατριβή που απευθύνεται σε ειδικούς. Αυτό είναι φανερό από το μικρό μέγεθος του και κυρίως από τον συνοπτικό τρόπο παρουσίασης των ιδεών είκοσι και πλέον συγγραφέων, οι αναφορές στο έργο των οποίων είναι συχνά έμμεσες, μέσω δευτερογενών πηγών. Ο Α.Λ. επιτυγχάνει, κατά τη γνώμη μας, τον κύριο στόχο του, να δώσει στον αναγνώστη μία εικόνα του πλούτου των «αριστερών» αντιλήψεων για το έθνος από το 1848 μέχρι σήμερα. Ξεκινά την ανάλυση του από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, και όχι νωρίτερα (όπως π.χ. από το Κοινωνικό Συμβόλαιο) για να καταδείξει τον εξ αρχής δι-εθνιστικό χαρακτήρα των ιδεών περί ανατροπής της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Οι Μαρξ και Έγκελς δεν επεξεργάστηκαν μία θεωρία για το έθνος γιατί πρωτίστως τους ενδιέφερε η υπερ-εθνική κοινωνική οργάνωση σε επίπεδο τάξεων. Τα αιτήματα εθνικής χειραφέτησης αναγκαστικά ερχόταν σε δεύτερη μοίρα και είχαν σημασία μόνο στο βαθμό που υπονόμευαν την καπιταλιστική οργάνωση, όπως π.χ. ο ιρλανδικός εθνικισμός εναντίον της Βρετανίας. Οι επίγονοι του Μαρξ θα εγκλωβιστούν σε αυτή την αντι-εθνικιστική λογική με εξαίρεση δύο κατά τα άλλα ασύμβατες μορφές του σοσιαλιστικού κινήματος, τον Bernstein και τον Λένιν, που συμφωνούσαν τουλάχιστον σε ένα θέμα, αυτό της αναγκαίας εθνικής ολοκλήρωσης των αστικών κρατών.

Ωστόσο, μία μαρξιστική θεω-

ρία για το τι είναι έθνος δεν θα υπάρξει πριν το δοκίμιο του Otto Bauer του 1907, όπου τα μέλη του έθνους προσδιορίζονται στη βάση ενός κοινού πολιτισμικού χαρακτήρα όπως αυτός διαμορφώνεται μέσα από μία «κοινή ιστορική μοίρα». Η «ορθοδοξία» του μαρξισμού θα απαντήσει μέσω αυτού του ιδίου του εμπνευστή της, του Στάλιν, ο οποίος θα αναζητήσει αντικειμενικά, δηλαδή όχι ατομικά και υποκειμενικά κριτήρια για να χαρακτηρίσει το έθνος με βάση τη «σταθερή κοινότητα, γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής, ψυχρυσύνθεσης», ή αλλιώς την «κοινότητα κουλτούρας». Η έννοια αυτή της κουλτούρας θα χρησιμεύσει αργότερα στο Στάλιν αφενός για τη διάκριση μεταξύ «ανώτερων» και «κατώτερων εθνών» και αφετέρου ως βάση της σοβιετικής πολιτικής στη ριζική επίλυση του εθνικού ζητήματος στην ΕΣΣΔ. Ο συγγραφέας μέσα σε 2 μόνον πυκνογραμμένες σελίδες (49-50) θα βρει εδώ την ευκαιρία να κλείσει λογαριασμούς με την «λαϊκο-πατριωτική» ανάγνωση της ιστορίας από το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα και τους στρατευμένους σε αυτό διανοούμενους. Ίσως οι λίγοι μνημένοι να καταλαβαίνουν, οι λοιποί όμως αναγνώστες μένουν στο σκοτάδι.

Οι λεγόμενοι «δυτικοί» μαρξιστές θα προσφέρουν μία απλά πλωώς πιο ενδιαφέρουσα και πλούσια ανάλυση της έννοιας του έθνους. Ξεκινώντας από τον Γκράμσι που εξήγησε με σαφήνεια πως κατασκευάζεται συνειδητά η έν-

νοια του έθνους και με ποιους ιδεολογικούς μηχανισμούς, ο Α.Λ. εύστοχα στέκεται στον E.P. Thompson για να δείξει πώς η διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης και της συνείδησης της επηρεάζει την αντίληψη της συγκρότησης των εθνών και της απορρέουσας εθνικής συνείδησης. Η έννοια του έθνους ως κοινωνικής και μάλιστα κρατικής κατασκευής κυριαρχεί και στο έργο του Πουλαντζά αλλά και του Bali-bar. Οι δύο αυτοί στοχαστές θα επανασυνδεθούν με την πρωτότυπη, και κατά την ταπεινή μου γνώμη ιστορικά λανθασμένη, μαρξική άποψη που λέει ότι το έθνος είναι εν πολλοίς δημιούργημα του αστικού κράτους. Ο Α.Λ. επανειλημμένα υπογραμμίζει (σελ. 17, 57, 64, 72) την ιδέα ότι τα εθνικά κράτη κατασκεύασαν εθνικές ταυτότητες στα πλαίσια των αναγκών της καπιταλιστικής αγοράς, παράγοντας εθνική ιδεολογία και μηχανισμούς διάδοσης της. Ωστόσο, τολμώ να πω, αυτό είναι κατά το ήμισυ αληθές. Ορθά επισημαίνει ο Α.Λ. παραπέμποντας στον Wallerstein, ότι «το κράτος προηγείται του έθνους και όχι το αντίστροφο», λανθασμένα όμως ταυτίζεται το κράτος με το αστικό μόρφωμα όπως ιστορικά προέκυψε από τη Γαλλική Επανάσταση. Γαλλικό κράτος υπήρχε και πριν το 1789, όπως και Ελβετικό και Ισπανικό, πολύ πριν γίνουν με οποιονδήποτε τρόπο καπιταλιστικά.

Παρόλο, που δεν το αναγγέλλει, μετά την ενότητα 11 (σελ. 67 κ.έ.) ο συγγραφέας διευρύνει το πεδίο των αναφορών στις ιδέες

περί έθνους και πέραν «αυτών που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο». Προφανώς γιατί αναγνωρίζει ότι τα σχέδια κοινωνικής αλλαγής υφίστανται πολλαπλές επιρροές και πέραν της σοσιαλιστικής παράδοσης, όπως και αν αυτή ορίζεται. Δίνεται έτσι στον αναγνώστη η δυνατότητα μιας ενδιαφέρουσας διαδρομής που περνά από την ανθρωπολογική έννοια της «εθνοτικότητας» ως διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας, και που καταλήγει στην τρέχουσα συζήτηση περί «φυλών» (tribes) ως κοινωνικών ομάδων που αυτοπροσδιορίζονται με βάση κανόνες «οικειότητας» τους οποίους θεσπίζουν τα μέλη τους και που μπορεί να είναι εθνοτικοί, θρησκευτικοί, τοπικοί ή και ταξικοί. Ως σταθμούς σε αυτήν τη μακρά διαδρομή ο Α.Λ. επιλέγει τη Hannah Arendt, τον Hans Kohn, τον Benedict Anderson, τον Eric Hobsbawm, τους Homi Bhabha και Partha Chatterjee, τον Arjun Appadurai, τον Jurgen Habermas, τον Giorgio Agamben, και τέλος τους Antonio Negri και Michael Hardt.

Αυτό που συνδέει αυτήν τη φαινομενικά ετερόκλητη κοινότητα διανοουμένων είναι η έννοια του έθνους ως κοινωνικής κατασκευής. Από τη στιγμή που ξεπεράστηκε ο αντικειμενικός προσδιορισμός τους έθνους που ανάγεται στο «όμαιμον και ομόγλωσσον και ομότροπον» του Ηροδότου, πολλαπλασιάστηκαν με εκρηκτικό ρυθμό οι ερμηνείες περί εθνικών κατασκευών. Είτε ως αποτέλεσμα της εθνικιστικής ιδεολογίας που γεννήθηκε το 1789 (Arendt), είτε

ως αποτέλεσμα «φαντασιακών κοινοτήτων» που καλλιέργησαν την «αίσθηση του συνανήκειν» (Anderson), ή και του «μη-συνανήκειν» δηλαδή του αποκλεισμού του διαφορετικού (Bhabha-Chatterjee), είτε ως «επινοημένες παραδόσεις» (Hobsbawm), είτε ως αποτέλεσμα προσδιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων όσων μετέχουν του πολιτικού και κοινωνικού «βίου» ενός έθνους (Agamben), τα έθνη κατασκευάζονται επιτελώντας κάποιο λειτουργικό σκοπό: αυτόν της νομιμοποίησης της όποιας εξουσίας. Και φυσικά από τη συζήτηση δεν λείπουν όσοι θέτουν ερωτήματα σχετικά με το μέλλον των εθνών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (Habermas, Negri and Hardt).

Η αίσθηση μου διαβάζοντας αυτό το σημαντικό βιβλίο, είναι ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ΜΙΑ γενική θεωρία για το έθνος. Υπάρχουν διάφορες εκδοχές-σενάρια εξέλιξης που αντικατοπτρίζουν τις πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ή και ατομικές προϋποθέσεις για να γεννηθεί και να εξελιχθεί ένα έθνος. Αυτός είναι κατά τη γνώμη μου ο λόγος για τον οποίο ο Α.Λ. ευφυώς προσφεύγει στην έννοια της αμφίδρομης ιστορίας για να εξηγήσει πώς συναρθρώνονται η έννοια

του έθνους με την, σε πραγματικό χρόνο, καθαυτό ιστορία του έθνους. Ιστορία του έθνους είναι τελικά η «μελέτη του τρόπου με τον οποίο η διαδικασία της εγκόλπωσης φάσεων του παρελθόντος από το εθνικό παρόν διαπλέκεται με τη διαδικασία της μεταβίβασης της ιστορικής μνήμης» (σελ. 142). Με άλλα λόγια, από τη μια μεριά επιλέγουμε τους προγόνους μας, από την άλλη όμως οι επιλογές μας για το παρελθόν επηρεάζουν την αντίληψη μας για το παρόν. Το μέγα ζητούμενο είναι πώς η ιδέα περί του έθνους εξασφαλίζει την επιβίωση του έθνους στο μέλλον. Όπως τονίζει ο συγγραφέας στο συμπέρασμα του, «το ζήτημα δεν είναι να βρούμε τον ορισμό του έθνους... αλλά πώς χρησιμοποιείται η έννοια του έθνους, στη δόμηση της εξουσίας αλλά και της αμφισβήτησης της, στη συγκρότηση του πολιτικού λόγου» (σελ. 149). Εκεί πρέπει να εστιάζεται το ενδιαφέρον μας σε μία εποχή αμφισβήτησης και κατακερματισμού του εθνικού χώρου, εφόσον μας ενδιαφέρει το μέλλον του κόσμου.

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Βιβλιοπαρουσίαση

Τζακ Μπαρνς

*Ο μακρύς θερμός χειμώνας
του καπιταλισμού έχει αρχίσει*
Εκδόσεις Διεθνές Βήμα, 280 σελίδες

«Άρχισε ένας ασυνήθιστα παρατεταμένος χειμώνας για τον καπιταλισμό. Σε συνδυασμό με την επιτάχυνση της εκστρατείας του ιμπεριαλισμού προς τον πόλεμο, ο χειμώνας αυτός θα είναι πραγματικά μακρύς και θερμός».

Τζακ Μπαρνς

Έχουμε μπει στα αρχικά στάδια μιας παρατεταμένης παγκόσμιας οικονομικής κάμψης. Αυτό σημαίνει ότι μπροστά μας έχουμε δεκαετίες οικονομικών, χρηματιστικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και ταξικών αγώνων.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η Ουάσιγκτον επιχειρεί σήμερα την εκτενέστερη αναδιάρθρωση της στρατιωτικής πολιτικής και της οργανωτικής δομής των ενόπλων δυνάμεων από τα τέλη της

δεκαετίας του 1930, όταν οι ιθύνοντες των ΗΠΑ προετοιμάζονταν να πάρουν μέρος στους διευρυνόμενους πολέμους σε Ασία και Ευρώπη, μετατρέποντας τους πολέμους αυτούς σε έναν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.

Οι δύο αυτοί παράγοντες μαζί –οικονομική κάμψη και милитаризμός– τροφοδοτούν τις εντεινόμενες διενέξεις που βλέπουμε σήμερα μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων.

Το βιβλίο αυτό του Τζακ Μπαρνς καταπιάνεται με την ιστορική καμπή στην οποία βρίσκεται ο καπιταλισμός σήμερα και αναλύει με όρους ταξικής πάλης τις επιπτώσεις της στην πολιτική ζωή και στις συνθήκες ζωής των εργαζομένων σε παγκόσμιο επίπεδο.

Summaries

Tr. Kostopoulos

*The stubling block
of the European Union*

The socioeconomic phenomenon of the European unification responds to the objective needs of development of the economy which becomes continuously internationalized. The economic integrations consist of obvious decisions of capitalism of our times and are a result of the international competition. The efforts of imperialistic countries to claim global hegemony, ties up all the small countries as the wagons of the train. The competition is ruthless. Wars are sometimes hidden and often break out in the open. In this setting of international competition, the European unification is taking place. Thus, the future is uncertain and class struggle becomes the referee.

J.A. Kaskarelis

*Economics teaching, research
purpose and morality*

The success of science based technology has fostered the pseudo relation of «scientism». But the world is now full of scientists deprived of real appeal and moral restraints. This is true as well for the economics science and economists who also have to analyze socio-economic and political environment that is becoming successively complex and chaotic.

G. Kleftaras

*Self-acceptance of physical disability
and psychological counseling*

Acceptance of disability constitutes an issue of decisive importance to both the mental health and the quality of life of individuals with disabilities. An important aim of psychological counseling is to empower physically disabled individuals to accept their impairment as well as its associated consequences; a fact that constitutes an essential prerequisite for the process of social adaptation, integration and social acceptance of their problem. Self-acceptance of physical disability constitutes a

difficult process which involves (a) acceptance of the multiple losses that follow the existence of an impairment, (b) redefinition of the individual's way of life, and (c) reconsideration of certain basic life positions, behaviors and perhaps principles and values. In this paper, a number of factors that influence the individual's acceptance of physical disability are analyzed: (a) the psychosocial factors of self-esteem, social support and discrimination against people with disabilities, (b) certain disability characteristics such as congenital or acquired condition and severity indicated by multiple disabilities and chronic pain, and (c) the demographic variables of age, marital status and income. Finally, in order to help an individual's disability self-acceptance, certain ways of counseling intervention are suggested based on the appropriate use of the above-mentioned factors and the importance of helping an individual find personal life meaning in disability and loss.

**Tzamalouka G., Papadakaki M.,
Soultatou P., Stoikidou M.,
Kontogiannis Th., Xliaoutakis I.**

*Drowsy driving and day sleepiness
as predictors of car crash risk
in the capital city of Greece*

The current study investigates the impact of drowsy driving and day sleepiness on the possibility of car crash involvement in the Athens area of Greece. Additionally, an attempt is made to elucidate other driving parameters that could be potential predictors of car crash risk, after controlling for socio-demographic characteristics. A sample of 640 amateur drivers aged 19 to 65 was studied through personal interviews. The questionnaire included items about drowsy driving, day sleepiness, symptoms of sleep disorder and hours of sleep and work during the week preceding the interview as contributing factors to car crash risk. In addition, drivers reported the total amount of kilometres. The logistic regression analysis showed drowsy driving and day sleepiness as significant predictors of car crash risk: higher scores of drowsy driving and higher day sleepiness increased the car crash risk. Additionally, driving experience was related to higher car crash risk. There is a need for (a) expanding our investigation to other urban areas of Greece and (b) information exchange among research teams of southeastern Mediterranean countries aiming at promoting safety-driving cultures.

Kon.-Vas. Priporas

*Greek consumers' attitudes towards
the advertisings with sexual content.*

A qualitative research

In advertising, the sexual content is very often used as a medium of attracting consumers' attention. The purpose of this research is to investigate the opinions and attitudes of Greek consumers towards advertising with sexual content. The research is qualitative in nature and was conducted with the use of 5 focus groups in Thessaloniki. The results reveal that there is an excessive use of sexual content, however, without causing the desirable outcomes since consumers do not recall the brands and they are not influenced in their buying decision.

Ar. Stamoulas

State and Private University

Utilizing the combination of fiscal-demographic data with the philosophical distinction of human rights between positive and negative, this article argues that, contrary to the universally accepted perception of education as a fundamental human right, the Greek educational system proves condemnatory for its full-scale realization for two reasons. First, poor public finance pushes families to extended private expenditures creating class dichotomies and making education a «public» good to be «purchased» on the basis of people's social profile and economic ability. Second, the overwhelmingly centralized administration of education contrasts with the philosophical principle of the liberal self since it diminishes or undermines possibilities of autonomous educational choices.

G.E. Skoulas

Communicative discourse:

*Consciousness and knowledge in education
and power authority*

The objective of this article is to review the way language, as an instrument of communication, was used functionally in the basic human activities in modern times. This examination is directed to reveal the extent to which this language instrument contributed to the positive deve-

lopment of contemporary man and to what degree the essential human communication was strengthened by the usage of the well-developed technological means of communication. An attempt is made to analyze the relation of language with the real knowledge and power so as to enlighten the features that are related to those sides of power derived from the domination that is produced by a different linguistic method of communication. A critical analysis is also made to view the main system of language and knowledge that prevailed in the western world as well as the impact it gradually had in its civilization.

G. Gouga, J. Kamarianos

*School organization
Bureaucracy and educational
practices*

The present paper aims to explore the formative characteristics of the educational process. These characteristics compose an important framework of study, because they are factors of qualitative and quantitative definition not only of the social, but also of the whole cultural construction of societies.

We believe that the understanding of the organizational characteristics of education enables us to exceed the crisis of the public nature of education. The development of the ways of organizing in conjunction with the process of technology, renders this approach necessary.

**N. Xaniotakis, Ap. Efthymiou,
G. Pyrgiotakis**

*The pre service teachers' views
of their training program*

The present paper is an attempt to investigate the satisfaction level of the Primary Education Department students of the University of Thessaly relative to various aspects of their pre service teacher training. A questionnaire was used for the collection of data. The analysis of the data showed that the majority of the students believe that (a) pre service teaching experiences is the most valuable part of their study at university, (b) sessions of group discussions of their preservice teaching experiences should be compulsory, and (c) duration of the pre service teaching period should increase.

J. Pextelidis*Reconstruction of school
knowledge: Towards a «pedagogy
of difference and finitude»*

School knowledge and practice possess a central role in the construction of concrete subjectivities and forms of social life. From this point of view, in the following text I attempt to reveal the practices of political establishment of the educational process and to claim that the foundation of current school knowledge and practice in «reason» leads to its objectification and as a result to the objectification of pedagogical subject's identities. Yet, drawing upon E. Laclau's and C. Mouffe's theory of «democratic experience», I propose an alternative pedagogy promoting pluralism and constantly stressing its finite nature. This proposal emanates from a concern about the need of school knowledge and practice reformulation for the construction of democratic individualities who will secure the living of democratic institutions.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (40 έως και 44)

Τεύχος 40, Φθινόπωρο 2004

Maria Manuela Tavares Ribeiro: «Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην ενωμένη Ευρώπη», σελ. 5-26.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει την οπτική της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και το μερίδιο συνεισφοράς της στην πορεία της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, από τα μέσα του περασμένου αιώνα έως σήμερα.

Μέσα από τις αναφορές στους λόγους, τα έργα και τη στάση τεσσάρων εκπροσώπων της παπικής Εκκλησίας, από το 1948 έως πρόσφατα, εύκολα συνάγεται ότι κοινή θέση όλων αυτών, δηλαδή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εν γένει, ήταν ότι η ενωμένη Ευρώπη θα έπρεπε να στηριχθεί όχι τόσο στην πολιτική της ενότητα, όσο στη θρησκευτική, με την έννοια ότι η αποδοχή των χριστιανικών αξιών και της κοινής ιστορίας και του πολιτισμού, μπορούν να εγγυηθούν τη στερέωση της ειρήνης στην Ευρώπη και τον κόσμο.

Γεώργιος Σπυρόπουλος: «Η θέση και ρόλος το Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση», σελ. 27-50.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να διερευνηθεί η θέση που κατέχουν σήμερα οι χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου στην παγκοσμιοποίηση μέσα από τις ποικίλες εκφάνσεις του φαινομένου. Διαπιστώνεται ότι η προσαρμογή για ένταξη στην παγκόσμια οικονομία εκθέτει τα υπό εξέταση κράτη σε κινδύνους αστάθειας, που μπορεί να προέρχονται τόσο από ενδογενείς όσο και από εξωγενείς παράγοντες. Στο σημείο αυτό τίθεται και το ερώτημα κατά πόσον η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, κυρίαρχη αρχή της παγκοσμιοποίησης, καθίσταται επωφελής ή όχι για όσα από τα κράτη αυτά προσπάθησαν να την υιοθετήσουν. Μια καταφατική απάντηση στο ερώτημα θα προερχόταν από την αναγκαιότητα λήψης συνοδευτικών μέτρων –παράλληλα με την προσπάθεια πιο ενεργού συμμετοχής στην παγκοσμιοποίηση– και την απαιτούμενη στενότερη συνεργασία μεταξύ βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων οικονομιών, αλλά και Διεθνών Οργανισμών. Σε αντίθετη περίπτωση, οι ευεργεσίες του φαινομένου κινδυνεύουν να παραμείνουν καθαρά ολιγοπωλιακές.

Βασίλης Πατρώνης, Κωνσταντίνος Μαυρέας: *«Αγροτικός κόσμος και ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου»*, σελ. 51-78.

Κατά την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης την περίοδο του μεσοπολέμου διαπιστώθηκε στην Ελλάδα μία διεύρυνση του αγροτικού χώρου με κύριο αντίκτυπο στην αύξηση της καλλιεργήσιμης γης, της αγροτικής παραγωγής και του γεωργικού πληθυσμού. Παράλληλα, όμως, αναδείχθηκαν σημαντικά προβλήματα, όπως η ανεπάρκεια πλέον του γεωργικού εδάφους σε συνδυασμό με τη γεωργική κρίση, που εμφανίστηκε στα μέσα περίπου της μεσοπολεμικής περιόδου.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις σημαντικότερες θέσεις που διατυπώθηκαν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο με επίκεντρο την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, την αγροτική ανάπτυξη και κυρίως, την πρωτεύουσα θέση του αγρότη μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Θεόδωρος Καρβουναράκης: *«Μετακινήσεις πληθυσμών στον πόλεμο και την ειρήνη στην Ευρώπη του 20ού αιώνα: μία επισκόπηση»*, σελ. 79-100.

Εξετάζεται διαχρονικά το φαινόμενο της μετακίνησης πληθυσμών εντός και προς την Ευρωπαϊκή Ήπειρο, από την εποχή της εκβιομηχάνισης ως το τέλος του 20ού αιώνα. Επισημαίνονται τα διάφορα αίτια του φαινομένου, το εκούσιο ή ακούσιο και ο τρόπος της μετακίνησης. Ερευνάται επίσης η προέλευση των μετακινουμένων, το καθεστώς και η τύχη τους στις χώρες προορισμού. Αντικείμενο ιδιαίτερης μνείας αποτελεί η Ελλάδα, αρχικά ως χώρα προέλευσης και αργότερα ως χώρα προορισμού μεταναστών. Τέλος παρουσιάζονται οι επιπτώσεις από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην ανατολική Ευρώπη, καθώς και η στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα εισόδου, εγκατάστασης και μετακίνησης αλλοδαπών στην επικράτεια των χωρών-μελών της. Το άρθρο καταλήγει ότι τα σημερινά σχετικά προβλήματα δεν αποτελούν παρά αναπόφευκτο «επεισόδιο μιας διαχρονικής διαδικασίας» που μπορούμε και πρέπει να αντιμετωπίσουμε «με τρόπο πολιτισμένο και συνολικά επωφελή».

Παναγιώτης Ζάννης: *«Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική: Μύθοι και πραγματικότητες»*, σελ. 101-128.

Ο τρίτος-μη κερδοσκοπικός τομέας παραμένει ο «γνωστός-άγνωστος» της επιστήμης, σχεδόν τριάντα χρόνια από τις πρώτες θεωρητικές και εμπειρικές συμβολές. Ιδιαίτερα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, επικρατούν ακόμα ισχυρά στερεότυπα ως προς το ρόλο και τις δυνατότητες της παρέμβασής του στις σύγχρονες κοινωνίες που γίνονται περισσότερο ορατά όταν οι αντιπαραθέσεις αποκτούν ιδεολογική διάσταση.

Σκοπός του άρθρου είναι η ανάδειξη των επιστημονικών ευρημάτων που διαφωτίζουν τη σχέση «κοινωνικό κράτος- τρίτος τομέας» και ιδιαίτερα της συγκριτικής αποτελεσματικότητας των δύο τομέων σε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών και της αναδιανομής εισοδήματος.

Φώτης Χ. Χατζηθεοδωρίδης: *«Η σχέση μεταξύ πολυδραστηριότητας και μοντέλου τουριστικής ανάπτυξης σε ένα νησί του Αιγαίου: παράγοντες της τοπικής απασχόλησης και ολοκληρωμένη ανάπτυξη»*, σελ. 129-148.

Στο πλαίσιο έρευνας που αφορούσε «στην Πολυδραστηριότητα και στην παραγωγή ειδικών ποιοτικών προϊόντων για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των νησιών» και η οποία πραγματοποιήθηκε στη νήσο Λήμνο μεταξύ των ετών 1996 και 1998, μελετήθηκαν οι παράγοντες που διαμορφώνουν και επηρεάζουν τη διάρθρωση της απασχόλησης σε συνδυασμό με το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης. Από τους παράγοντες που ανέδειξε η έρευνα προκύπτει ότι η σχέση μεταξύ της απασχόλησης των κατοίκων και ειδικότερα της πολυδραστηριότητας, με την εξειδικευμένη μορφή ποιοτικού τουρισμού που αναπτύχθηκε στο συγκεκριμένο νησί, επιφέρει κυρίως θετικά οικονομικά και περιβαλλοντικά αποτελέσματα.

Θεόδωρος Κουτρούκης: *«Ο κοινωνικός διάλογος σε τοπική κλίμακα: το παράδειγμα της Ημαθίας»*, σελ. 149-170.

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται η εμπειρία των τοπικών εταιρικών σχέσεων των κοινωνικών φορέων στο νομό Ημαθίας, καθώς έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην υιοθέτηση μορφωμάτων κοινωνικού διαλόγου σε αυτό το επίπεδο, προφανώς εξαιτίας της επίδρασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε γύρω από τη λειτουργία των τοπικών θεσμών κοινωνικού διαλόγου ανέδειξε ορισμένα πολυσήμαντα χαρακτηριστικά. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε ορισμένες τοπικές οργανώσεις και αναφέρεται στην ανάμειξη των κοινωνικών εταίρων σε διαδικασίες αποτελεσματικού διαλόγου για τη διευθέτηση προβλημάτων αμοιβαίου ενδιαφέροντος. Τα συμπεράσματα της έρευνας δείχνουν ότι υπήρξαν ορισμένες «καλές πρακτικές» στο εγχείρημα της Ημαθίας, που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις τοπικές προκλήσεις και προοπτικές.

Αθηνά Α. Σιπητάνου: «Χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα και οι δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους (1994-2001)», σελ. 171-192.

Στη μελέτη μας αυτή εξετάζουμε τα μορφωτικά και κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών ουσιών που ζητούν βοήθεια από τις θεραπευτικές κοινότητες στην Ελλάδα και τις δυνατότητες συνεχιζόμενης εκπαίδευσής τους. Το χρονικό διάστημα που καλύπτει η έρευνα εκτείνεται από το 1994 έως το 2001.

Παρουσιάζονται τα στοιχεία από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, των ερευνών και των αποτελεσμάτων των προγραμμάτων που υλοποιούνται στην Ελλάδα από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, αρμόδιους για τα ναρκωτικά. Εξετάζονται οι παράμετροι που αφορούν την ηλικία των χρηστών που ζητούν θεραπευτική στήριξη, το φύλο τους, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, την εργασιακή τους κατάσταση και την παρούσα συνθήκη διαβίωσης, καθώς και την περιοχή κατοικίας τους, δίνοντας πάντα ιδιαίτερη έμφαση στη μορφωτική τους κατάσταση.

Η έρευνα αποσκοπεί στο να αναδείξει τα μορφωτικά κυρίως αλλά και τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών ναρκωτικών και να συμβάλει έτσι τόσο στην πρόληψη, κατά τη διάρκεια της σχολικής φοίτησης, όσο και στην αντιμετώπιση μέρους του προβλήματος, με προτάσεις για το σχεδιασμό και την υλοποίηση των κατάλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, στο πλαίσιο των θεραπευτικών κοινοτήτων.

Νικόλαος Τσίρος: «Η έννοια του “νοήματος” στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann», σελ. 193-214.

Μία από τις ουσιαδέστερες έννοιες της συστημικής θεωρίας του Niklas Luhmann είναι αυτή του νοήματος. Ο Luhmann εξέθεσε την αντίληψή του περί νοήματος εξαιρετικά ενωρίς και κατά τη διάρκεια της περίφημης διαμάχης του με τον Jürgen Habermas. Στο κείμενό του «Νόημα ως θεμελιώδης έννοια της κοινωνιολογίας» αποκαλύπτονται οι πρώτες εννοήσεις περί νοήματος της λειτουργικο-δομικής, συστημικής θεωρίας του. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και με τη βαθμιαία ανάπτυξη της θεωρίας των αυτοαναφορικών συστημάτων, η έννοια του νοήματος προσαρτήθηκε κατ' ανάγκην στη βασική ιδέα της αυτοποιητικής λειτουργίας των κοινωνικών συστημάτων.

Βιβλιοκριτική

Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης: «Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930) – Ο Πόλεμος των Στατιστικών», 2003.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Μιχάλης Χ. Κελπανίδης, Καλλιόπη Π. Βруνιώτη: «Διά βίου μάθηση. Κοινωνικές προϋποθέσεις και λειτουργίες. Δεδομένα και διαπιστώσεις», 2004.

Λίνος Γ. Μπενάκης: «Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και μελέτες», 2002.

Τεύχος 41, Χειμώνας 2004

Ειρήνη Ι. Τηλικίδου-Στοιγιάννη: «Μεταμοντέρνα ή αιώνια αγορά; Η περίπτωση της Ελλάδας», σελ. 5-24.

Παρουσιάζονται οι μεταμοντέρνες καταστάσεις της υπερπραγματικότητας, της αποσπασματικότητας, της αντιστροφής του υποκειμένου, των παράδοξων αντιπαραθέσεων, της έμφασης στη φόρμα-στυλ, της απώλειας δέσμευσης, της ανεκτικότητας. Γίνεται προσπάθεια ανάγνωσης της αγοράς και της κατανάλωσης στην Ελλάδα μέσα από την οπτική της μεταμοντέρνας θεώρησης. Παρατίθενται κριτικά σχόλια με στόχο την προσέγγιση του ερωτήματος, εάν η αγορά μπορεί να χαρακτηριστεί μεταμοντέρνα ή απλώς αιώνια, διαρκώς εξελισσόμενη μέσα σε πλήθος αντιθέσεων.

Χριστίνα Καρακιουλάφη: «Εργασιακές σχέσεις: Η διαμόρφωση και η εξέλιξη ενός επιστημονικού πεδίου», σελ. 25-50.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η σκιαγράφηση των όρων διαμόρφωσης και της εξέλιξης του πεδίου των εργασιακών σχέσεων, καθώς και η ανάδειξη ορισμένων χαρακτηριστικών που νοούνται και ως «αδυναμίες» του πεδίου: πολυεπιστημονικότητα και αδυναμία διαμόρφωσης μιας διεπιστημονικής προσέγγισης, αδυναμία θεωρητικοποίησης, δυσκολία οριοθέτησης του (ή των) αντικειμένου (-ων) του και αυτονόμησης έναντι άλλων όμορων επιστημονικών πεδίων. Πρωτεύων στόχος είναι να διερευνηθεί εάν οι εργασιακές σχέσεις μπορούν να νοηθούν ως ένα αυτόνομο επιστημονικό πεδίο ή απλά ως μια επιστήμη που είναι το παρακλάδι ή βρίσκεται στο σταυροδρόμι άλλων επιστημών.

Νικόλαος Δριτσάκης: «Αγροτο-τουρισμός: Μια πρόταση ανάπτυξης για την ελληνική περιφέρεια», σελ. 51-64.

Ο αγροτο-τουρισμός είναι μια νέα μορφή σύγχρονου τουρισμού, που εξελίσσεται δυναμικά τα τελευταία χρόνια ικανοποιώντας τις ανάγκες

του ανθρώπου της εποχής μας, με σχετικά χαμηλό κόστος. Παράλληλα συμπληρώνει το εισόδημα της αγροτικής οικογένειας, συμβάλλοντας στη συγκράτηση του πληθυσμού στις απειλούμενες με μαρασμό αγροτικές περιοχές της ελληνικής περιφέρειας. Είναι επομένως μια δραστηριότητα με έντονο κοινωνικό περιεχόμενο, γεγονός που δεν πρέπει να ξεχνιέται σε όλες τις διαδικασίες των πολιτικών μας επιλογών. Βέβαια, την πρωτοπορία στην ανάπτυξη του αγροτο-τουρισμού θα πρέπει να έχουν οι «φυσικοί» του φορείς, δηλαδή οι γεωργικές οργανώσεις και οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, χωρίς αυτό να αποκλείει τη δράση και του ιδιωτικού τομέα, σε περιπτώσεις που διστάζουν να επέμβουν οι παραπάνω κοινωνικοί φορείς.

Περικλής Παυλίδης: *«Το γίνεσθαι της ιδεολογίας και η εκπαιδευτική θεσμικότητα», σελ. 65-88.*

Αρκετοί ερευνητές υιοθετούν την αντίληψη περί σκόπιμης και οργανωμένης διαδικασίας διάδοσης-επιβολής της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης, διαμέσου ειδικών μηχανισμών, με προεξάρχοντα αυτόν της εκπαίδευσης. Στο παρόν άρθρο το γίνεσθαι της κυρίαρχης ιδεολογίας παρουσιάζεται ως διαδικασία σύμφυτη με τη διαμόρφωση του κοινού νου. Καταδεικνύεται ότι η κυρίαρχη ιδεολογία συγκροτείται από όλα τα μέλη της κοινωνίας τα οποία, στο επίπεδο του κοινού νου, αντιλαμβάνονται τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις ως φυσικές και αναλλοίωτες. Η κυρίαρχη ιδεολογία, στο βαθμό που αυτή εκφράζεται μέσα από τις γνώσεις που διαδίδει η εκπαιδευτική θεσμικότητα, συνιστά επεξεργασμένη μορφή των ιδεολογημάτων του κοινού νου.

Νίκος Ναγόπουλος: *«Η ενότητα της γνώσης και τα όρια της θεωρίας της συνεξέλιξης. Μερικές παρατηρήσεις γύρω από ζητήματα κοινωνιολογίας της γνώσης», σελ. 89-112.*

Η εργασία εξετάζει μεθοδολογικά ζητήματα αναφορικά με την προσέγγιση μορφών του εμπειρικού κόσμου και επιχειρεί να αποσαφηνίσει το εννοιολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου τα κοινωνικά φαινόμενα αναλύονται ως αντικείμενα προσिता στην επιστημονική γνώση. Ως εκ τούτου προσεγγίζει από κριτική άποψη τόσο τις απόπειρες μιας αδιαμεσολάβητης θεμελίωσης της κοινωνικής επιστήμης πάνω στις φυσικές πραγματικότητες της ανθρώπινης βιολογίας και ψυχολογίας, όσο και τις θέσεις που υποστηρίζουν ότι μια συνειδητή και αναγκαία απόπειρα ερμηνείας και κατανόησης των ιστορικά διαμορφωμένων προτύπων κοινωνικής δραστηριότητας και δημιουργίας επιτυγχάνεται μόνον με την απομάκρυνση από τις αρχές της ανθρώπινης φύσης. Στο επίκεντρο αυτής της προβληματικής εξετάζονται οι σύγχρονες αποδόσεις των ενωτικών θεωριών, οι οποίες στηρίζονται σε μια εννοιολογική ταύτιση όρων του common sense με αντίστοιχους της ανθρώπινης φυσιολογίας καθώς και οι διϊστι-

κές θεωρίες που οδηγούν συχνά σε υπερβατολογικές αναζητήσεις και οντολογικές διακρίσεις.

Αθανάσιος Λαΐνας: «Η συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού», σελ. 113-134.

Στην εργασία αυτή επιχειρείται μία επισκόπηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού. Το θέμα αυτό προσείλκυσε το συστηματικό ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και διατυπώθηκε η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με αυτή, οι δαπάνες για την εκπαίδευση αποτελούν επένδυση και οι αυξημένες απολαβές από την εργασία των εργαζομένων που έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, θεωρούνται αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγικότητάς τους δια μέσου της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Παρά το γεγονός ότι αυτή η θετική αξιολόγηση της συμβολής της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού παραμένει κυρίαρχη στο πεδίο της θεωρίας και της πράξης, διάφορες αμφισβητήσεις έχουν εγερθεί. Μερικοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση δεν αυξάνει την παραγωγικότητα των ανθρώπων, την οποία θεωρούν ότι προσδιορίζεται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά κάθε ανθρώπου και δεν επηρεάζεται από την εκπαίδευση. Αν και μια τέτοια λειτουργία της εκπαίδευσης δεν είναι δυνατό να αποκλεισθεί εξ ολοκλήρου, οι περισσότεροι ερευνητές απορρίπτουν την ακραία άποψη ότι η εκπαίδευση δεν επηρεάζει την παραγωγικότητα. Ως επίλογος, επισημαίνεται ότι η συμβολή της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού είναι δυνατό να μεγιστοποιηθεί δια μέσου του επαγγελματικού προσανατολισμού και της δια βίου εκπαίδευσης.

Μαρία Αδάμου-Ράση: «Εκπαίδευση για την ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου», σελ. 135-168.

Από τα τέλη του 20ού αιώνα, οι σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες, παραπαίοντας ανάμεσα στην ανάγκη να προωθήσουν το εθνικό τους συμφέρον, να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης αγοράς και να ανταποκριθούν στις επιταγές της οικουμενικής πραγματικότητας, υποχρεώθηκαν να επαναπροσδιορίσουν το πνεύμα και τους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής τους. Στο πλαίσιο αυτό, η παραδοσιακή εκπαίδευση άρχισε να διαπνέεται από τις αρχές και τα ιδεώδη της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και οι Κοινωνικές Σπουδές αναδείχθηκαν στα πιο ενδεδειγμένα γνωστικά αντικείμενα για την υλοποίηση των στόχων της.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να εντοπιστεί αυτή η τάση και στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα του τέλους του 20ού αιώνα.

**Daniel Welzer-Lang, Αναστασία Μειδάνη, Χρυσοβαλά-
ντης Παπαθανασίου:** «Ισότητα των φύλων και αντιστά-
σεις των ανδρών στις αλλαγές», σελ. 169-194.

Το παρόν άρθρο αποτελεί τη θεωρητική θεμελίωση μιας ευρωπαϊκής έρευνας, που πραγματοποιήθηκε σε τρεις χώρες (Ελλάδα, Γαλλία, Βέλγιο) το 2003-2004, με θέμα τις αντιστάσεις των ανδρών στην προοπτική ισότητας των δύο φύλων. Οι συγγραφείς, στηριζόμενοι στην κριτική μελέτη προγενέστερων εμπειρικών ερευνών αναφορικά με τη δόμηση των κοινωνικών σχέσεων των φύλων, διαμορφώνουν το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, διατυπώνουν τις υποθέσεις και επιχειρούν να ορίσουν την έννοια των «ανδρικών αντιστάσεων». Στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικού φύλου και θεσμών, καθώς και η κατανόηση της κοινωνικής μορφοποίησης (*construction sociale*) των φύλων στην καθημερινή ζωή.

Φωτεινή Μπονώτη, Πλουσία Μισαηλίδη: «Η ικανότητα των παιδιών να διαφοροποιούν τα δύο φύλα σε έργα σχεδίασης και αναγνώρισης ανθρώπινων φιγούρων», σελ. 195-212.

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση πιθανών αναπτυξιακών αλλαγών στην ικανότητα των παιδιών να διαφοροποιούν το φύλο της ανθρώπινης φιγούρας στα σχέδιά τους, με βάση εξωγενή (όπως ο ρουχισμός, το μήκος των μαλλιών, το ύψος της φιγούρας και οι λεπτομέρειες) και ενδογενή χαρακτηριστικά (όπως η τριχοφυΐα, οι ώμοι, το στήθος και οι γοφοί). Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 120 παιδιά και των δύο φύλων, που ταξινομήθηκαν σε τρεις ηλικιακές ομάδες με μέσο όρο ηλικίας 6½, 9½ και 11½ χρόνια αντίστοιχα. Η έρευνα χρησιμοποιήσε ένα έργο σχεδίασης και ένα έργο αναγνώρισης ανθρώπινων φιγούρων. Τα ευρήματα έδειξαν ότι: (α) υπήρχαν στατιστικά σημαντικές διαφορές υπέρ της χρήσης εξωγενών χαρακτηριστικών για τη διαφοροποίηση των δύο φύλων σε όλες τις ηλικίες, (β) στατιστικά σημαντική ήταν η επίδραση της ηλικίας στη χρήση των ενδογενών στοιχείων, και (γ) σε σχέση με τα αγόρια, τα κορίτσια σχεδίαζαν περισσότερα εξωγενή χαρακτηριστικά για να υποδηλώσουν το φύλο της φιγούρας.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Κωνσταντίνος Ι. Παπαδούλης: «Εισαγωγή στην πολιτική, δημοσιο-πολιτική και συγκριτική επιστήμη: Μια εισαγωγή στη θεωρία και τον εμπειρισμό του συμφεροντολογισμού και της ιδιοτέλειας», 2002.

Γιώργος Δημ. Κοντογιώργης: «Πολίτης και πόλις. Έννοια και τυπολογία της “πολιτειότητας”», 2004.

Γιώργος Δημ. Κοντογιώργης: «Το αυταρχικό φαινόμενο. 4η Αυγούστου, 21η Απριλίου. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της “πολιτειότητας”», 2004.

Τεύχος 42, Άνοιξη 2005

Δ. Ματθόπουλος, Α. Μιμιγιάννης: «Οικοφιλοσοφία: Μια νέα ηθική για τη διαχείριση του περιβάλλοντος και την “εκμετάλλευση” των φυσικών πόρων του πλανήτη», σελ. 5-30.

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να αναδείξει ότι οι απόψεις των φιλοσόφων και οι επιστήμες, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από την εποχή της «επιστημονικής επανάστασης» και μετά, έπαιξαν και εξακολουθούν να παίζουν, όσο παραμένουν στο ίδιο φιλοσοφικό πλαίσιο, σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της οικολογικής κρίσης που διέρχεται ο πλανήτης μας.

Γίνεται αναφορά στο ρόλο της σύγχρονης οικονομικής σκέψης, η οποία στο βωμό μιας κακώς νοούμενης διαρκούς ανάπτυξης στηρίζεται σε μια τεχνολογία η οποία υπονομεύει καθημερινά το φυσικό περιβάλλον.

Η Οικοφιλοσοφία, ως μια οικολογική φιλοσοφία, προσφέρει μια εναλλακτική πρόταση και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας Οικολογικής Ηθικής με στόχο την αποκλιμάκωση της οικολογικής κρίσης.

Μαίρη Γείτονα, Γεώργιος Χάλκος: «Η αξία της ανθρωπίνης ζωής: Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις», σελ. 31-50.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η αποτίμηση της αξίας της ανθρωπίνης ζωής μέσα από την ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεών της, οι οποίες κατέχουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική αξιολόγηση των προγραμμάτων υγείας. Η χρήση επιστημονικών εργαλείων και τεχνικών δίνει τη δυνατότητα ορθολογικής λήψης αποφάσεων στον τομέα της υγείας, συμβάλλει στη μεγιστοποίηση του κοινωνικού οφέλους, στη δίκαιη κατανομή των υγειονομικών πόρων, καθώς επίσης στη μέτρηση της ατομικής ή/και συλλογικής χρησιμότητας και ευεξίας των ασθενών από την παροχή ιατρικής φροντίδας. Η αξία της ανθρωπίνης ζωής, ανάλογα του αν αποτιμάται σε μετρήσιμες ποιότητες ζωής ή νομισματικές μονάδες, πρέπει να βασίζεται σε τεκμηριωμένες κλινικές πρακτικές ή και διατομεακές δράσεις. Η αξιοποίηση των επιδημιολογι-

κών δεδομένων πρέπει να αποτελούν την αφετηρία κάθε οικονομικής μελέτης. Η υλοποίηση τέτοιων μελετών, αφενός μεν κατευθύνει στην εκτίμηση του κοινωνικού κόστους ενός νοσήματος, και αφετέρου κρίνεται επιβεβλημένη για την ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην πολιτική υγείας.

Αναστασία Ζήση: *«Η ποιότητα ζωής και οι νέοι στην Ελλάδα: Ευρήματα, κατάρτιση θεωρητικού μοντέλου και μεθοδολογικές κατευθύνσεις»*, σελ. 51-74.

Η σημαντική καθυστέρηση της κοινωνικής, επαγγελματικής και οικονομικής αυτονόμησης των νέων σε συνδυασμό με τη σχετικά υψηλή έκθεσή τους σε παράγοντες διακινδύνευσης αποτελούν σημαντικές αλλαγές της τελευταίας δεκαετίας. Το παρόν άρθρο εξετάζοντας τα εμπειρικά ευρήματα σχετικά με την ποιότητα ζωής των νέων σε βασικούς τομείς της ζωής τους, όπως στεγαστικές συνθήκες, οικονομικά, εκπαίδευση και απασχόληση, υγεία, ψυχική υγεία, διαπροσωπικές σχέσεις και διάθεση του ελεύθερου χρόνου, αποπειράται την κατάρτιση ενός θεωρητικού μοντέλου ποιότητας ζωής με ομάδα-στόχο τους νέους. Το μοντέλο αυτό, εφαρμόζοντας μια «οικολογική προσέγγιση», στοχεύει να εξασφαλίσει ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό εργαλείο που να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της παρατεταμένης μεταεμφυβείας και του τρόπου που σήμερα οι νέοι οργανώνουν τη ζωή τους.

Πλουσία Μισαηλίδη: *«Η ανάπτυξη της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας και θεωρίας»*, σελ. 75-90.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται σύντομη επισκόπηση ερευνών, οι οποίες έχουν μελετήσει βασικές εκδηλώσεις της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία. Γίνεται επίσης σύντομη αναφορά σε έρευνες, οι οποίες έχουν δείξει ότι η ικανότητα αυτή δεν αναπτύσσεται φυσιολογικά στα παιδιά με αυτισμό, με αποτέλεσμα ελλείμματα στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην ικανότητα επικοινωνίας. Τέλος, παρουσιάζονται δύο από τα επικρατέστερα θεωρητικά υποδείγματα, τα οποία επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη φύση και την ανάπτυξη της θεωρίας του νου.

Γ. Κουστουράκης, Χ. Παναγιωτακόπουλος: *«Όψεις της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η περίπτωση του νέου εκπαιδευτικού υλικού και της χρήσης των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ)»*, σελ. 91-114.

Στην εργασία αυτή διερευνάται ο τρόπος της εισαγωγής των ΤΠΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση μέσα από τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα

τα Σπουδών, που προωθούνται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Από τη μελέτη μας προκύπτει πως μέσα από τη δημιουργία του νέου εκπαιδευτικού υλικού και λογισμικού για όλα τα μαθήματα: α) αλλάζει ο τρόπος εργασίας και ο ρόλος των εκπαιδευτικών και των σχολικών συμβούλων, β) αλλάζει η εκπαιδευτική πρακτική, αφού ο παράγοντας ηλεκτρονικός υπολογιστής έρχεται πλέον στο προσκήνιο της σχολικής εργασίας. Σημαντικά εμπόδια στην εφαρμογή των νέων μέτρων είναι η μη επαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών στις νέες τεχνολογίες και η υπάρχουσα ελλιπής υποδομή σε χώρους, βιβλιοθήκες και η έλλειψη υποστηρικτικού-τεχνικού προσωπικού.

Αντώνης Γεωργούλας: «*Η μεθοδολογία στη φεμινιστική θεωρία*», σελ. 115-148.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στις κοινωνικές δομές των οικονομικά προηγμένων κοινωνιών από τη δεκαετία 1960 και μετά, έφεραν στο προσκήνιο, δια μέσου κυρίως της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, νέες κοινωνικές ομάδες με ισχυρή έως ανύπαρκτη μέχρι τότε δημόσια παρουσία. Από τη συνειδητή δράση αυτών των ομάδων προκλήθηκαν επίσης μεγάλοι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί. Οι νέες αυτές ομάδες κατήγγειλαν τις επικρατούσες κοινωνικές θεωρίες –αλλά και γενικότερα την επιστήμη– ως εθνοκεντρικές και φαλλοκεντρικές. Προκειμένου δε να στηρίξουν τις καταγγελίες τους αλλά και τα αιτήματά τους, διατύπωσαν νέες μεθοδολογικές προτάσεις που διέσπασαν τα μέχρι τότε παγιωμένα όρια των ανθρωπιστικών, φυσικών και κοινωνικών επιστημών. Ανεξάρτητα πάντως από την όποια δικαιολόγηση των νέων προταγμάτων επί της μεθόδου, οι τάσεις της φεμινιστικής θεωρίας που εξετάζουμε στο άρθρο, φαίνεται να συγκλίνουν σε μια κατηγοριακή διατύπωση των πολιτικών τους αιτημάτων και παραβλέπουν τις αντικειμενικές συνθήκες που κατέστησαν δυνατή αυτήν τη διατύπωση.

Θεόδωρος Ιωσηφίδης: «*Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*», σελ. 149-166.

Στόχος του άρθρου είναι η παρουσίαση και ανάλυση της χρήσης της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην κοινωνική έρευνα και ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Εξετάζονται οι βασικές διαστάσεις των χρήσεων και των εφαρμογών της μεθόδου στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα: θεωρητικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις, εμπειρικές εφαρμογές και περιπτώσεις, αυτόνομη χρήση της μεθόδου, πολυμεθοδολογικές προσεγγίσεις κ.λπ.

Ανδρέας Στεργίου: «Το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», σελ. 167-218.

Το άρθρο εξετάζει το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων και τις επιπτώσεις του στις ελληνογερμανικές σχέσεις. Βάσει του υπάρχοντος αρχειακού υλικού που χρησιμοποιήθηκε για τη μελέτη αυτή, αποδεικνύεται ότι η οικονομική δραστηριότητα των ναζιστικών αρχών κατοχής δημιούργησε σύμφωνα με το τότε ισχύον διεθνές δίκαιο συγκεκριμένες οφειλές προς το ελληνικό κράτος που ικανοποιήθηκαν μόνο εν μέρει. Η διαπραγμάτευση του ζητήματος επηρεάστηκε από τις αδήριτες οικονομικές αναγκαιότητες του Ψυχρού Πολέμου που υπαγόρευσαν την επαναπροσέγγιση Ελλάδας-Γερμανίας. Απροσδόκητο εμπόδιο στην επαναπροσέγγιση αυτή αποτέλεσε η στάση της Ανατολικής Γερμανίας, που επιδίωκε την ίδια περίοδο την υπονόμευση της Δυτικής Γερμανίας στο διεθνές στερέωμα, προκειμένου να σπάσει το φράγμα της απομόνωσης που της είχε επιβάλει η Δυτική Γερμανία με τη βοήθεια του ΝΑΤΟ. Η επανένωση των δυο Γερμανιών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια επίσημη ανακίνηση του ζητήματος. Και σε αυτή την περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση αδράνησε να θέσει δυναμικά το ζήτημα απέναντι στη γερμανική κυβέρνηση και απώλεσε για πάντα την ευκαιρία αυτή.

Σταύρος Ροδοκανάκης: «Οι αναθεωρήσεις των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων», σελ. 219-242.

Σε αυτό το άρθρο ερευνούμε τις τρεις κύριες αναθεωρήσεις των ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων. Παίρνουμε το 1988, έτος που έλαβε χώρα η πρώτη κύρια αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων, ως το αρχικό έτος της σχετικής ανάλυσης. Συνεχίζουμε με την αναθεώρηση του 1993 και επίσης προσεγγίζουμε κριτικά την αναθεώρηση των διαρθρωτικών πολιτικών το 1999, τα κυριότερα θέματα υπό συζήτηση και τις πιθανές συνέπειες για την περίοδο 2000-2006. Ακόμη, εξετάζουμε τη σχέση ανάμεσα στο ΣΑΚΧ, τα Διαρθρωτικά Ταμεία και τις Αναπτυξιακές Εταιρίες.

Παρά το γεγονός ότι η εκτίμηση της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής παρέμβασης είναι ένα πολύ δύσκολο και περίπλοκο θέμα, συμπεραίνουμε ότι, αν και υπάρχει κάποια πρόοδος σε όρους διοίκησης (διαχείρισης), παρακολούθησης και εκτίμησης της πορείας της, η επίδραση των Διαρθρωτικών Ταμείων σε όρους ανάπτυξης και αποτελεσματικότητας είναι ακόμη περιορισμένη.

Βιβλιοκριτικές

Αστέρης Χουλιάρης: «Γεωγραφικοί μύθοι της διεθνούς πολιτικής», 2004.

Αθανασία Τριανταφυλλοπούλου: «Οι Επιχειρήσεις των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.) Α.Ε.», 2004.

Βιβλιοπαρουσίαση

Κωνσταντίνος Ι. Παπαδούλης: «Συγκριτική πολιτική και δημοσιο-πολιτική έρευνα και ανάλυση: Η επιστήμη του διαλεκτικού και του θεμελιώδους εμπειρισμού», 2003.

Τεύχος 43, Καλοκαίρι 2005

Γιάννης Μάντζαρης: «Η διαφθορά στο δημόσιο τομέα και οι επιπτώσεις της σε συνάρτηση προς το επίπεδο διαφθοράς: Μια μικροοικονομική προσέγγιση», σελ. 5-30.

Ανησυχητικές διαστάσεις έχει λάβει το μέγεθος και η πολυπλοκότητα της διαφθοράς στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Σύμφωνα με μελέτες εμπειρογνομώνων, η Ελλάδα είναι πρωταθλήτρια στη διαφθορά, την παραοικονομία και τη σπατάλη του δημόσιου τομέα όχι μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών του κόσμου. Παράλληλα μαστίζεται από υψηλό βαθμό γραφειοκρατίας και χαμηλής ποιότητας απονομής της δικαιοσύνης. Στη διεθνή βιβλιογραφία, σε σχέση με τις οικονομικές επιπτώσεις της διαφθοράς, κυριαρχούν εμπειρικές μελέτες, ιδιαίτερα εκείνες που αναφέρονται στις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ μεγέθυνσης ή/και Κατά Κεφαλήν Εισοδήματος και επιπέδου διαφθοράς. Μελέτες που να βασίζονται σε μικροοικονομικές προσεγγίσεις του θέματος είναι σπάνιες. Η εργασία αυτή αποσκοπεί στην παρουσίαση ενός μικροοικονομικού μοντέλου θεώρησης του φαινομένου της διαφθοράς, όσον αφορά τους διαγωνισμούς ανάθεσης δημοσίων έργων.

Περικλής Πολυζωίδης: «Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης», σελ. 31-56.

Το άρθρο παρουσιάζει τις δυσκολίες που συνδέονται με τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνοψίζει τις τυπολογίες των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) που δραστηριοποιούνται στο κοινωνικό πεδίο στα διάφορα κράτη μέλη και αναλύει την εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής και τις προσπάθειες των ΜΚΟ να την ε-

πηρεάσουν από την ίδρυση της Ένωσης μέχρι και σήμερα. Η ανυπαρξία μιας συμπαγούς και ενιαίας ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, αλλά και ενδογενείς παράγοντες της λειτουργίας του τρίτου τομέα σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν σαν αποτέλεσμα έναν υπολειμματικό ρόλο για τις ΜΚΟ.

Γιώργος Μαγούλιος: *«Ο δημόσιος τομέας και η διαπεριφερειακή συνεργασία στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση. Η περίπτωση των φορέων της παιδείας της Βουλγαρίας», σελ. 57-86.*

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται οι αλλαγές στο δημόσιο τομέα των Βαλκανικών χωρών σε μετάβαση, η κατάσταση και οι προοπτικές της διαβαλκανικής και ευρωπαϊκής συνεργασίας μεταξύ των φορέων του δημόσιου τομέα και ειδικότερα των φορέων της εκπαίδευσης στη Βουλγαρία. Διαπιστώνεται ότι καθόλη τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου ελήφθησαν μέτρα περισσότερο σχετικά με το μέγεθος και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα και λιγότερο με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του και την αποτελεσματικότητά του, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση του κοινωνικού ελλείμματος.

Στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τη δυσμενή αυτή κατάσταση οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων, εκτός των άλλων, συνεργάζονται με αντίστοιχους φορείς των Βαλκανίων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα τα διευθυντικά στελέχη των σχολείων της Βουλγαρίας αναπτύσσουν συνεργασίες με αντίστοιχους φορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Βαλκανίων με προτεραιότητα στους τομείς που παρουσιάζουν υστερήσεις. Σημαντική είναι η θέση της Ελλάδας τόσο στη μέχρι σήμερα συνεργασία όσο και στις μελλοντικές προοπτικές της.

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης: *«Άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στην επιχειρηματικότητα», σελ. 87-112.*

Η οικονομική πολιτική με τις άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της είναι σε θέση να στρέψει την επιχειρηματικότητα σε μια οικονομία προς κάποιες δραστηριότητες όπως είναι και σε θέση να καθορίσει αποφασιστικά την προσφορά της. Στην παρούσα μελέτη με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου διερευνήθηκαν επτά άμεσα ελεγχόμενες μεταβλητές από την οικονομική πολιτική όπως και τέσσερις μεταβλητές που εμμέσως επηρεάζονται από αυτή και εξετάστηκαν οι επιδράσεις τους στην προσφορά και το είδος της επιχειρηματικότητας στην Ελληνική Οικονομία. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η οικονομική μας πολιτική δεν έστρεψε την επιχειρηματικότητα της χώρας μας προς την επιθυμητά παραγωγική κατεύθυνση και δεν ενίσχυσε την προσφορά της.

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος: «Πολυπολιτισμικότητα: Πολυεθνικότητα ή ετερότητα στην πλανητική εποχή;», σελ. 113-140.

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την εύρεση απαντήσεων στα ηθικο-πρακτικά ερωτήματα της πολυπολιτισμικότητας αλλά και στην ίδια την οριοθέτηση της έννοιας. Η παρούσα εργασία επικεντρώνει κατ' αρχήν την προσοχή της όχι μόνο στην επαναοριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας στην πλανητική εποχή αλλά και στην κατάδειξη του ότι αυτή θα έπρεπε να εκληφθεί ως περιληπτικός-περιγραφικός όρος που παραπέμπει στη γενικότερη ετερότητα των μειονοτικών ταυτοτήτων και των ποικίλων κοινωνικών ταυτίσεων. Εξετάζοντας κατά δεύτερο λόγο σειρά προσεγγίσεων και εννοιολογήσεων της πολυπολιτισμικότητας, ο τελικός στόχος της εργασίας είναι η ανίχνευση της πληρέστερης κατά το δυνατό ηθικο-πρακτικής σκοπιάς στο πλαίσιο μιας «μεταρρυθμιστικής» οπτικής. Ο στόχος αυτός εκπληρώνεται μέσω πέντε βημάτων – θεωρητικών προτάσεων.

Νικόλαος Κατριβέσης: «Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός: Ο διαφορισμός P. Bourdieu - H. Garfinkel», σελ. 141-158.

Ο γενετικός στρουκτουραλισμός του P. Bourdieu και η εθνομεθοδολογία του Garfinkel προσπάθησαν να οριοθετήσουν τον αντικειμενικό από τον υποκειμενικό τρόπο γνώσης. Για τον Bourdieu, η επιστημονική ερμηνεία διασφαλίζεται καταρχήν από το διαχωρισμό του ερευνητή από το δράστη, επειδή η κοινωνιολογική γνώση απορρέει από την κατασκευή αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων. Για τους εθνομεθοδολόγους όμως δεν υφίσταται τεκμηριωμένη ρήξη ανάμεσα στην πρακτική και στην επιστημονική γνώση. Για τον Bourdieu οι έννοιες του έθους, της πρακτικής και της πρακτικής αίσθησης, συνδέουν τις αντικειμενικές με τις ενσωματωμένες δομές και επομένως η δράση των φορέων αναπαράγει τις κοινωνικές και ταξικές δομές. Αντίθετα, για τους εθνομεθοδολόγους η πρακτική δράση δεν εξαρτάται από μια εσωτερικοποιημένη δομή, αλλά από τη γλωσσική επικοινωνία στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης.

Δημήτρης Ψύλλας: «Ο μετεμφυλιακός αντικομμουνισμός (1950-1967)», σελ. 159-184.

Σκοπός του άρθρου είναι η εξέταση και ανάλυση του φαινομένου «αντικομμουνισμός» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, από την επόμενη χρονιά της λήξης του εμφυλίου μέχρι την έναρξη της στρατιωτικής δικτατορίας (1950-1967), οπότε ο εξαναγκασμός και η καταστολή γενικεύεται υπερβαίνοντας τα όρια του αντικομμουνισμού.

Προσεγγίζουμε το φαινόμενο ως προς τη νομοθετική ιδεολογική και

υλική του έκφανση. Στην συνέχεια αναζητούνται οι ιστορικοπολιτικοί (εσωτερικοί-εξωγενείς), οικονομικοί, κοινωνικοί παράγοντες έξαρσης του αντικομμουνισμού, αποφεύγοντας τον κίνδυνο επανάληψης γνωστών ήδη απόψεων και προβλημάτων.

Αιμίλιος Τσεκένης: *«Ο κυνηγός και οι αυτόχθονες: Συγγένεια, τελετουργία και πολιτικό σε μια φυλαρχία Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν)»*, σελ. 185-218.

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται η «εξουσία» σε μια φυλαρχία της περιοχής Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν) μέσα από τις σχέσεις πολιτικού, τελετουργίας και συγγένειας και τη θεωρία της «ιεραρχίας αξιών» του Γάλλου ανθρωπολόγου και ειδικού της Ινδίας Louis Dumont. Πέρα από μια νέα θεώρηση των σχέσεων εξουσίας και αυθεντίας (power και authority) για τη συγκεκριμένη εθνογραφική περιοχή, το εγχείρημα εγείρει ένα γενικότερο μεθοδολογικό ζήτημα των κοινωνικών επιστημών. Πράγματι, επιχειρώντας να ορίσουμε την «εξουσία» σε μια μη δυτική κοινωνία, ερχόμαστε αναπόφευκτα αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η «εξουσία» σχετίζεται με το συνολικότερο σύστημα αξιών μιας επιμέρους κοινωνίας. Αυτή η σχέση της «εξουσίας» με την ιδεολογία καθορίζει και το περιεχόμενό της.

Κυριάκος Κατσαρός: *«Μακρά κύματα», παγκόσμια οικονομία και πολιτική· Μια μαρξιστική προσέγγιση»*, σελ. 219-244.

Η ενασχόληση του παρόντος άρθρου αφορά τη θεωρητική προσέγγιση των «μακρών κυμάτων», δηλαδή των μακροβιότερων και σημαντικότερων κυκλικών οικονομικών διακυμάνσεων στις οποίες υπόκειται ολόκληρη η εξελικτική πορεία του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος. Η χρονική τους διάρκεια κυμαίνεται από 45 έως 55 έτη, από τα οποία περίπου τα μισά ανήκουν στη φάση της οικονομικής ύφεσης και τα υπόλοιπα στο στάδιο της άνθησης. Τα «μακρά κύματα» ή κύκλοι Κοντρατίεφ πηγάζουν από τους ενδογενείς οικονομικούς νόμους, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη φύση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και από τη συναρμογή που αναπτύσσεται ανάμεσα στους συγκεκριμένους νόμους και στο εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο (εποικοδόμημα). Η προϊούσα διαλεκτική διάρθρωση επιφέρει την ανάπτυξη ορισμένων κοινών χαρακτηριστικών των σταδίων (ανάπτυξης-ύφεσης) των «μακρών κυμάτων» αναφορικά με τις εκδηλώσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, όπως την ταξική πάλη, τις πολεμικές συγκρούσεις, τις κοινωνικές επαναστάσεις, την ιδεολογική και πολιτική δόμηση. Όλα τα παραπάνω, αποτελούν το αντικείμενο διερεύνησης της εν λόγω εργασίας η οποία τα πραγματεύεται μέσω της ιστορικής εμπειρίας και της μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης.

Τεύχος 44, Φθινόπωρο 2005

Σταύρος Περεντίδης: «“Σεξουαλικότητα και εξουσίες”: Αντί εισαγωγής», σελ. 5-8.

Penelope Papailias: «*Culture concept and sex in the Abu Ghraib scandal*», σελ. 9-32.

In staging the torture of Iraqi prisoners, U.S. military forces at Abu Ghraib prison drew on a series of cultural truisms regarding the sexual practices of «Arabs»: the purported source for these ideas was *The Arab Mind*, a 1973 book by Raphael Patai, which recycles generations of Orientalist stereotypes. In this paper, I consider how the reiteration of this ahistorical knowledge of «Arab sex» in media coverage of the scandal deflected attention from the particular historical conjuncture in which the boundaries between the American occupier and the Iraqi subject were being staked out through a politics and performance of sex. The emphasis on «their» premodern sexual practices and cultural backwardness screened the specificity of contemporary American sexual culture, particularly the mainstreaming of pornographic and sadomasochistic practices, as well as the homophobia, sexism, and racism of U.S. society. At the same time, the focus on timeless Arab sexual repression obscured the newness of the techniques and technologies (i.e. digitized voyeurism, mass dissemination of images with JPEGs, the Internet, and digital photography) through which discourses on sex and embodied forms of pleasure and pain were being produced.

Henriette-Rika Benveniste: «*The body as a locus of the supernatural power in Guibert's de Nogent autobiography*», σελ. 33-48.

We propose to study Guibert's de Nogent (1053 - c.1125) *Memoirs*, its «heterology», i.e. the references to Jews and heretics. Medieval bodies are texts on which cultural narratives are inscribed. One of these narratives is the obstinate idea that the Christian world should be homogeneous. In the narrative strategy followed by Guibert, Jews although culturally central are transformed into marginal shadows exercising evil power. Contrary to what has been argued, the use of sexual categories has to do less with Guibert's personality and more with the cultural categories that he disposes and needs in order to construct otherness in a hierarchical mode. He constructs the Jew as an animal, essentially different from the Christian. He follows a double strategy: First he marginalizes the Jew by offering him a secondary role as a mediator for the Devil that threatens Christian bodies. Secondly, he gives to all his sexual fantasies

the appearance of supernatural expressions. In this case the supernatural functions as an effet de réel.

Jérôme Wilgaux: «*Mariages royaux: Structures politiques et matrimoniales en Grèce ancienne*», σελ. 49-68.

Les pratiques matrimoniales des tyrans grecs et des souverains hellénistiques présentent de fortes similitudes (la polygamie, le mariage dans un degré rapproché et le mariage avec l'épouse du précédent souverain) et paraissent souvent résulter de choix extrêmes, interprétés comme la volonté pour ces monarques de se démarquer de leurs concitoyens ou de leurs sujets. Une même démesure caractériserait ainsi leurs comportements politiques, sexuels et matrimoniaux. Ces mariages paraissent également relever de stratégies politiques et dynastiques, les uns ayant pour objectif de multiplier les alliances, tandis que d'autres permettent de légitimer et de consolider le pouvoir acquis. Cette alternance est révélatrice du fait que ces mariages ne peuvent être étudiés isolément mais doivent être replacés dans un système global, caractérisé par une profonde instabilité et une redéfinition constante des positions de chacun. La dynamique d'ensemble ne peut alors être comprise qu'en prenant en compte l'importance du rapport d'échange, c'est-à-dire la valorisation du donneur d'épouse aux dépens du preneur. Les mariages entre frère et sœur sont la conséquence directe de cette hypogamie.

Brigitte Pérez-Jean: «*La communauté des femmes et des enfants, proposition platonicienne et critique aristotélécienne*», σελ. 69-90.

La communauté des femmes et des enfants que Platon propose au livre V de la République et la critique qu'Aristote en fait au livre II des Politiques se situent à la frontière de l'éthique et de la politique. Le caractère réaliste et pragmatique de la critique adressée à la cité platonicienne, quoi qu'il en soit de la question de l'utopie, s'appuie sur des arguments logiques et se double d'un aspect social et politique. Mais c'est avant tout la volonté de trop unifier la cité qui est reprochée à Socrate, pour qui la communauté des femmes et des enfants chez les gardiens est «la cause du plus grand bien pour la cité». Les concepts fondamentaux de l'éthique jouent pour Aristote un grand rôle en politique; c'est en particulier au nom de l'amitié aristotélécienne que sont dénoncées les relations anonymes et la dilution de la philia engendrées par la communauté platonicienne. Les vertus de tempérance et de libéralité ne peuvent s'exercer dans l'amitié que si l'on renonce à une telle communauté, à savoir aussi celle des biens. Mais la critique d'Aristote demeure silencieuse sur la question de la liberté sexuelle impliquée par la communauté des femmes. Avec ou sans une telle communauté, les femmes restent considérées

comme les simples organes de la reproduction. La proposition de repas en commun réservés aux femmes dans les Lois ouvre un autre champ d'investigation sur la place des femmes dans la pensée politique de Platon.

Αθηνά Αθανασίου: «Οι λόγοι της “μαντίλας”: Φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και η μεταφορά της “άλλης γυναίκας”», σελ. 91-116.

Στο δοκίμιο αυτό, εξετάζεται η έμφυλη και σεξουαλική διάσταση της αμφιλεγόμενης εξουσιαστικής κατασκευής της ιδιότητας του εθνικού πολίτη (national citizenship) και των αποκλεισμών της, όπως εκτυλίσσεται στα συμφραζόμενα του λεγόμενου «πολέμου της μαντίλας» στη Γαλλία, μιας διαμάχης που συμπυκνώνει τις αντινομίες που διέπουν τις διαδικασίες οικουμενικής νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας στη σημερινή «νέα Ευρώπη». Η «μαντιλοφορεμένη μουσουλμάνα γυναίκα» είναι μια οριακή μορφή που σηματοδοτεί την αμφίσημη κεντρικότητα του φύλου και της σεξουαλικότητας στην κατασκευή του νεωτερικού έθνους-κράτους: Από την εποχή της ανάδυσης της έννοιας του νεωτερικού πολίτη στο τέλος του 18ου αι. στην Ευρώπη, οι κατηγορίες της ιδιότητας του πολίτη, του κοινωνικού συμβολαίου και του έθνους-κράτους θεμελιώνονται σε έμφυλες, σεξουαλικές, φυλετικές και αποικιακές οροθετήσεις. Έτσι, επιχειρείται μια πολιτισμική ανάγνωση της «μουσουλμανικής μαντίλας» ως συμβόλου που εμβληματοποιεί τον τρόπο με τον οποίο η αποικιοκρατική σχέση εμφυλοποιείται και σεξουαλικοποιείται. Το μουσουλμανικό γυναικείο πέπλο διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ίδια την κατασκευή του ευρωπαϊκού αποικιοκρατικού και μετα-αποικιακού υποκειμένου, συμπυκνώνοντας την οριενταλιστική σεξουαλική και γεωπολιτική φαντασίωση της «δείσδυσης» και «διάνοιξης» του πέπλου, της «αποκάλυψης» και «απελευθέρωσης» των γυναικών.

Κωστούλα Καλούδη: «Ερωτισμός, σεξουαλικότητα και κρατική καταστολή στον κινηματογράφο: Μια ανασκόπηση», σελ. 117-144.

Ο κινηματογράφος θεωρείται ως το καλύτερο μέσο για να εκφράσει κανείς τον κόσμο των ονείρων, των συγκινήσεων και των ενστίκτων. Ο ερωτισμός εμφανίστηκε πολύ νωρίς στην κινηματογραφική οθόνη. Κοινός παρανομαστής σε όλα τα κινηματογραφικά είδη είναι ο έρωτας σε όλες του τις εκφάνσεις.

Η λογοκρισία, θεωρώντας τον κινηματογράφο υπεύθυνο για έκλυση των ηθών και κατάρρευση των ηθικών αξιών, με το πρόσχημα της επαναφοράς των ανθρώπων στην ηθική τάξη περιόρισε την ελευθερία της έκφρασης με περικοπές σκηνών, απαγορεύσεις και άλλα μέσα και προσπάθησε να χειραγωγήσει τον κινηματογράφο και να τον προσαρμόσει σε κομφορμιστικές αντιλήψεις.

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος: *«Γυναικεία σεξουαλικότητα και ανδρική κυριαρχία στην αρχαία Αθήνα: Οι εικονογραφικές μαρτυρίες»*, σελ. 145-174.

Η σοβαρή ενασχόληση με την ιστορία της σεξουαλικότητας στην αρχαία Ελλάδα είναι πρόσφατο φαινόμενο. Η σχολή των Foucault και Dover εστίασε κυρίως στην ανάλυση της σεξουαλικότητας ως μέσου προβολής της κυριαρχίας του πολίτη στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες της πόλης της Αθήνας (γυναίκες, παιδιά, δούλοι, μέτοικοι). Αντίθετα, οι φεμινιστικής προσέγγισης έρευνες, που εμφανίστηκαν την ίδια περίπου περίοδο, διερεύνησαν το ζήτημα της «ορατότητας» της γυναίκας στην αθηναϊκή κυρίως κοινωνία, για την οποία υπάρχει μεγάλος πλούτος φιλολογικών μαρτυριών, οι οποίες όμως προέρχονται κατά κύριο λόγο από άνδρες συγγραφείς. Στα τέλη της δεκαετίας του '80, το ενδιαφέρον των μελετητών μετατοπίστηκε στο ζήτημα της διάδρασης των δύο φύλων και προαχθήκαν οι λεγόμενες «έμφυλες» προσεγγίσεις. Η εικονογραφία, ειδικότερα των αττικών ερυθρόμορφων αγγείων, αποτελεί ένα από τα κυριότερα εργαλεία μελέτης της σεξουαλικότητας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Υπόκειται όμως στα ίδια μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζουν και οι γραπτές πηγές, μόνο που η κατάσταση εδώ είναι πιο σύνθετη, καθώς αποδεδειγμένα οι χρήστες των αγγείων με γυναικεία θέματα είναι οι ίδιες οι γυναίκες. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα του κατά πόσον παρεμβαίνουν στην παραγωγή των εικόνων που παρουσιάζουν γυναίκες οι άνδρες δημιουργοί τους, οι γυναίκες χρήστες τους, είτε οι ενδιάμεσοι αγοραστές, που αποτελούν τους συγγενείς ή προστάτες των γυναικών. Φαίνεται πώς η τρίτη κατηγορία παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην δημιουργία των εικόνων, επιλέγοντας εικόνες που επιχειρούν να εξιδανικεύσουν καταστάσεις του γυναικείου βίου και σεξουαλικότητας, όπως ο γάμος και οι οικιακές εργασίες. Ενδέχεται βέβαια οι εικόνες, εξ ορισμού αμφίσημες, να επιδέχονται διαφορετικές αναγνώσεις από τους τελικούς, θηλυκούς χρήστες τους, σε σχέση με τις προθέσεις των ανδρών.

Γεώργιος Ν. Βασίλαρος: *«Ως δεινήν τινα λέγεις δύναμιν τοῦ φιλήματος εἶναι: Ὁ Ξενοφών για το φίλημα ως μορφή εξουσίας»*, σελ. 175-202.

Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η πρωτότυπη (στην αρχαία ελληνική γραμματεία) αντίληψη του κατά Ξενοφώντα Σωκράτη σχετικά με τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του ερωτικού φιλήματος. Στη συνέχεια μελετάται η πραγμάτευση του θέματος σε σχέση με τη συμπεριφορά των δύο ξενοφώντειων πολιτικών προτύπων, δηλαδή του Αγησίλαου και κυρίως του Κύρου του Πρεσβύτερου.

Μανόλης Ι. Στεφανάκης: «*Η δύναμη του χρήματος: Αγοραίως έρωας στην αρχαία Ελλάδα*», σελ. 203-248.

Ο αγοραίος έρωτας κατά την αρχαιότητα συνδέθηκε στενά με τη νέα μορφή χρήματος που εμφανίστηκε στις αρχές του 6ου αιώνα, το νόμισμα. Η αρχαία ελληνική γραμματεία βρίθει αναφορών τόσο για τις διαφορετικές κατηγορίες εκπορνευόμενων ατόμων, όσο και για το κόστος της εκπόρνευσης, κατά περίπτωση. Η μαρτυρία της αττικής αγγειογραφίας των αρχών του 5ου αιώνα και η σύγχρονη νομισματική μαρτυρία, σε συνδυασμό με τις φιλολογικές πηγές καταδεικνύουν τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αιώνα ως την περίοδο έναρξης και παγίωσης της αγοράς ερωτικών υπηρεσιών με νόμισμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη ποικιλία και η απόκλιση των τιμών του αγοραίου έρωτα κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, ενώ οι συσχετισμοί του με το χρήμα ενέχουν κοινωνικούς συμβολισμούς και προεκτάσεις.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στο τεύχος 44 (φθινόπωρο 2005), στο αφιέρωμα «Σεξουαλικότητα και Εξουσίες», ο σωστός τίτλος του άρθρου της Penelope Papailias είναι:

«Especially Humiliating for Iraqi Men»: The Culture Concept
and the Discourse on Sex in the Abu Ghraib Scandal

In issue 44 (fall 2005), on «Sexuality and Powers»,
the correct title of the article by Penelope Papailias is:

«Especially Humiliating for Iraqi Men»: The Culture Concept
and the Discourse on Sex in the Abu Ghraib Scandal